

इदं पुस्तकं मुन्वापुर्यां श्रेष्ठि-नेवचन्द्र-शालभाई-जैनपुस्तकालयेद्वारसंस्थाना अवैतनिकमन्त्रिणा जीवनचन्द्र साकरचन्द्र जह्वेरी
इत्यनेन "निर्णयसागर-मुद्रणास्पदे" कोलभाटवीष्यां २६-२८ तमे गृहे रामचन्द्र येसु शेडगेद्वारा मुद्रापितम् ।

All Rights reserved by the Trustees of the Fund.

अस्य पुनर्मुद्रणायाः सर्वेऽधिकारा एतद्भाण्डागारकार्यवाहकैरायसीकृताः ।

Printed by Rāmachandra Yesu Shedge, at the "Nirṇaya-sāgar" Press, 26-28, Kolbhāt Street, Bombay.
Published for Śeṭha Devacanda Lālabhāi Jaina Pustakoddhāra Fund, at Śeṭha Devacanda Lālabhāi
Jaina Dharmasālā (Śrī Ratnasāgara Jaina Boarding House), Badekhān Cakalā, Gopipurā,
Surat, by Jivaneband Sakereband Javeri, Hon. Secretary.

Setha Devacanda Lalabhāt Jaina Pustakoddhāra Fund Series: No. 91

VAIRĀGYA ŚATAKĀDI GRANTHA-PANCAKAM

With Notes, Commentary, etc.

Grantha	Name	Author	Year	Commentary etc. by	Vikram Era	Christian Era	Pages
1	Vairāgya S'ataka	not available	not available	Gupavinaya	1647	1591	1-33
2	Vairāgya Rasāyana	Laxmilābha Gaṇi	do	Not available	Not available		34-42
3	Padmānanda S'ata	S'reṣṭhī Padmānanda	do	nil			43-50
4	Laghu Ajita S'ānti Stavan	Jina Vallabha Sūri	do	Dharmatilaka	1322	1266	51-63
5	Dharma S'iks'ā Prakarāna	Jina Vallabha Sūri	do	nil			64-66

[Christian Era 1941

Price Re. 1-0-0

Vikrama Era 1997]

**The Executive Members of
S'etha Devacanda Lālabhāi Jaina Pustakoddhāra Fund**

The Board of Trustees :

Manchubbhāi Sākaracanda Jhaverī

Nemacanda Abbecanda, J. P.

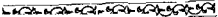
Nemacanda Gulābacanda Devacanda.

Hirābhāi Manchubbhāi Jhaverī

Sākaracanda Khusālacanda Jhaverī

Hon. Secretary,

Jivanacanda Sakaracanda Jhaverī

सटीकवैराग्यशतकादिग्रन्थपञ्चकस्य ग्रन्थानुक्रमः—

अङ्कः	ग्रन्थाभिधानम्	मूलकर्त्ता	श्रीगुणविनयगणिः	पृष्ठाङ्कः
१	वैराग्यशतकम् (सटीकम्)	श्रीलक्ष्मीलाम्बगणिः	—	१-३३
२	वैराग्यरसायनप्रकरणम् (सच्छायम्)	श्रेष्ठि पद्मानन्दनकविः	—	३४-४२
३	पद्मानन्दशतम् (मूलमात्रम्)	श्रीजिनवल्लभस्वरिः	श्रीधर्मतिलकमुनिः	४३-५०
४	लघ्वजितशान्तिस्तवनम् (सविवरणम्)	श्रीमद् जिनवल्लभस्वरिः	—	५१-६३
५	धर्मशिक्षाप्रकरणम् (सचक्रबन्धद्वयम् मूलमात्रम्)			६४-६६

टीका-छाया-विवरण-कर्त्ता

श्रेष्ठि देवचन्द लालभाई-जैनपुस्तकोद्धार-फण्ड-भाण्डागारस्य कार्यकराः

(द्रुसीमण्डलम्)

- (१) मंछुमाई साकरचंद, झवेरी
- (२) नेमचंद अमेचंद, (जे.पी.)
- (३) नेमचंद गुलाबचंद देवचंद
- (४) हीरामाई मंछुमाई झवेरी
- (५) साकरचंद सुशालचंद झवेरी

अथैतनिक मन्त्री-

जीवणचंद साकरचंद झवेरी

जय शान्तिः—श्रीशान्तिः

श्रौढप्रतिभमन्दरेण मथितात् सिद्धान्तदुग्धोदधेः, सद्बोधामृतमाप्य यः सुमनसं चक्रे जनें स्वाश्रितम् ।
दुष्कर्माद्रिभिर्देकपेशलतपोचक्रायुधं धारयन्, जीयादेय सुपर्वनाथसमतः श्रीसिद्धिसूरीश्वरः ॥

किञ्चिद्दत्तव्यम् ।

शेठ देवचन्द लालभाई जैनपुस्तकोद्धार फंडमांथी, पृथक् पृथक् मुनिवर्षोथी गुम्फित थयेला वैराग्यशतकादि पांच ग्रन्थोः
'सिद्धिदातानी' कृपावडे "ग्रन्थाङ्क ९१" तरीके प्रसिद्ध करवा शक्तिशाली थाउं छुं.

ग्रन्थ अने ग्रन्थकारो सम्बन्धे संशोधक मुनिवर्ष श्रीबुद्धिसागर—गणिवे विस्तारथी आलेखेळुं होवार्थी ते ज वस्तुने फरी मूकवातुं प्रयोजन देखातुं नथी. संशोधक मुनिराज ए परमप्रभाविक वचनसिद्धपुरूप मुनिराज श्रीमन्मोहनलालजी महाराजश्रीना मुख्य शिष्य महात् तपस्वी आचार्य श्रीजिनयशःसूरिजी (प्रसिद्ध नाम श्रीजसमुनिजी) महाराज के जेओ त्रेपन ५३ उपवासनी महात् तपस्या करी प्रसुश्रीमहावीरदेवनी निर्वाणभूमि पावापुरीमां स्वर्गवासी थया हत्ता, तेमना आज्ञानुवर्त्ती अने श्रीमन्मोहनलालजी महाराजना ज शिष्यरत्न श्रीहेममुनिजी महाराजनां शिष्य स्वर्गीय अनुयोगाचार्य श्रीमत्केशरमुनिजी महाराजना शिष्य छे. एओश्रीये लघुवयमां मात्र दश १० वर्षपनी उमरे मारवाडमां चवां गाममां दीक्षा अंगीकार करी हती. संशोधक लघु वये पण शास्त्रादिपठनमां अति उत्साही अने उद्यमवंत

हरहंमैत्र गदारा जोवामां आव्या छे. पोते कदाच लघुअभ्यासीं होय तोपण तेओना उत्साहने श्रोत्साहन मळे, अने मविष्यमां आवा वृथक् वृथक् गच्छो अने समुदायोना लघुलघुवचना मुनिमद्वाराजो पण सशोधनारिकार्यमां प्रेरता र्हे एटलीच भायनाथी, 'अट्ट १०'मो विद्यमान तपगच्छाचार्य श्रीविजयरामचन्द्रसूरि-शिष्य-शालप्रद्वारा मुनिश्री कनकविजयजी द्वारा, अने आ वैराग्यशक्त्यादि पांच प्रन्थो श्रीमद्बुद्धिसागरजी गणि द्वारा सशोधन करावया प्रेरायो लुं सशोधक मुनिराजनो उपकार मानीये ए जरूरी छे.

आ पछी प्रसिद्ध धनारा प्रन्थोमां (१) अभिधानबिनामणि कोप, निचटुरोप, डिगानुशासन, शब्दभेदप्रकाश, एकाक्षरानाममाला, शिखोच्छ (२) जन्मगुरु गुम्फित तिनशतक अने (३) जैनकुमारसभव-सटीक प्रेसमां चाल् छे. उपरांत (१) प्रमाणनयतरवाडोकाळंशार रत्नाकराचतारिका टीका, दिव्यण, पत्रिकासहित (२) आवश्यकनिर्युक्ति छायासहित (३) धीमद् यशोविजयजीकृत अनेकांतविवरण अने (४) आगमोद्धारक आगमव्याख्याप्रसन्न आचार्यप्रवर धीमद् आनन्दसागरसूरीश्वरजीनी देवरेस्त नीचे दीर्घ सर्चयाडो, शक्य एटलो सम्पूर्ण अने सुन्दर 'शास्त्रकोष' प्रसिद्ध करया माटे इत्तप्रत तैयार करवानु कार्य चाली रसु छे. ए प्रंथ हवे पछी प्रेसमां मोकलासे.

टोपीवाला चाल, सॅन्डहस्टॅरोड, मुबई
 स० १९९४' आषणशुद्ध पूर्णिमा
 ता० ७ मी ऑगस्ट १९४१ गुरुवार

जीवणचंद साकरचंद जवेरी,

अधैतनिक मन्थी

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जहोरी.

जन्म १९०९ वैक्रमाब्दे
कार्तिकशुद्धैकादश्याम्
(देवदीपावली-सोमवासरे)
सूर्यपुरे.

निर्याणम् १९६२ वैक्रमाब्दे
पौषकृष्णतृतीयायाम्
(मकरसङ्क्रान्तिमन्दवासरे)
मुम्बय्याम्.

The Late Sheth Devchand Lalbhai Javeri.

Died 13th January 1906 A. D. Bombay.

Born 22nd Nov. 1852 A. D. Surat.

11-41:-Copies 1500

N. S. P.

नमोऽस्तु श्रमणाय भगवते महावीराय

समारभ्यतेऽयं सटीकवैराग्यशातकादिग्रन्थपञ्चकस्योपक्रमः ।

शान्ताय दान्ताय जितेन्द्रियाय, धीराय वीराय सुनीश्वराय ।

सच्छास्त्रबोधोधादिगुणाकराय, भक्त्या नमः श्रीसुनिर्मोहनाय ॥ १ ॥

अथि श्रद्धाभारभारितान्तःकरणाः सज्जनाः ! गृहन्त्ववलोकयन्तु चैतत् “सटीकवैराग्यशातकादिग्रन्थपञ्चकम्” । अत्र हि सर्वतोऽर्वाग्-
वैराग्यशातकाख्यं सटीकं ग्रन्थरत्नं मुद्रितमस्ति, यदनुपमां संसारासारतां प्रख्यापयदत्सुत्तमवैराग्यरसपीपकत्वेन शाताधिकगाथाप्रसितत्वेन
च ‘वैराग्यशातक’मित्यन्वर्थभिधानं स्वीयं विभर्ति । निसर्गतः प्रादुर्भवत्यारेकेयं धीधनानां हृदये, यदुत्त-क इमेऽस्य ग्रन्थरत्नस्य मूलप्रणे-
तारः ? के च इमे वृत्तिकारा ? इति, तत्र तावन् ‘मूलप्रणेतारस्तु पूज्यप्रवराः के ?’ इत्यत्रोत्तरप्रदाने नास्ति ममेतिवृत्तानभिज्ञस्य साम-
र्थ्यम्, तदुपलम्भकसाधनानुपलम्भात् । ज्ञापयिष्यन्तीतिवृत्तज्ञा महातुभावास्तद्धृतमित्याशासे ।

वृत्तिकाराश्चास्य प्रसिद्धा एव वन्द्यचरणा विनयगुणैकनित्याः श्रीमन्तो गुणविनयवाचनाचार्यवर्याः ।

पूज्याश्वमे स्तनगुषा कदा क देशं पुर कुलं चालम्बुः †, कदा कुन च दीक्षिता धभुतुः †, कस्य विनेयवः †, कदा स्याद्वि-
 न्वासेनेमं कुबलय पावयाम्बुः †, कदा चैना श्रुतिं विरचितवन्तः †, के के चान्ये मन्था निर्मिता एभिः पूज्यवरेदिति विद्यासायां कदा
 सलन्मना कं देशादिकमलम्बुः †, कदा कुन च दीक्षिता अभूव'क्षितैवत्यापयितुमसमर्थोऽदं विदुषा पुरः, वत्सापनाभावात् । परं संवत्स-
 न्दसमुद्र'र्षदशिसिधे [१६४९] वैकमे लाभपुर (लाहोर) पचने श्रीनिगसिद्धसूरीणा सुरिपदेन समनेपामसि धाचनार्चार्थपरं प्रदे* गच्छा-
 धिपैरुंगपधानश्रीमज्जिनचन्द्रसूरिवरेदिति सुशातमेवेतिदासाविसाम् । कस्यैवे विनेयाः †, कश्चेषां सत्तासमपः † कश्चास्या धृतेरिरेचन-
 कालः † इत्याचारैकाकदम्बकस्तवस्या एव धृतेः प्रान्तोद्विरिदेन—

* श्रीगुरुखरतरराच्छे, श्रीमज्जिनचन्द्रसूरिराजानाम् । रान्ये विराजमाने, मुनिर्वादिरेसेन्दुमिवा [१६४७] वरे ॥ १ ॥

श्रीश्वेमराजाभिषयाठकानां, शिष्या विशिष्य क्षमया क्षमाभाः । क्षमापराधोभयविनेयवृन्दाः, भीवापकाः कीर्तिमर्द्विकन्दाः ॥ २ ॥
 प्रमोदभानिक्यसुनामधेया—स्वेषां च सन्तकुरुवभागेयाः । द्याव्यापंसर्वसकलापविष्ठा, जयन्ति सुष्ठा जयसोमसक्ताः ॥ ३ ॥
 तेषां शिष्येणेषं, गुणविनयाप्येन निर्ममे क्याक्या । काऽपि यथादसंमणु—स्वचरितं वैद्यायशतकस्य ॥ ४ ॥*

इत्येतेन पद्यचतुर्केणैव निरस्ता भवति, यतः सुन्द्रीभवत्तनेन यदुव—शुक्रधर्मोपदेसाद्वतपानप्रभितारकन्वरभूपुत्रिभ्य आयादीयाष्टादिकायां

* "वेपु च यनिजपसोमा, रत्ननिधानाध पाठश भिक्षिता" । गुणविनयसमयसुन्दर—मयी इत्ये वाचनाचार्यो ॥ १ ॥* कर्मचन्द्रवशात्की ।

समप्रदेशेऽमारिप्रवर्तक-स्वम्भतीर्थीयजलध्वन्तर्षावाधिं यावज्जालप्रपातनिवारणेन समस्तजलचरजन्तुजातरक्षाकारके-शशुञ्जयादिसमस्ततीर्थ-
 रक्षणान्नापत्र (कुमाण) सम्प्रापके-सम्नाह् अकल्परप्रदत्तयुगप्रधानपदालंकृतश्रीमज्जिनचन्द्रसूरीन्धराणां धर्मसाम्राज्यवर्तिनः श्रीमज्जयसोम-

१ “अकल्परक्षणपूर्वं, द्वादश सर्वेषु (शुभेषु) सर्वदेशेषु । स्फुटतरममापरिपटहः, प्रवादितो वैश्च सुरिवरैः ॥ १ ॥”
 इति कल्पलताप्रयातौ श्रीमत्समयसुन्दरोपाध्यायः ।

२ “अकल्परक्षणपूर्वं, द्वादश सर्वेषु (शुभेषु) सर्वदेशेषु । स्फुटतरममापरिपटहः, प्रवादितो वैश्च सुरिवरैः ॥ १ ॥”

“शुचिमासे शुचौ पक्षे, प्रसन्नो दिनसप्तकम् । नवमीतो ददौ साहि-रमारिगुणपावनम् ॥ १ ॥
 एकादशसु शुभेषु, पुरमानानि साहिता । अमारिधोषणां कर्तुं, लेखायित्वाऽपिंतान्यहो ॥ २ ॥” कर्मचन्द्रवंशावली ।

एकादशसु शुभेषु, पुरमानानि साहिता । अमारिधोषणां कर्तुं, लेखायित्वाऽपिंतान्यहो ॥ २ ॥”

२ “जला (लही) लयी श्रीअकल्परवितीर्णापादीयाष्टाहिकाऽमारि-वर्षावाधि श्रीस्वम्भतीर्थीयजलध्वन्तर्षावाधिवर्तितिम (?) रक्षणसमुद्ररूपभूतयशःसम्भारसाहि-
 इति पत्तनचिन्कोशीयर्षीपथयदशैशिककवृत्तिप्रान्ते ।

प्रदत्तयुगप्रधानविरुध्दधर + + + श्रीजिनचन्द्रसूरिपुरन्दराणाम्” इति पत्तनचिन्कोशीयर्षीपथयदशैशिककवृत्तिप्रान्ते ।

३ “नाथेनाथ प्रसन्नेन, जैनास्तीर्थस्समेऽपि हि । मञ्जिसाच्चकिरे दूनं, पुण्डरीकावलादयः ॥ १ ॥” कर्मचन्द्रवंशावली ।

४ “संवत्सन्दसमुद्रपदशशिमिते [१६४९] श्रीफाल्गुने मासि ये, *सप्राक्श्री कृष्ण] दशमीतिथौ हि विल] सत्पुण्याः सतां नन्दिनः ।
 इति “युगप्रधान श्रीजिनचन्द्रसूरि” नामति हिन्दी-पुस्तके ।

शाहिदत्तयुगप्रधानविरुदा आनन्दकन्दान्विते, श्रीमच्छ्रीजिनचन्द्रसूरिगुरवो जीवन्तु विश्वे चिरम् ॥ १ ॥”
 इति “युगप्रधान श्रीजिनचन्द्रसूरि” नामति हिन्दी-पुस्तके ।

“तत्पट्टाशुक्रमतः, श्रीमज्जिनचन्द्रसूरिनामानः । जाता युगप्रधाना, दिक्षीपतिपातिसाहिकताः ॥ १ ॥” कल्पलताप्रयातौ ।

* नास्ति प्राक्-पूर्वकालिन्या निशायाः श्रीः-चन्द्रप्रकाशात्मिका शोभा यत्रैवंविधा कृष्णपक्षीया ।

मद्योषाभ्यायानां शिल्पवत्ता इते पृथिकारपूर्व्याः, सामपत्न्यादिशास्त्रिके षोडशे प्राते च वैकम्भाब्दे विनिर्मितं पृथिरसि । एतेन सत्ता-
समयोऽप्येषां पूज्यानां सामदशाशतान्या मध्यकालिनः सुरपट्ट एव ।

विद्यार्थे वा पृथिवेते निम्नोद्धिताः सामुपलभ्यन्तेऽन्वेषेऽपि मन्थाः श्रीमद्वृत्तिवृत्तताः ।

१-राण्डप्रशासिकाभ्यस्य हनुमानकविकृतस्य पृथिः, शंशिसर्शात्सेन्दुं (१६४१) मिते वैकम्भे सृष्टिवा ।

२-रघुवंशकाव्यपृथिः, विप्रमादसर्वेर्दजीवनिर्कायेन्दुं (१६४६) द्वापये निर्मितं ।

३-नलदमयन्तीकथायाकविप्रमभाट्टवायाष्टीका, शसिभेवाब्दे (१६४६) मुष्टिवा ।

*४-सम्बोधसमलिकापृथिः, शंशिसर्शात्सेन्दुं (१६५१) मिते वैकम्भे सन्दृष्टा ।

५-कर्मचन्द्रवंशावल्याः स्यागुरुनिर्मितायाष्टीका, रसार्थार्थेर्दंनेन्दुं (१६५६) मिते वैकम्भाब्दे निर्मितं ।

६-विचाररत्नसमदः, मुनिवार्येत्सेन्दुं (१६५७) मितेऽन्वेषे वैकम्भाब्दे दृष्टः ।

† कैत्रपथावस्था ११५ तमे पृष्ठेऽस्मा मुष्णार्थपथवृत्तिरेवोद्धितान प्रागादिक आम्भिक वैखानुभाषते, व्यापामिपुरा (जालोर) नुं यद्विदर्भयोपज्ञमन्त्रशिल्पोपीयप्रती
कपुल्येनेवेत्यामेव वृत्तित्ता नामोद्धितास मद्रहृष्टावत् ।

† एतदर्थेऽपि 'शैवमथावस्था' ११४ तमे पृष्ठे 'दमय तीचान्पृथिर्गुणशिवयगमित्तुवे' सृष्टिदिवर्ष पर प्रागादिक आम्भिक शास्त्रुभाषते, यनोऽनवरत मन्थयथोपने इतान्
परिधमे श्रीमत्पुत्रदशिनस्यमुनिपुत्र वै सम्बोधसमल्युयोक्तावे शैवमथावस्थावपि च ११० तमे पृष्ठे टिप्पण्या एतदन्वयीयावृत्तितत्तयैषोद्धिताम् ।

* मुष्टितपूर्वा एतद्विद्यार्थिना मन्था, शेषा अमुष्टिता इति ।
† यथैवमथावस्था ११० तमे पृष्ठे श्रीमन्मन्थयोगमहोपाध्यायानां वृत्तितयोद्धितानमस्य मन्थस्य प्रागादिक आम्भिक वैखेयानुभाषते, प्राणुपुत्रमुनिपुत्र वैदर्शनार्थेप्रावन्त्या-

मपि च ११० तमे पृष्ठे टिप्पण्या एतदन्वयवृत्तिरेवोद्धितावत् । आद्यते शैवमन्थावतीतो यदुतास्वय मन्थो एतन्नगरे, पर नोएतन्थो मन्थेवितोऽपि तत्र ।

७-लघुशान्तिस्त्ववृत्तिः, विक्रमतो नन्दवाणैरसंशोशि (१६५९) मिते षायने रचिता ।
*८-उत्स्रोज्ज्वलनकुलकखण्डनाम्, शरैरस्यदर्शोशि (१६६५) मिते समे वैक्रमीये प्रथिवः ।

९-इन्द्रियपराजयशतकवृत्तिः, विक्रमतोऽभ्युधिर्सरसंशोशि (१६६७) वर्षे प्ररचिता ।
१०-अञ्जलमतस्वरूपचतुष्पदिका, वेदवाङ्मिदिरसंशोशि (१६७४) मिते वैक्रमीये समे संसृत्रिवा ।

११-लुम्पकमतवसोदिनकरचतुष्पदिका, शैरान्भुधिर्सरसंशोशि (१६७५) मिते वैक्रमान्दे सृत्रिवा ।

१२-एकपञ्चाशद्विचारसारचतुष्पदिका (गु०) संस्कृतटीकयाऽन्विता, रसंभुधिपर्याप्तशोशि (१६७६) मिते विक्रमान्दे सन्दृष्या ।

*१३-'सवत्य'शब्दार्थसमुच्चयः ।
१४-लघ्वजितशान्तिस्त्ववृत्तिः ।

*१५-कर्मचन्द्रवंशावलीरासकः ।
१६-अञ्जनासुन्दरीसम्बन्धः (गु०), युगैरसंशोशेन्दु (१६६२) मिते वैक्रमे गुम्फितः ।

१७-गुणसुन्दरीचतुष्पदिका (गु०), शरैर्दर्शनरसंशोशि (१६६५) मिते विक्रमहायने प्रथिवः ।

१८-जिनभद्रीयद्वहत्सद्गण्याः गौर्जरो बालावयोधः ।

§ अक्षम्पूर्णाऽयं प्रन्यो बुभ्यापुरीसानन्तनायध्विनलयसक्तं चित्तोपेक्षितं, तस्यैव भार्गवाः श्लोकाः—

“गिरां देवीं नमस्कृत्य, संसृत्य पुरयोचमम् । धीषाभवं पार्थसामिगप्य-कारिषाभ्यर्चमदोदयम् ॥ १ ॥

भविष्यन्त्यन्तेऽप्यनेके मन्थः एतद्दृष्टिकृत्वाः, परं न मे श्रवणगोचरमागताः ।

शुचिर्धैया मन्वधियामप्यत्युपकारिणी, यतो नास्त्यद शब्दकाठिन्यं पृथपाण्डित्यं वा, वर्तते च भाषालालित्यं वाचकानामन्दानन्द-
सन्दोद्जनकं प्रासङ्गिको गद्यपद्योभयतरमकः कथासमूहश्चापूर्वैराभ्यपरसोत्पादकः ।

प्रास्तुद्रिवो धलप्ययं सटीको मन्थो नन्व (जाम) नगरवासान्यसुश्राद्ध-हंसराजात्मजेन पण्डित-हीराबालेन, परञ्जाशुद्धिबहुलत्वा-
दुष्प्राप्यत्वाच्च सम्प्रति श्रेष्ठि-दैवचन्द्रालभाई-जैनपुस्तकोद्धारसंस्थान्यवस्थापकावैतनिकमन्थी श्रवेरी-जीवणचन्द्रसाकरचन्द्रद्वारा पुन-
मुद्रणमभूत् ।

संशोधने चास्य पुस्तकचतुष्टयं समासादितम् ।

१-तत्रायं मोहमयीस्थानन्वनाभ्यजिनालयसत्कचित्कोशीयं, लेखनकालादिसूचनरहितमतीवाशुद्धम् ।

२-द्वितीयमपि तत्रत्यमेव “संवत् १६६३ वर्षे कार्तिकवदि पष्ठी भृगु लिखितं” इति लेखकलेखान्वितं, नास्त्यशुद्धम् ।

धीजिनदचगुरुणां, कल्पतरुणामनन्तकामागाम् । पूर्त्यं चरणामभोतं, हृदयात्मोले निवेदयालिम् ॥ २ ॥

धीजिनकुशालमहीनां, कुलमास्ते यस्य सर्वदाऽधीनम् । धीधरणेन्द्रं सिध्याय, भार्गवैः पस्मावतीजानिम् ॥ ३ ॥

पाठकशिरोमयीनां, मुक्तवस्रक्षीणशुद्धिभिन्वानाम् । धीजयसोमगुरुणां, प्रसादासास्य सद्ययासाम् ॥ ४ ॥

दैवोन्मयदीपिकाया, व्याख्यां चार्त्तविनोद्विख्याताम् । चित्तोमि संमहिष्याः, धीमद्दुष्पविनयं गणितेयः ॥ ५ ॥” पद्यभिः कुलम् ।

३-तृतीयं पुना राजनगरस्य 'उहेले'त्याख्याप्रसिद्धभाण्डागारसत्कं, नात्यशुद्धं, लेखकनामादिविरहितमप्यनुमानतो. नातिभाचीतं,

सततं साहित्योद्धारैकवद्धकक्ष-श्वेरी-श्रीमज्जीवणचन्द साकरचन्दद्वारा सम्प्राप्तम् ।
४-चतुर्थं तु छायापुरीयचित्कोशस्योपाध्याय-श्रीमद्वीरविजयशास्त्रसंग्रहसत्कं, मुनिवर्य श्रीमन्मङ्गलविजयैः प्रेषितं श्वेरी-जीवणचन्द

साकरचन्दद्वारैव सम्प्राप्तं, नूतनमपि शुद्धप्राथम् ।
द्वितीयं ग्रन्थरत्नं "वैराग्यरसायनप्रकरणं" (सञ्छायं) मुद्रितमस्ति, रचितं त्वेव "छंदस्मीलाम्भे"न वरमुनिनेति "रङ्ग्यं पगरणमेयं,

लच्छिलाहेण वरमुणिणा" इत्येतस्यैव प्रकरणस्यान्तिमार्थाऽर्द्धेन स्फुटीभवति ।
परमेते किं गच्छीयाः ? केपां सुगुणां विनीतविनेयाः ? कं विषयं ग्रामपुरादिकं चालञ्चक्रुः स्वजनुषा ? कतमाब्दं यावरपावयाभासुः
श्रमणविहारेणमां भारतावनिम् ? कदा च विरचयाञ्चक्रुरेतं प्रकरणरत्नं ? कस्मान् जग्रन्थुरन्यान् ग्रन्थान् ? इत्याचारैकाकंदम्बकस्य
समाधानमाधातुं नालम्भविष्णुरहं, ताटकसामग्र्यभावात् ।

एकैव प्रतिरस्य 'महावीरग्रन्थमाला-धूलिया'द्वारा मुद्रिता (सञ्छाया) सम्प्राप्ता, तामेव यथावबोधं विशोध्य मुद्रापितमिदम् ।

त्वतुर्थं पुनर्वैराग्यैकरसोत्कर्षोपकत्वेन 'वैराग्यशत'मित्यन्वर्थाभिधानं पद्मानन्दकविना स्वाख्यया मुनिपुत्रं 'पद्मानन्दशत'मित्यभिधया
गसिद्धं ग्रन्थरत्नमस्ति ।

कवेऽस्य सत्तासमयादि रचनाकालादयश्चाप्यस्य कालस्य यद्यपि निश्चितं नोपलब्धं, परं—

“सिक्कः ‘श्रीजिनवज्रभू’स्य सुगुरोः दान्तोपदेव्यामूर्तैः, श्रीम‘नागपुरे’चकार सदनं ‘श्रीनेमिनाथ’स्य यः ।

श्रेष्ठी ‘श्रीधनदेव’ इत्यभिधया ख्यातश्च तस्याद्भजः, ‘पद्मानन्ददातं’ व्यप्य च सुधियामानन्दसम्पत्तये ॥ २ ॥”

इत्येवद्वन्द्वोपशान्तपथेन प्रकटितं स्वयमेव कविना सुगुर‘श्रीजिनवज्रभूसूरि’दान्तोपदेव्यामूर्तसिक्केषु‘श्रीधनदेवा’ङ्कत्वं सस्य, ‘नागपुरे’ (नागोर-भरथरे) ‘श्रीनेमिनाथ’सदनकारकत्वमपि च स्वजनकस्येति ।

‘श्रीजिनवज्रभूसूरि’णां सत्तासमयः प्रतीव एवेति ह्यसक्तिदां पट्टापत्त्यदिना द्वादशशतान्या मध्यकालीनो वैक्रमीयः । सर्वो नागुण्डं स एव समयः ‘पद्मानन्द’कवेरपीत्यनुमानकरणात् ।

संशोधनेऽस्य प्रतिद्वयं समासाहितं, सत्याद्या तावन्निर्ययसागत्सुद्रणालयमुद्रिता कान्यमाला-सप्तमगुच्छकस्या अन्तरन्वसुटिवथाठा, द्वितीया पुना राजनगरस्य‘डहेले’द्याक्याप्रसिद्धभाण्डागारसत्का, नातिप्राचीना नातिशुक्लाऽपि च ।

चतुर्थं मन्थरत्वं ‘लघ्वजितशान्तिखवनं’ सटीकमसि, विषयोऽस्य मुख्यतया भागवतोरनितशान्त्योः खवनान्तको नयान्तिस्वरूपप्रति-पादनेनोपदेशात्मकोऽपि च ।

मूलस्यास्य सावस्य प्रणेतारः ‘सप्तपट्टक-पिण्डविशुद्धि-गौपथविधिप्रकरण-ग्रन्थशिवि-सूक्ष्मार्थविचारसार्द्धशतका’यनस्य-मन्थरसन्दर्भसंसूत्रणे सूत्रधारारथमाणाः सुविहितवचकपूजानपयः कविशुन्वद्वन्द्वारकाः पूर्वोपरीयनेत्यवगतपरित्यागपुरस्यर्तं नयान्प्रयुक्तिकारक

श्रीमद्भयदेवसुरीश्वराणामुपसम्पन्नसद्गुरुत्वोपसम्पदत्वेन * शिष्याः † श्रीमज्जिनवल्लभस्वरिपादाः । पूजानां विशेषत इतिवृत्तज्ञीप्सुभिर्वि लोक्या
 अपभ्रंशकाव्यत्रयी भूमिकादय इति ।

* यदुक्तं—“तस्याभयगुरोः पार्श्वी-दुपसम्पत्ततोऽभवत् । जिनवल्लभशिष्योऽय, सर्वसिद्धान्तपात्याः ॥ ४३ ॥
 क्रमशोऽभयसुरीणां, पट्टकन्दस्केसरी । जिनवल्लभसुरीन्द्रो, द्रव्यलिङ्गिगार्दनः ॥ ४४ ॥”

इति खरतरगच्छुबिहितसुरीपरम्पराप्रशस्ती ।

श्रीमन्नोऽपि च स्वयं—“लोकार्थ्यं कूर्त्तुं पुरगच्छमहाधर्मोत्थ-मुक्ताफलोच्चलजिनेश्वरस्वरिशिष्यः ।
 प्रातः प्रथां भुवि गणिजिनवल्लभोऽत्र, तस्योपसम्पदमवाप्य ततः श्रुतं च ॥ १ ॥”

इति अष्टसप्ततिकायां (चित्रकूटीयमहावीरप्रासादाशालालेखे), अपभ्रंशकाव्यत्रयीप्रस्तावनातः समुद्भूतम् ।

तथैव “के वा सहुरवोऽत्र चारुचरणाः; शिशुश्रुता विश्रुताः” इत्येतत्प्रशस्योत्तरे “श्रीमद्भयदेवाचार्याः” इति जैनश्रेयस्करमण्डलमहेशानाद्वारा
 मुद्रिते सटीकलोत्ररत्नाकरद्वितीयविभागास्य प्रश्नोत्तरैकपाठिकात्के प्रथमे श्रीमद्भयदेवसुरीनेव सद्गुरुत्वेनोच्युः । यथोक्तं तत्रैव पूर्वपथे “ब्रूहि श्रीजिनवल्लभ ! स्तुतिपदं-
 कीदृश्विधायाः के सताम् ?” इति प्रश्नस्योत्तरे “सहुरवो जिनेश्वरस्वरयः” इति, तथा अष्टसप्ततिकायां “जिनेश्वरस्वरिशिष्यः” इति च, तत्तु नभुपसम्पन्नो-
 पसम्पदत्वे सद्गुरुत्वं, किन्तु स्वं गार्हस्थ्यत्ससद्गुरुत्व धर्मबोधं ज्ञानादिगुणोत्कर्षं च सम्प्रापकत्वाद्दुपकारं संस्मरन्निर्धैस्वाचित्तगुणत्ववर्षाधिकृत्य तेभ्यः सतां स्तुतिपदत्व-
 मुक्तम् । तत्तुचित्तमेव । यतो नार्थवृत्ते पूज्या अद्यकालीनमनुजा इव कृतोपकारिण उपकारस्यास्मत्तारः कृतानाः, किन्तु शिष्याः, तथैव पट्टकालीवृत्तौ वर्णितत्वात् ।
 तथाहि—“न चायमाचार्यो न शिष्यः” इति श्रीमन्मलयनिरयः, तथा “शिष्यायमाप्याचार्यः” इति श्रीमद्वरिभद्रसुरो र्मुनिशिरसाङ्कर्म (११७२) नर्पभाविनः ।

† “देवस्वरि पट्ट नेमिचंडु बहुगुणिहिं पसिद्ध । उज्जोयणु तद्द वद्धमाणु, खरतरवर लद्धव ।

विनिर्दिताऽस्य धृतिः सद्युपट्टक—प्रयालिङ्गीवृत्त्यादि विधिप्रमथनिर्मातृवार्किकपूषामणिश्रीजिनपतिसूरिदिव्यभीजिनेभरसूरिविनेयवरेण
 श्रीधर्मतिलकमुनिना नंबकसंश्लेषानुं (१३२९) मिते धैकमानुं । सद्योषिता ए धृतिस्तुसर्वाधैरेष जिनेभरसूरिष'श्रावकधर्मप्रकरण-
 धृत्ति'विषयकैः श्रीलक्ष्मीतिलकोपभाष्यैरिति निरादितं—

“तैः श्रीलक्ष्मीतिलको—भाष्यार्यैः परोपकृतिदर्शैः । विद्वद्भिर्वृत्तिरियं, समद्योषितरां प्रयत्नेन ॥ ४ ॥”

अनेन प्रयासिगातपर्येन धृतिस्तुजा स्वयमेव । संशोषनेऽस्यायमं प्रतिश्रयं, सत्राया भेदि-रेषयन्त्रालभाई-नेनगुलकोद्यारसंसा-
 न्यवसापकैः फाराषिता शुश्रूणयोग्या प्रतीः, या हि वि० संघत् १५८७ षर्षे स्थितिवायाः फस्याभिव्रत्सा आधारेण काराषिताऽऽसीत्,
 कापटीयेलुगाइ-प्रोफेसर-श्रीराजालरसिकदासविदितया मूलभाष्यस्य संरुज्ज्वल्यथायाऽन्विता नात्सुशुद्धा । द्वितीया सूर्सुरस्यनेनानन्तुलका-

सुगुण जिनेसरसूरि नियमि जिषचंडु सुसंक्रमि । ममपर्येद स्वयंशु मसि जिषयज्जु अत्तसि ।

जिषरससूरि ठिड पट्टि तहि जिष उज्जोरज जिषययणु । सावरदिं परिकिञ्जवि परियरिड मुठि अयि रयणु ॥ ४ ॥”

इति कृषिपाइरावपशावन्त्याप् षवत् ११०० षय फाएनमठीअंशितकाम् ।

“तच्छिष्यो जिनवह्नयः प्रमुत्सूदिभ्यममराभासिनी-भास्यद्वालयलामकोमलयराःस्तोमः दामारासमभूः” इति अयन्तवित्रयकव्ययान्ते ।
 “आकर्ष्यामयदेवसूरिसुगुरो, सिद्धान्द्रवत्यामुतं, येनाद्यायि न सारतो जिनपदे फासो यतीनामिति ।
 सं स्वप्त्या गृहमेधियोदयसतिनिर्दूषणा विधिष्ये, सूरिः धीजिनवह्नयोऽभवत्सो विख्यातकीर्त्तिलतः ॥ १ ॥”

इति पूषामधीयफाणिभद्रसूरिआन्ते ।

ल्यसत्का नात्यशुद्धा नातिप्राचीनाऽपि च । तृतीया तु विक्रमपुरस्यश्रीमज्जिनकृपाचन्द्रसूरिभाण्डागारसत्का, साहित्यसेवारसिक-विविधे-
 तिहासान्वेपक-लेखक-श्रीमान्-अगारचन्द्रजीनाहटामहाशयसम्प्रेषित-सटीकसप्तसरण^१प्रत्यन्तर्गता शुद्धभाषा ।

अस्यस्याः प्रतिकृतेः प्रान्ते “संवत् १३२२ वर्षे, फाल्गुन सुदि ६, कृता वृत्तिरियं वाचनाचार्य-श्रीधर्मतिलक-गणिभिः ।
 समाप्तमिति । शुभं भवतु” इति लेखः । अनेन स्वाभाविकमेव भवति वृत्तेरस्या रचनलेखनकालयोरेकत्वानुमानमदीर्घदर्शिताम्, परं न तत्सङ्गतं
 यतो लिखिता वर्तते तस्मात्मेव प्रतौ दादा-श्रीजिनदत्तसूरिविनिर्मितस्य गणधरदेवस्तुत्यादिसारणविकस्य वृत्तिर्जयसागरोपाध्यायसन्दुब्धा ।
 जयसागरोपाध्यायास्तु वैक्रमीयपाश्चात्यपञ्चदशशतकादारभ्य षोडशशतकप्रारम्भं* यावद्विद्यमानसत्ताका इत्यन्यान्याभ्यस्तत्कृतिभ्यो निश्ची-
 यतेऽतस्तत्पाश्चात्य एव काले लिखितैषा प्रतिरिति स्फुटमेव । प्राङ्निर्दिष्टलेखस्तु वृत्तेरस्या रचनाकालसूचनायैव लेखकेन लिखितसम्भाव्यते ।
 यत्पञ्चमं त्वत्र विविधच्छन्दोऽलङ्कारसारदिकालव्यभूषणभूषितं चत्वारिंशत्पद्यात्मकं ‘धर्माशिक्षाप्रकरणं’ विन्यस्तम् । प्रणेतारस्त्वस्यापि
 त एव वन्द्याचणाः कविचक्रशका नवाङ्गवृत्तिविधायकश्रीमद्भयदेवसूरिपट्टपूर्वाचलार्थमणः श्रीमन्तो जिनवल्लभसूरिमिश्राः । विषयोऽप्यस्य
 प्रत्यधिकारं पद्यद्वयनिबद्धश्रैत्यभक्तिपस्तकत्याद्यष्टादशाधिकारेष्वौपदेशिक एव । विदुषां चेतश्चमत्कारकरी रचनाऽस्य प्रकरणस्य, नाना
 छन्दोऽलङ्कारशब्दलालित्यार्थप्रथनपाण्डित्यादिगुणैः पूर्णत्वात् ।

६ ॥

* “श्रीजयसागरगणिना, तेन मया वाचकेन शुचिवाच्यम् । पृथ्वीचन्द्रचरित्रं, विरचितशुचितप्रविस्तारम् ॥ ६ ॥”

श्रीप्रह्लादनपुरनगरे, त्रिविन्दुतिथि (१५०३) वत्सरे कृतो ग्रन्थः । माहूभावकवसतौ, समाधिस्त्वन्तोपयोगेन ॥ ७ ॥”
 इति पृथ्वीचन्द्रचरित्रे ।

अस्य त्वेकेव प्रतिकृतिः धियुमन्वुषी (लीन्वादी)स्य (आणंदजी—कल्याणजीत्याकथया प्रसिद्ध) श्रीसहस्रकचित्कोशीया सवेरी—
जीवणचन्द् साकारचन्द्द्वारा सन्प्राप्ता ।

एव पद्धानामपि मन्थाना क्रमशः प्रतिचतुष्टयेकद्वयत्रयेकाधारेण हृतेऽप्यायासे सद्योषनकर्मणि छायास्यमुलभा दृष्टि—मुद्रण दोषजा
प्रमादजा वा याः फाश्वन सरलज्जा जाला भवेजुल्लाः सन्मार्कनीया निसर्गोऽनुपदपरान्तकरीणः सहृदयेरित्यभ्यर्थयते ।

सवर ११९८, श्लो. दृ. १३, श्रीमहावीरचैल्यभिनेते

मण्डोव—यदतरणच्छोपाश्रये

मुन्थापुर्याम्

}

प्रवचनप्रभावरु—श्रीमन्सोहनमुनीश्वरप्रशिष्यरत्नसर्गायाजुयोगाचार्य—

श्रीमत्केसरमुनिजीगणिवरान्विषदः

युद्धिसागरौ गणिः

संघर्षदर्नेवाह्नेन्दुं (११९८)—मिते विक्रमहायते । शुके त्रयोदशीषधे, माधवस्य सिते दळे ॥ १ ॥

मुन्धव्याहयमहापुर्या, श्रीवीरचैल्यनिश्रिते । उपाश्रये सुरभ्ये तु, श्रीखरतरसंज्ञिते ॥ २ ॥

श्रीमोहनमुनीशानां, प्रशिष्यशिष्यकेण हि । यथाः—केसरयादाज—द्विरेकेणाल्पयुद्धिना ॥ ३ ॥

चिनर्द्धिरत्नसूरीणां, छत्रच्छायासु तिष्ठता । उषकमोऽयं सन्दन्धो, गणिना युद्धिसिन्धुना ॥ ४ ॥

(चतुर्थिः कल्याणकम्)

उज्ज्वल-सेल-सिहरे, धीकसा-नाणं-निसीहिआ जरस;
तं धम्म-चक्रवर्ति, अरिह-नेमिं नमंसासि.

[आर्या]

जेता दर्शीत देवना न्हवणधी नाठी जरा-यादवी, जेता मातली-सारथी रथ-त्तणी फेरी सुरक्षा करी;
जेणे नाजुक नार राजुल तजी वैरायणा रंगधी, पुवा धीजगादीदा नेमिजिनने वंदुं सदा आवरी ॥ १ ॥
श्रीहंसविजयजी

शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंडना उद्भवनी इतिहास.

जैमनी स्मृतिने अर्थे आ फंड स्थापनामां आव्युं छे ते शेठ देवचंद लालभाई श्वेरीए पोताना मृत्युपत्रमां रु० १००००००
(एक लाख)नी रकम विलधी जाहेर करी निराली तपशील मुजव नीचे प्रमाणे शुभकार्यमां खर्चवा भाटे पोताना ट्रस्टीओने
फरमाव्युं हवुं.

२०००० जूनां दहेरासरोनो जीर्णोद्धार करवासां. (आ रकम शेठ आणंदजी कल्याणजीनी पेढी मारफते, प. पेढीनी पण
एटली ज रकम उमेरावीने, राणकपुरजीना धन्नाशाह पोरवाडना जगप्रसिद्ध 'त्रैलोक्यदीपक' दहेरासरना जीर्णोद्धारमां
शेठ देवचंदना ट्रस्टीओए भाईश्री गुलावचंदनी देखरेख नीचे खर्चेल छे. वि० सं० १९७१।७२ लगभग.)

૫૦૦૦ પાંચરાપોલ સુરત અને મીને. (સુરતની પાંચરાપોલમાં અપાર્દ.)

૨૫૦૦૦ યાદી કરવા માઢી છે તેની ધર્મશાલા કરવી. (સુરતમા રોઢ દેવવંદે રૂ૦ ૨૦૦૦૦ (વીસ હજાર) તરવી મકાન સહિત ષાઢી યાવયા માઢી હતી તેમા ૨૫૦૦૦ (પચીસ હજાર) અનેડી ધર્મશાલા સ્થાપી, જેથી ધર્મશાલામાં કુલે રૂ૦ ૪૫,૦૦૦ (મિલાલીસ હજાર)ની રકમ વપરાઈ.)*

૫૦૦૦ કેશર અને વરાસમા. (આ રકમ રોઢ ષેલામાઈ લાઢમાઈ સવેડી કેશર વરાસ કંઢમાં અપાર્દ છે.)

રોઢ દેવવંદ અપર મુજવ રૂ૦ ૫૫,૦૦૦ (પચાવન હજાર) સરવવાની યાદિ છલ્લી ષકયા હવા, અને રૂ૦ ૧૦૦૦૦૦ (ઇક લાલ)માથી રૂ૦ ૪૫,૦૦૦ (મિલાલીસ હજાર) રોમાં સરવયા ફરમાવવું તે વિચાર કડી લખવાના હવા. પરંતુ પોતાના અવસાન—કાલ પૂર્વે ઇ યાદિ પૂર્ણ કરી ષકાર્દ નહિ, જેથી રૂ૦ ૪૫,૦૦૦ (મિલાલીસ હજાર)ની રકમ નામ—નિર્દેશ વિનાની શુભકાર્યમાં સરવવાની યાચી રહી. ઇ રૂ૦ ૪૫,૦૦૦ (મિલાલીસ હજાર)ની રકમ શુભકાર્યોમા સરવવાની રોઢ દેવવંદના મુપુત્ર શા૦ મુલાવવંદની કાયવેસર રજા મલયા અપરાલ, ષા૦ મુલાવવંદ દેવવંદે પોતાના તરફથી મર્દમની યાદગીરી માટે શુભકાર્યમા સરવવા કાઢેલા રૂ૦ ૨૫,૦૦૦

* રોઢ દેવવંદનો આચાર રૂ૦ વીસ હજાર સરવેલા હવા તેમાં રૂ૦ પાવ હજાર રમેડી રૂ૦ પચીસ હજારની ધર્મશાલા કરવાનો હતો. ઇન કાન્ત મમાપો વિજનો અર્થ પૂવો ષવો કે “રોઢ દેવવંદ મામે પટલો રકમ સરવો મયા દોષ તે વિજમાં ષા મિરાલા તવતીઅવધમાં ઇ મુજવવું રપટ કરેલુ ન દોવાથી ઇ અરવેલ રકમ માળવાની નહિ, ઇન તેમાં રૂ૦ પચીસ હજાર રૂડીઓઇ વધારે આથી તે યાડીની ધર્મશાલા કરવી.”

આ ધર્મશાલાનો ષર્મશાલા ષરિકે કામ હિવાયો ન દોવાથી સ૦ મુલાવવંદે કોઢની ત્વા મેલવી ધર્મશાલાને ‘શીરસાપરતી કૈન ષોડીંગ હાલસ’ ષરિકે કરવી. વિધાથીઓ આને મુતર કામ કર્દે ત્વા છે.

(पचीश हजार) पण आ रकममां उमेरी महूम शेट देवचंदना नामतुं एक स्थायी फंड स्थापना सूचव्युं. आधी रू० २५००० (पचीश हजार)नी रकमने रू० ४५००० (पिस्तालीश हजार)नी रकम साथे उमेरी रू० ७०००० (सित्तेर हजार) संगीन फंड स्थापना माटे शेट देवचंदना विलना ट्रस्टीओद्वारा जुदा राखवामां आंव्या.*

आचार्य महाराज १००८ श्रीमद् आनन्दसागर सूरेश्वरजी (ते समये पन्थास पदे)नी सलाह अने उपदेशांची तथा शां. गुलाबचंद देवचंद क्षवेरीनी सन्मतिशी, आ एकत्र रकमोतुं महूम शेट देवचंदनी यादगीरी माटे “शेट देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्वार फंड” नामतुं आ ट्रस्ट शेट देवचंदना सत्युपनना ट्रस्टीयो (१) शेट नगीनभाई वेलाभाई, (२) शेट कैशरीचंद रूपचंद, (३) शा. जीवणचंद साकरचंद अने (४) वाई वीजकोरे (शेट देवचंदनी पुत्री) ईस्ती सन् १९०९मां स्थावुं. तेमज योग्य व्यवस्था जळ्याई रहेवां माटे (१) शेट नगीनभाई वेलाभाई, (२) शेट कैशरीचंद रूपचंद, (३) शां. जीवणचंद साकरचंद, (४) शां. गुलाबचंद देवचंद, (५) शेट फुलचंद कस्तूरचंद, अने (६) शां. मंडुभाई साकरचंदने ट्रस्टीओ निमी ट्रस्टडीड कराववामां आव्युं.

* शेट देवचंदनो आशय विलमां कल्या सुजव लाख रू० पूरा खरचवानो हतो परंतु “जुदा जणावेली यादि प्रमाणे ते ते खातावोमां खरचवा” तेम विलमां दर्शावेलुं हतुं, ज्यारे जुदा तपशीलपत्रकमां पोते मात्र रू० पंचावन हजारनी रकमनी यादि लखी शक्या अने रू० पिस्तालीश हजारनी यादि पूरी करी शक्या नहि. आधी कार्यादेशर पूर्वो अर्थ नीकळयो के “विल करती वखते रू० एक लाख खरचवानी इच्छा हरो, परंतु तपशील लखती वखते रू० पंचावन हजार ज खरचवानी इच्छा नियत खालोसर नकी होई रू० पिस्तालीश हजार नहि खरचवा माटे ज तपशीलपत्रकमां नोंध्या नहि होय, तेथी प्र रकमनो मालिक दत्तक पुत्र गुलाबचंद ज रहेरो. ट्रस्टीओने पोतानी मरजीशी शुभकामोमां पू रू० पिस्तालीश हजार खरची नांखवानी सत्ता नथी. पण जो शारस गुलाबचंद पू रकमनो मालिक पोते न थतां ए खरचवा माटे ट्रस्टीओने सन्मति आपे तो तेनी मरजी सुजव ट्रस्टीओने पू रकम खरचवाने सत्ता प्राप्त जाय छे.” भाई श्री गुलाबचंदनी इच्छा पू रकम पोते लेवानी नहोती तेथी तेनी सन्मति मळवाधी ज आ फंडनी स्थापना थई शकती.

महर्षि चोठनी दीक्षी, चोठना मृत्युपत्रनी एक बहीबदकार (परिक्षकयुट्रिक्स), महर्षि सा० मूलचंद नगीनवास स्ववेरीनी विधवा चार्द धीनकोरनी, रु० २५००० (पचीस हजार) उपरांतनी रकमनी आसी मिलकत चार्द धीनकोरना मृत्युपत्रना द्रुटीयो तरफधी, ईसी सन् १९११ना एक दसावेजद्वारा भेट मळवापी, तथा महर्षि चोठना भगोजा अने कंदना मुख्य द्रुटी महर्षि चोठ नगीनभार्द घेलाभार्द सवेरीना मृत्युपत्रनी रुवे रु० २००० (द्वे हजार)नी रकम वेमना द्रुटी अने बहीबदकार (परिक्षकयुट्रिक्स) चार्द चंदन जर्के लीलावती' तरफधी ईसी सन् १९२२मां भेट मळवापी तथा परशुरण न्याजनी रकमी मळवा—घवापी कंदनुं मंडोळ रु० ११०००० (एक लाख दस हजार)ना आसरातुं धयुं छे.

कंदनो वरेरा अनेन शेटांवर मूर्तिपूजक धार्मिक साहित्यनी, जेनुं के प्राकृत, मागापी, संस्कृत, गुजराती, अंग्रेजी योगे भाषायां लयावेळां वंचावेळां प्राचीन पुस्तके, काव्यो, निबन्धो, लेखो पंगेरेनी जाळवणी, रीळवणी, मुनरुजीवन, रक्षण अने अभिवृद्धि करवानो" छे. प्राचीनवानी दर विक्रम सं० १९५० पूर्वनी रद्द छे अने सुदिव मन्थ माटे थवेला सर्व करां आडपी किमते ते वेचथो पूं द्रुट-दीडमां करमाववायां आठ्युं छे.

चोठ केराटीचर रूपचंद सने १९१६मां द्रुटीरदेषी मुक्त थापा, अने चोठ नगीनभार्द घेलाभार्द सं० १९७८,—ईसी सन् १९२१मां देहमुक्त थापाी वेमना स्थाने चोठ अमरचंद कलपाणचंद अने चोठ नेमचंद अनेचंद जे. पी. ने सने १९२६मां द्रुटी निमवायां आठ्या. भार्द धी मुळापचंद देवचंद सं० १९८३,—सन् १९२७मां देहमुक्त थापाी, तथा चोठ मूळचंद कस्तूरचंदना सने १९२८ना रानीनामाधी वेमना स्थाने सा० नेमचंद मुलावचंद देवचंद अने चोठ क्षीरामार्द मंथुभार्दनुं सने १९२९मां द्रुटी वरीके सपरण करवायां आठ्युं, अने ए चारे तथा द्रुटीओतुं सने १९२९मां निमणुकलव (एगोर्टनेट—डीड) करापी छेवटाठ्युं.

शेठ अमरचंद कल्याणचंदना सने १९३२मां थरोला अवसानथी, शेठ साकरचंद खुशालचंदने सने १९३६मां ट्रस्टी-पदे संवरवामां आल्या, अने सने १९३६मां ते बाबतनुं निमणूकखत (एग्रीइंटमेंट-डीड) कराववामां आव्युं.

सने १९३७मां में ट्रस्टीपदनुं राजीनासुं आव्युं; अने अमुक समय वाद् ट्रस्टीमंडले मासं राजीनासुं स्वीकारी मने ट्रस्टीपदथी सुक्त करी मंत्री तरीके नीम्यो.

फंडनी शरूआतथी फंडनुं भंडोल सं० १९९३ सुधी भवर्नमेंट सिक्युरिटिमां रोकवामां आवेलुं वहुं. सं० १९९३मां मुंबई वहार-कोट कालवादेवी रोड उपर फंडने वधु उत्पन्न करवा माटे खावर मकान खरीदवामां आव्युं त्थारथी फंडनुं सघळुं भंडोल ते खावर मिलकतसां रोकायेळुं हे.

फंडनी ए खावर मिलकत उपर आ मुजव नासो अंकित करायां हेः—

मिलकतनी मालिकी-सूचक]

“शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्वार फंड मिलकत (सुरत)”

मिलकतनुं नाम-सूचक]

“आगमोद्वारक”

हेला पाच छ वर्षधी फड तरकधी आगाळ जेटला वधु प्रमाणमा पुलको प्रसिद्ध न थवानु कारण ए हतु के ए समय दरमियान फड पासे पूरती रोकड रकमनो अभाव हवो ते पहेलाना वर्षीमा आगाळ करता वधु रकम खरचाई गयेली, अने निर्दिष्ट वर्षो दरमियान वैचवाना पुलकोनु भडोळ धणु वर्षी गतु होई पुलकना वैचणमाधी थवी आवक पण आगाळ करता बहु जोडी धई गई हती आधी थोडो समय पुलकप्रकाशनतु काम सुलतवी राखतु आवरवक धई पळ्यु हतु तणे वर्ष ज्यावनी रकम भेगी थवा देवामा अने पुलकोनो ह्येक वैचवामा गथा

आ पठी दृष्टीओप फडतु आधरे रु० एक लाख दश हजारतु थवा जतु आसु भडोळ वपारे उत्तममाटे सिक्कुरितिमाधी छड करी जपरोक मकानमा रोकतु ते पठी एकाद वर्षे मकाननी आवक एकन थवा माडी

आ रीते वैचानी छट थवा पुलकप्रकाशनतु कार्य हवे करी द्वाभमा लेवामा जाव्यु हे जो विषय प्रमाणमा ठीक चाळु रहेते तो पुलको मोटा प्रमाणमा प्रसिद्ध करधतु अगारे माटे वधुसुगम वगसे जैनसमुदाय आ धात लक्ष पर लई घने एटला पुलको खरीदी धातप्रभाववाना कार्यने उत्तेजन थापसे, एवी आशा राखु छु

सुनाई ता० ७ ऑगस्ट, १९४१ मुकार.

वि० सं० १९९७, श्रावण शुद्ध नासिखेकी-पूर्णिमा.

जीवणचंद साकरचंद जनेसी

अवैवनीक मधी

A Brief Account of the Fund

I find some people anxious to know something more about Śeṭha Devacanda Lālabhāi Jaina Pustakoddhāra Fund than they do at present. Hence I give here a brief account as to how it was incorporated, and a very brief note as regards its inner machinery since then up to date.

Śeṭha Devacanda Lālabhāi, to commemorate whose memory this Fund was established, directed in his will that a sum of Rupees one-lac be used in charity. Out of Rupees one-lack, he had made up his mind for the following sums only.

- (1) Rs. 20000 towards reparation of old delapidated Jaina temples.
- (2) Rs. 5000 towards *pinjarapolas* at Surat and other places.
- (3) Rs. 25000 to be utilised for building a *dharmasālā* in place of a proposed bungalow in a compound owned by the donor in Surat, and then under construction.
- (4) Rs. 5000 to be spent towards providing saffron and camphor (*barāsa*) to Jaina temples.

The above sums totalling Rs. 55000 mentioned in the will were respectively utilised in the following manner:

(1) This sum was spent after reparation of the well-known Jaina temple at Raṅgapura through Setha Agandaji Kalyāṅgi firm, under the supervision of the late Gulabendra Devanda. The Agandaji Kalyāṅgi firm contributed an equal sum towards this undertaking.

(2) This sum was handed over to the Sorat Pingarapole.

(3) The late donor had already spent Rs 20000 after a compound for a bungalow with a garden, which was then under construction. The sum of Rs 25000 was added to it, and a *dharmashala* was built thereon¹.

(4) This sum was donated to Setha Ghelbbhai Lalabhai Jaina Kesara-Barksa Fund. The donor had not decided how to spend the remaining Rs 45000, and expired before giving any instructions as to this sum. The court interpreted this fact in a rather curious way.

When he prepared the will, might have intended to spend the entire sum of Rs one-lac in charity. The donor, the fact that he has not mentioned as to the disposal of more than the said Rs 55000 means that he might

¹ The donor intended to add a sum of only Rs 5000 to the sum he had already spent, that is, Rs 25000 was the entire sum he intended to spend after the *dharmashala*. But according to the court-interpretation the words meant a fresh sum of Rs 25000 and hence Rs 25000 more had to be spent after the *dharmashala* building.

have changed his intention at the last moment. Hence the surplus sum of Rs. 45000 must go to his adopted son Gulābacanda. If, however, the heir Mr. Gulābacanda wants to spend that sum in his father's charities, he is at liberty to do so.' Late Gulābacanda, a worthy son of the donor, asked the trustees of the will of the late donor to spend that sum in some charitable work, and added a sum of Rs. 25000 to it in memory of the revered father. He further instructed the said trustees that they should spend the totalling sum towards some charitable concern which was permanent.

Pūjyapāda Āgamoddhāraka *Acērya* (then *pamnyāsa*) Ānandasāgara advised the trustees of the will of the late donor, (1) Śēṭha Nāginabhāi Ghelābhāi, (2) Śēṭha Keśarīcanda Rūpacanda, (3) Mr. Jivaṇacanda Sākaraṇanda, and (4) Mrs. Vijākora Mūlacanda (daughter of the late donor) to spend the sum in establishing a *pustakodhāra* fund, and Gulābacanda gave his sanction for the same. Hence the present Fund was established. The following were its original trustees: (1) Śēṭha Nāginabhāi Ghelābhāi, (2) Śēṭha Keśarīcanda Rūpacanda, (3) Mr. Jivaṇacanda Sākaraṇanda, (4) Mr. Gulābacanda Devacanda, (5) Śēṭha Rūlacanda Kasturacanda, (6) Mr. Manohubhāi Sākaraṇanda.

Mrs. Vijākora, widow of the late Mūlacanda Nāginādāsa Jhaverī, daughter of the late donor and executrix of his will, donated a sum of more than Rs. 25000, her entire estate, to the Fund at her

death This sum was handed over to the Fund in 1911 Similarly one of the chief trustees of the Fund and a nephew of the late donor, Naginbhai Ghelbhai donated a sum of Rs 2000 to the Fund, at his death in 1921, which was handed over to the trustees in 1922 These two donations and sundry interests etc. added to the main sum have amounted to about one-lac and ten-thousand Rupees

The aim of this Fund as laid down in the trust-deed is as follows It should undertake the preservation, circulation, publication etc. of ancient literature pertaining to the Śvetāmbara Murtipūjaka sect of Jain religion, written in any language—Sanskrit, Prakrit, Apabhraṃśa, Pali, Gujarati, English, German &c It was also laid down that no work composed after V S 1950 should be considered ancient, and the books published should be sold at half the cost price

Śeṭha Keśarīcanda Kṛpācanda resigned in 1916 and Śeṭha Nagnabhai Ghelbhai expired in 1921 Śeṭha Amarcanda Kalyāṇcanda and Śeṭha Nemacanda Abhēcanda were appointed as trustees in their stead in 1926 Mr Gulācanda died in 1927 and Śeṭha Tulacanda Kasturcanda resigned in 1928 Hence Mr Nemacanda Gulācanda Devacanda and Śeṭha Hirabhai Manchubhai were appointed in 1929 as trustees in their place In 1929 an appointment-deed was got executed for the appointment of the said four new trustees Śeṭha Amarcanda Kalyāṇcanda expired in 1932 Hence Śeṭha Salaracanda Khusīlacanda was

nominated for the place in 1936, and an appointment-deed to that effect was got executed in the same year. In 1937 I tendered my resignation, and after some delay it was accepted. Thereupon the trustees appointed me the Honorary General Secretary of this Fund.

Since the establishment of this institution, its funds were invested in the Government Securities. But since we bought a building situated at Kālabādevī Road, Bombay, in V. S. 1993, the said fund is mainly invested in that immovable property. This building is renamed as follows:

SEṬHA DEVAÇANĀDA LĀLABHĀĪ JAṬNA PUṬAKODDHAṬĀRA FUNĀD EṬATE (SṬRAT)

ĀGAMODDHAṬĀRAKA

Here the first line indicates the ownership, while "Āgamoddhāṛaka" the name of the building.

Topiwāla Chawl, Sandhurst Road, Bombay, 4
Thursday, 7th August, 1941
S'rāvam S'ud 15, 1997

JIVANOHAND SAKEROHAND JAVERI
Hon. Secretary

श्रीजैनध्यानंदपुस्तकालये लभ्यग्रन्थाः—

१	कारिसाहक सर्वज्ञसिद्धिः, धेनुसुतिसिद्ध	०-६-०	१५	संयोगमण्डल (तेजस वेधर)	० १२ ०	२७	शुक्तिप्रबोध	१-६-०
२	भद्रयोगशास्त्र—शुण्णदीपिकादीपवृत्तिसिद्ध	१ १२ ०	"	(श्रीरंग वेधर)	० १० ०	२८	छात्रितविसारा (सटीपुत्रा)	० १० ०
३	वज्रशास्त्रायन—शुण्ण	३-६-०	१६	प्रवचन-भारतेन्दुर (पूर्वार्द्धः)	३-०-०	२९	सम्बन्धसिद्धिः	० १० ०
४	कृषि-भाषिकानि	०-२-०	१७	" (उत्तरार्द्धः)	३-०-०	३०	विचार-रत्नाकर	०-४-०
५	उद्योगिककरंकरकमकीपत्रकम् (सटीकम्)	३-०-०	१८	पद्यानाकरीशास्त्राहकम् मूलशास्त्रम्	३-०-०	३१	विशेषावरणक-विषयाशुचकमः भक्तरादिकम	२-४-०
६	विनयसुति-श्रवण (दिन्या)	०-६-०	१९	पद्यासकरीशास्त्रराजकस्याकारणशुचकम्	३-०-०	३२	श्रवणसुति	०-६-०
७	जपवर्तमानिणी	०-६-०	२०	पद्यवस्तुचकम् (सटीक)	२-४-०	३३	भारतविति (दिन्या)	१-४ ०
८	त्रिपटीपरदेशनासम्पदाः	०-६-०	२१	पद्याणसरोहो	० १२ ०	३४	शौचलोक-प्रकाश	१-६-०
९	दसदीकाधिक-शुण्ण	४-०-०	२२	प्रत्यया विधान-कुलकादि	० १२ ०	३५	श्रवणसिद्धयभाष्याकरणम्	२-०-०
१०	प्रदीपत्रक-सूत्रकम् (संस्कृतशब्दावगतिवचनम्)	१-६ ०	२३	प्रत्ययानादि विधिपद्यावली-वीणावीरिणी	१ ४-०		भगवतीसूत्र दानशेखरसूत्रिकण्डवृत्तिसिद्धिचम्	
११	सूत्रपञ्चोक्तप्रकाशः	१-०-०	२४	भारतसामुद्र (सन्धिप्र)	१२ ० ०		शुच्यमात्रा भयानाम उपदेशमात्राप्रकरणशुद्धिः	
१२	सर्वाभाषिककारादिप्रयोगे विषयचकमथ	१-६-०	२५	मन्वन्मन्त्रिसूत्रभाष्याकरणम्	०-६-०		लवार्णसूत्रम् (दार्शनदीपटीकासहितम्)	
१३	नदीसूत्रसिद्धी-सर्वाप्यवृत्तिसिद्ध	१-४-०	२६	उद्योगविनयवीरिण १२५, १५० ३५०,				
१४	सव्याप-सूत्रकण-सुरदशुद्धि	३-०-०		शाशापा स्ववनादि (संक्षिप्तप्रसङ्गसिद्धिः)	०-६-०			

श्री-जैन-ध्यानंद-पुस्तकालय, श्रीश्याल महोदय, गोपीपुर, सूरत.

श्रेष्ठि-देवचन्द्र लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारप्रथाङ्के-

ॐ अहं नमः ।

॥ १ ॥

श्रीवर्द्धमानाय नमो नमोऽस्तु, नमो नमः श्रीगुरुगौतमाय । दादेति नाम्ना जनपूजिताय, नमस्तथा सद्गुरुमोहनाय ॥ १ ॥

श्रीमदकन्दरसुराणामुपदिश्याऽऽपदीयाद्याहिकाऽमारिप्रवर्तापकाणां क्रियोद्धारकरणेन समाहृतकठोरवरसायुक्रियाणां-श्रीसाहिदत्तगुणप्रधानपदधारकाणां-
श्रीजिनचन्द्रसूरीश्वराणां साम्राज्यवर्ति-पाठकावतंस श्रीक्षेमराजगणेशिव्य-त्राचकवर्यश्रीमत्प्रमोदमाणिक्यगणिवरान्तेवासि-वादिगजकेसरी-
महोपाध्यायश्रीजयसोमगणेशिव्यरत्न-सम्बोधसप्ततीन्द्रियपराजयशतकरगुवंशद्वयद्याद्यनल्पग्रन्थसौधसूत्राणसूत्रधार-श्रीसाहिसमक्ष-
प्रदत्तवाचनाचार्यपदविभूषित-श्रीमद्गुणविनयगणिवरसङ्कलितया व्याख्यया समलङ्कृतं पूर्वसूरिप्रवरविविर्भितम्

वैराग्यशातकम् ।

प्रणम्य श्रीधरं पार्श्वं, पूर्वसूरिविनिर्मितम् ।
वैराग्यशातकं सम्यग, विवृणोमि यथासति ॥ १ ॥

तत्राऽऽद्यगार्थेयं-

संसारंमि असारे, नरिथ सुदं वाहिवेयणापउरे ।
जाणंतो इह जीवो, न कुणइ जिणदेसियं धम्मं ॥ १ ॥
व्याख्या-‘असारे’ अपधाने, ‘संसारे’ चातुर्गतिकरूपे, तत्त्ववृत्त्या प्रायो वा किञ्चिदपि ‘सुखं’ सातवेद्यं कर्म, ‘नास्ति’

न विद्यते, असारत्वे कारणमाह-यतः किन्भूते संसारे?, व्यापिष्व-शीरभन्दता, घेदना च-मानसं दुःखं, ताप्यां 'प्रचुरे' पशुले, अस्मिन् संसारे केवलं जन्तूनां व्यापिघेदने एव विद्यते एवं जानन्नपि 'इदं' संसारे, 'जीवः' प्राणी, प्रासमपि जिर्नस्तीर्यकृद्भिः 'देशितं' उपदिष्टं, 'धर्म' दुर्गतां पततः प्राणिनो धरतीति धर्मसं, 'न करोति' न विषये, कर्मचतुल्लवादिति ॥१॥

अजं कलं परं परारिं, सुरिसा चिंतति अन्धसंपत्तिं । अंजलिगयं च तोयं, गलंतपाडं न चिच्छंति ॥ ३ ॥

व्याख्या-अपादिपदेयु माकृतत्वाद्दुस्वारः, 'पुरुषाः' मूढा नराः, अद्य दिने 'कल्पे' आगामिदिने, 'परस्मिन्', आगामिचिदं 'परारि' परस्मिन् चपे (वा) 'अर्थसम्पत्तिं' द्रव्यसम्पदं-अर्थसम्प्राप्तिं वा, 'चिन्तयन्ति' विचारयन्ति, यथाऽद्य दिने द्रव्यसम्पदं भविष्यति कल्पे वा परस्मिन् वा परारिं वा भविष्यति, इत्येवमाशामलासिष्ठन्ति, परं ते 'अञ्जलिगतं' अञ्जलिगतं, 'तोय' मिथं' जलमिव, 'गलंत' क्षरत्, आयुः 'न परयन्ति' न प्रेषन्ते-न विचारयन्ति, यथाऽञ्जलिगतं तोयं न कमपि कालं तिष्ठति तथेदमायुरपि क्षणे क्षणे आवीर्षिमरणेन क्षीयमाणं कियन्तं कालं स्यास्यतीत्येवं मूढत्वात् जानन्तीति भावः ॥२॥

१ " अथ धीविदिच्छेदलभभावाद्दीप्ति [क्षदेवभावीचि] स्तेन मरणम् [अ] धीविमरणं, कल्पवृषा-द्रव्य १ श्लेष ३ काल ३ मय ४ अथ ५ शेर्यात् ।

अथ अकारकतिर्यगरामराणामुत्पत्तिसमयात्प्रभृति निवृत्तितानु कर्मरक्षितानामनुलमयमनुभवनात् विषयदर्शनं द्रव्यप्राधीविमरणं, कश्च नात्कारिणतिचागुर्वि-
 २ वाचागुर्विषयम् । एव अकारकविचरुर्गतिविषयस्येवमावाच्यत्वे क्षया श्रेयाधीविमरणमपि चागुर्वेव । देशदिष्वद्याकालस्यासम्भवाद् देशाऽऽयुष्ककालादिवपुर्भेदमावा-
 ३ न्यायेक्षया कालाधीविमरणमपि चागुर्विषयम् । एवं देशादिचागुर्विषयभावात्क्षया भवाधीविमरणं चागुर्वी । तथा देशादीनां चागुर्विषयायु क्षयकक्षयभावात्प्रत्या-
 ४ देशया भावाधीविमरणमपि चागुर्वेविति " दशतान्धपनक्षयायैतिदिदुर्वी ११५ एते अतएवपुत्राणांमरणभवेत्तत्र धीकमलसंप्रपणोपाध्यायपाठः ।

जं कल्ले कायवं, तं अज्जं चिय करेह तुरमाणा । बहुविजयो हु सुहत्तो, मा अवरणहं पडिक्खेह ॥ ३ ॥

व्याख्या—हे प्राणिनः ! यत् 'कल्थे' आगामिदिने, कर्तव्यं धर्मकरणीयमिति गम्यते, तद्धर्मकरणीयं 'त्वरमाणाः' विलम्बमकुर्वन्तः सन्तः 'चिय' शब्दस्य एवकारार्थत्वादर्थैव कुरुध्वं, यतो 'हु' निश्चये, 'बहवः' प्रचुरा, 'विधा' अन्तरायाः सन्त्यस्मिन्निति बहुविध एव 'मुहूर्तः' कालविशेषः, अतो मा 'अपराहं' सायन्तनसमयं, 'प्रतीक्षध्वं' विलम्बध्वं, "श्रेयांसि बहुविधानी"ति वचनात् पुण्ये कर्मणि प्रवर्तमानानां पुंसां बहवोऽन्तराया उत्तिष्ठन्त्यतो धर्मकर्मविधाने मा विलम्बं कुरुध्वमिति, तथा च वेदेऽप्येवमेवोक्तं "न श्वः श्वः ससुपासीत्, को हि मनुष्यस्य श्वो वेदेति" ॥ ३ ॥

ही !! संसारसहावं, चरियं नेहाणुरागरत्ता वि । जे पुव्वहे दिट्ठा, ते अवरणहे न दीसंति ॥ ४ ॥

व्याख्या—मकारोऽल्लक्षणिकः, संसारस्वभावस्य 'चरितं' आचरणं, संसारस्वभावचरितं दृष्ट्वा 'ही' इति विषादो मम, कथं विषादः ? इत्याह—'स्नेहानुरागेण' प्रेमबन्धेन रक्ता अपि, आसतामन्ये, ये स्वजनादयः 'पूर्वाह्णे' प्रातःकाले, दृष्टास्त एव 'अपराह्णे' सन्ध्यायां न दृश्यन्ते, स्नेहानुरागरक्तानां किल वियोगासंभवात्त एवोक्ताः, परं संसारस्य क्षणदृष्ट-नष्टत्वात्तेऽपि वियुज्यन्त इति भावः ॥ ४ ॥

मा सुयह जणिगयवे, पलाइयवंमि कीस वीसमह ? । तिणिण जणा अणुलज्जा, रोगो अ जरा अ मच्चू अ ॥५॥
व्याख्या—भो लोका ! जागरितव्ये—धर्मकर्मणि कर्तव्ये इति भावः; तव 'मा स्वपिथ' मा श्रेयं, न प्रमादितव्यमिति

दब्बसुअं” इत्युक्तं तत्र तस्य द्रव्यश्रुतत्वे किं मानं कथञ्च शेषेन्द्रियाक्षरलाभो न मतिरित्याशङ्कायामाह—

व्यज्जनाक्षरवद् द्रव्य-श्रुतं लिप्यक्षरं मतम् ॥ भावश्रुतं वर्णलाभः, शेषं तु मतिरिष्यते ॥ २२ ॥

व्यज्जनाक्षरवद् द्रव्य-श्रुतं लिप्यक्षरं मतम् ॥ यदाह—“पचाङ्गयं सुअकारणं ति, सद्धो व्व लिप्यक्षरं द्रव्यश्रुतं व्यज्जनाक्षरवदित्यत्र भावश्रुतकारणत्वात्, इतिहेतुर्गम्यः ॥ यदाह—“पचाङ्गयं सुअकारणं ति, सद्धो व्व तेण दब्बसुअं ॥ भावसुयमवखराणं, लाभो सेसं मइन्नाणं ॥ १२४ ॥ [पत्रादिगतं श्रुतकारणमिति शब्द इव तेन द्रव्यश्रुतम् ॥ भावश्रुत-मक्षराणां, लाभः शेषं मतिज्ञानम्] ननु द्रव्यश्रुतत्वमत्र साध्यम्, तच्च भावश्रुतकारणश्रुतत्वमेवेति हेतुसाध्ययोरभेद इति चेत्, न, द्रव्यश्रुतव्यवहारविषयत्वस्यैव साध्यत्वाद्, हेतौ कारणपदस्य नियतान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वपरत्वाद्वा, ननु भावश्रुतप्रयोजकत्वमात्रं, व्यभिचारि व्यज्जनाक्षरसाधारणं, परम्परया च न लिप्यक्षरस्य शाब्दज्ञानानुकूलत्वं तादृशानुपूर्वीकलिप्यक्षरज्ञानानु-जन्यतादृशानुपूर्वीकव्यज्जनाक्षरज्ञानोत्तरमेव पदार्थोपस्थित्या शाब्दबोधोदयाद्, न च व्यज्जनाक्षरेणैव लिप्यक्षरेणाऽपि समर्थस्य सम्बन्धग्रहात्ततोऽप्याहत्य तदुपस्थितिरिति वाच्यम्, अर्थोप्युत्पन्नानां ततः शब्दस्यैवोपस्थित्याऽन्यत्रापि तदुप-स्थितिद्वारैव तस्यार्थोपस्थापकत्वात्, साधुत्वाद्यभोवेन तस्य शाब्दबोधोहेतुत्वाच्चेति चेत्, न, व्यज्जनाक्षरादित्र लिप्यक्षरादिपि पट्वाकलितसङ्केतानां झटित्वेवार्थोपस्थितेः, साधुत्वस्य सर्वत्रान्तन्त्रत्वादर्थोपस्थितिकारणतत्कारणसाधारणप्रयोजकत्वस्यैव वा व्यवहारानुकूलत्वात्सम्प्रदायभङ्गस्य विपक्षबाधककर्तृत्वादित्याद्यहूहनीयम्, लब्धक्षरं तु श्रुतानुसारित्वात्, भावश्रुतं न मतिरिति शेषं मतिज्ञानमिति सुव्यवस्थितम् ॥ आह च—“भावसुअमवखराणं लाभो सेसं मइन्नाणं ॥” [भावश्रुतमक्षराणां लाभः शेषं मतिज्ञानम् ॥] ति ॥ २२ ॥ ननु यदि शेषाक्षरलाभोऽपि श्रुतं तर्हि श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेवेत्यवधारणं भग्नमित्यत आह—

श्रुतत्वं न जहात्येव, लब्धिरक्षरगर्भिणी ॥ श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः सा, यत्तरे योग्यतया स्मृता ॥ २३ ॥
 श्रोत्रेन्द्रियद्वारकक्षानेऽपि प्रतिभासमानमक्षरं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिपोग्यमिति श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव तत् । आह च—“अह
 सुअमखरलाभो, न नाम सोऽलोवलद्विरेव सुखं ॥ सोऽत्रोवलद्विरेवखरादं सुइसम्मखाओ” ति ॥ १२५ ॥ [यदि श्रुतमथरलाभो न
 नाम श्रोत्रोपलब्धिरेव श्रुतम् ॥ श्रोत्रोपलब्धिरेवाधाराणि श्रुतिसंभवादिति] ॥ २३ ॥ नन्वेव द्रव्यश्रुतस्योपलब्धिविषयस्य तथात्व-
 समर्थनेऽप्यक्षरोपलब्धेस्तथात्वमसमर्थितं न खलु सापि श्रोत्रग्रहणयोग्या, न चाभिलापस्य तथात्वे तदाकारपरिणतज्ञानस्यापि तथा-
 त्वम्, परिणामपरिणामिनोः सर्वथैकत्वाभावात्, एवं सति केवलमह्वीक्षाथयप्रसङ्गाच्च, इति चेत्, उच्यते—शेषाथरलाभोऽपि
 श्रुतानुसारितया सद्भेदग्रहणमपेक्षमाणः साक्षात्परम्परया वा तदनुकूलं श्रोत्रजन्या पदधियमुपजीवतीति श्रोत्रद्वारिकोपलब्धिरेव
 सा, न चेन्द्रियान्तरमपि तत्र क्षारमित्यवधारणानुसयसिः, श्रोत्राद्वारकत्वव्यापृत्तेरेव तत्फलत्वाद्स्मादेवावधारणादिन्द्रियविभागः
 सद्गच्छते, अन्यथा द्वयोरपि मतिश्रुतयोः सर्वेन्द्रियोपेक्षाया अविशेषादित्याशयेनाह—

अवधारणमाश्रित्ये—न्द्रियभेदोऽपि युज्यते ॥ उपेक्ष्यमेव व्याख्यान-मतो निरवधारणम् ॥ २४ ॥

तथाविधविरुद्धधर्माध्यासलक्षणभेदोपिकाञ्चधारणेनैव हि मतिश्रुतयोरिन्द्रियभेदो युज्यते, विनाऽवधारणं तदलाभात्, अथ
 श्रुतं श्रोत्रोपलब्धिरेवेति सावधारणव्याख्याने शेषाथरलाभासङ्ग्रहेणाऽनन्वयात् श्रोत्रोपलब्धिपदस्य तद्योग्यत्वार्थकतया ‘अनखरलं-
 भोसेतेसु’ इत्याभिधानानुपपत्तेः, न च तत्रोत्सर्गव्याप्तं मत्तित्वमपेक्षितं तदभिधानं, प्रथमार्थानुपपत्तेः, न चाथरलाभे श्रुताभेदान्वया-
 देव तदपथादौ, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, न च द्वितीयाथ एवेयं प्रथमा, अधरलाभपदस्य श्रुतानुसार्थैश्चरलाभपदतया द्रव्यश्रुत इव तत्रापि

मुक्तेत्यन्वयसम्भवेऽप्यप्रामाणिकविभक्तिव्यत्ययकल्पनानेचित्यात्, तस्मान्निवधारणव्याख्यानमेव सम्यक् फलतोऽवधारणलाभाच्चेन्द्रियविभागोपपत्तिरिति चेत्, न, एकाऽवधारणलामेऽस्यभजनाशङ्कया तदभिधानात्, अत एवोभयाव्यभिचारस्थलेऽपि नियमद्वयाभिधानं तत्र तत्रोपवीक्ष्यते ॥२४॥ ननु यदि शेषाक्षरलाभः सर्वोऽपि श्रुतं तर्हि अवग्रहरूपेव मतिः स्यात्, इत्यत आह-

भावः श्रुताक्षराणां यः, स एव श्रुतमिष्यते । ईहादयो मतेर्भेदा, नोच्छिद्येरन् कुतोऽन्यथा ॥ २५ ॥
यदि सर्वोऽप्यक्षरलाभः श्रुतं तर्लक्षरानुविद्धा ईहादयोऽपि श्रुतरूपा एव प्रसज्येरित्यग्रहैकमूर्तिरेव मतिः पर्यवस्येत्, तस्मान्च्छ्रुता-
नुसार्यक्षरलाभ एव श्रुतमिति ॥ आह च- " सोऽपि इ सुअक्षरगणं, जो लामो तं सुअं मदे सेमा ॥ जइ वा अणक्त्तरचिअ,
सा सव्वा ण प्पवेत्तेज्जा ॥ २६ ॥" [सोऽपि खलु श्रुताक्षराणां यो लामस्तच्छ्रुतं मतिः शेषा ॥ यदि वाऽनर्थमेव, सा सर्वा न प्रवर्तेत्] इत्य-
व्याख्याता 'सोऽपि खलु श्रुताक्षराणां यो लामस्तच्छ्रुतं मतिः शेषा ॥ २५ ॥ अथाग्रिमपूर्वगतगायासम्बन्धाय " दब्बसुअं मावसुअं, उमयं वा किं क्वं
व होज्जत्ति ॥ को वा भावसुअं सो, दब्बाइसुअं परिणमेज्ज ॥ २७ ॥" [द्रव्यश्रुतं भावश्रुतं, उमयं वा किं क्वं वा भवेदिति ॥ को वा
भावश्रुतांशो द्रव्यादिश्रुतं परिणमत] चि ॥ भाष्योक्तां सङ्गतिमनुवदति ।

द्रव्यभावश्रुते युग्मं, किं क्वं वा भवेदिति ॥ कियान् भावश्रुतस्यांशो-द्रव्यादीत्यनुभाष्यते ॥ २६ ॥
द्रव्यश्रुतं भावश्रुतमुभयश्रुतं वा किं क्वं च तद्भवेत्तिक्रान्या भावश्रुतस्य भागो द्रव्यश्रुतमुभयश्रुतं वेत्यनुभाषितुमिमां गाथा-
माह-पूर्वगतप्रणयनप्रवणः-" बुद्धिदिष्टे अत्थे, जे भासइ तं सुअं मईसहिअं ॥ इयत्थयि होज्ज सुअं, उवल्लिसमं जइ भणेज्जा
॥ २८ ॥ [बुद्धिदृष्टेऽर्थे यान्भाष्यते त्वश्रुतं मतिसहितम् ॥ इतरथापि भवेत् श्रुतं, उपलब्धिसमं यदि भवेत्] ॥ २६ ॥ इमानेव व्याचष्टे-

“ इयत्थ वि होज्ज सुअं उवल्लिदिसमं जइ भणिज्जा ॥१२८ ॥” इत्यस्यायमर्थः, इतरत्र भावश्रुते, भवेद्द्रव्यश्रुतश्रु-
 भयश्रुतं वा, यद्युपलब्धिसमं भवेत् प्राकृतशैल्या सहस्य समभावनिपातनात्समशब्दस्य तुल्यार्थकत्वात्समकालार्थकत्वाद्बो-
 पलब्ध्या सहोपलब्धितुल्यमुपलब्धिसमकालं वा भणेद्, अत्राद्यन्तयोः सहभावयौगपद्ययोः सामान्येन ग्रहणादीप्सितार्थ-
 सिद्धिः, तदिदमाह—“ इयत्थन्नि भावसुए, होज्ज तयं तस्समं जइ भणिज्जा ॥ ण य तरइ तत्तियं सो, जमणेगुणं तयं तत्तो
 ॥१३०॥” [इतरत्रापि भावश्रुते, भवेत्तत्तसमं यदि भणेत् ॥ न च तरति, तावत्सःयदनेकगुणं तत्ततः] “ सह उवल्लधीए वा,
 उवल्लिधिसमं तथा व जं तुल्लं ॥ जं तस्समकालं वा, ण सव्वहा तरइ वोतुं जे ॥१३१॥” [सहोपलब्ध्या वोपलब्धिसमं तदा वा
 यत्तुल्यम् ॥ यत्तस्समकालं वा न सर्वथा तरति वक्तुम्] एवञ्च द्रव्यश्रुतादुभयश्रुताच्चानन्तगुणं भावश्रुतं प्राप्तमिति सम्प्रदायः ॥
 व्यक्तीभिविष्यति चेदमुपरिष्ठात्, भावश्रुते द्रव्यश्रुतमप्रसक्तमिति सूत्रे श्रुतपदं प्रागुक्तश्रुतपदसमानार्थकमुभयश्रुतपरमेव, न चैवं
 तच्छब्देन तस्य परामर्शो युज्येत, सूत्रकृतांगतेर्विचित्रत्वात्, न चैकविशेषे विशेषान्तरमापादनार्हमिति, इतरत्रेत्यस्य
 केवलभावश्रुतोत्पत्तिकाल इत्यर्थः । एवञ्च तदा भावश्रुतसामग्रीसत्त्वेऽपि द्रव्यश्रुतसामग्र्यभावादुभयश्रुताभावो, न ह्युभयम-
 त्तिरिक्तमस्ति, प्रत्येकातिरिक्तसमुदायाभावादिद्येतत्तात्पर्यम् ॥१२८॥ अथाऽत्र केषाञ्चिन्मतिश्रुतभेदोपयिकं पूर्वोद्भव्याख्याकौ-

शलमपहस्तापितुमुद्भावयति-

मत्या सह तथा दट्टान्, द्रुवतो ह्युभयश्रुतम् ॥ द्रव्यतोऽनुपयुक्तस्य, तदेकालोचनं मतिः ॥ २९ ॥

‘ बुद्धिदिट्ठे ’ इत्यत्र बुद्ध्या मत्या दट्टेष्वर्थेषु मध्ये अत्र ‘ वर्णेषु क्षत्रियः शूर ’ इत्यत्रैव मध्यार्थे सप्तमी, एकवचनं बहु-

वचनार्थकं ज्ञात्यभिप्रायकं वा, बुद्ध्या मत्या दृष्टान् यानर्थान् मतिरहितान् भाषत इति सम्मुखीनैव व्याख्या, तच्छ्रुतमुपयोग-
 प्रयोगान्यामुभयश्रुतं भवति। ननु मतिरहितत्वं कथमर्थानां विशेषणमनन्वयादिति चेत्, अत्राहुः—मईसहियमित्यत्र मत्पुपयोगे
 वचमानस्य वक्तुप्रारूपात्, तस्य मत्पुपयोगसाहित्येनार्थानामपि तदुपचर्यत इति। अत एवाह—“केई बुद्धिरिद्रे, मइसहि ए
 भासथो सुअं ति।” [केचिद् बुद्धिरिदं मतिरहितान्नापमाणस्य श्रुतम् ॥] इदं च भाष्यादुरोधादुक्तम्, इत्थे तु मइसहियमित्यत्र
 मतिरहितस्य क्रियाविशेषणत्वाभात्मत्पुपयोगसहितम्, मतिरिदृष्टार्थभाषणं श्रुतमिति सम्मुखोऽर्थ एव युक्तो, नहि मतिरहितता
 भाष्यमाणा अर्थास्तत्, अपि तु तादृशः शब्द इति ॥ अत्र एवाह—तत्साहितं यथा भवत्येवं यान् भाषान् भाषते इति अनुप-
 क्रस्यैव वदतो द्रव्यश्रुतं, अभाषमाणस्य पदार्थमात्रपर्यलोचनं तु मतिः, इति मतिश्रुतयोर्भेद इति ॥२९॥ तदेतद्वययति—

केचिदाहुरिदं, तन्नो, युक्तं भावश्रुतव्ययात् ॥ नाधिक्यं नान्यथात्वं वा, भाषाव्यापारतो मतेः ॥ ३० ॥
 तदिदं व्याख्यानमपुक्तं भावश्रुतोच्छेदप्रसङ्गात्, नहि प्रयुज्यमानः शब्दो मतिज्ञानं वा तद्, अत एव नोभयं प्रत्येकामवे
 समुदायामावाद्, आह च—“तय ॥ किं सरो मइरुभयं, भावसुअं सव्वहाऽजुअं ॥१३३॥ [तत्र किं शब्दो मतिरुभयं, भाव-
 श्रुतं सरथाऽयुक्तम्]” सरो ता दव्वसुअं, मइरुभिन-योहिअं न वा उभयं ॥ जुअं, उभयामावे भावसुअं कृत्य तं किं वा
 ॥१३३॥ [शब्दस्तावद्रस्यश्रुतं मतिरभिनिबोधिकं नवा उभयं ॥ युक्तं, उभयामावे, भावश्रुतं कुत्र तत्किं वा] न च भाषापरिणति-
 काले मतेराधिक्यमुपक्षयो वा जायते, न वा भाषारम्भ एवात्र विशेषस्तस्य तत्स्वरूपराष्ट्रस्यसहत्वात्, अन्यथा धावनवल्गानादि-
 क्रियानन्वयान्मतेतानन्प्रसङ्गात्, अथ द्रव्यश्रुतसामग्र्या एव भावश्रुतसामग्रीत्वान्मतिरिदृष्टार्थयोगसमानकालीन उपयोगः श्रुतमेव

तस्य च मतिजन्यतया मतित्वं श्रुतत्वं चेत्युभयमप्यविरुद्धमिति चेत्, न, एवं सति श्रुतोहाद्याभिलाषस्थलेऽवध्यादिमूलकाभिलाषस्थले च तत्प्रसङ्गात्, तदिदमभिप्रेत्याह—“ भासापरिणिकाले, मईए किमहियमहवन्नहचं वा-भासासंकप्पविसेसमेतओ वा सुअमजुत्तं ॥ १३४ ॥ ” [भाषापरिणतिकाले मतेः किमधिकमथवाऽन्यथात्वं वा ॥ भाषासंकल्पविशेषमात्रतो वा श्रुतमयुक्तम् ॥] ॥३०॥ ननु मतेः श्रुतेहेतुत्वात् नावध्यादिस्थले तत्प्रसङ्गः; श्रुतानुसाराभावाच्च नाश्रुताभिलाषस्थलेऽपीत्यत आह—

मत्या श्रुतानुसारस्याश्रयणाज्जन्यते श्रुतम् ॥ इति चेच्छ्रुतसङ्कल्पः; श्रुतमेवावधार्यताम् ॥ ३१ ॥

श्रुतमनुसृत्य मतिज्ञानेन यदि श्रुतज्ञानं जन्यते तर्हि भाषासङ्कल्पोऽपि श्रुतानुसारितया श्रुतमेव स्यात्, न तु मतिरिति बुद्ध्या मतिज्ञानेनेति व्याख्यानमनुपपन्नम् ॥३१॥ किंपाञ्चिदेवोत्तरार्द्धव्याख्यानमघरयति—

इतरोत्पत्तिकाले च, श्रुतं स्यादिति दुर्वचम् ॥ भिन्नहेतुकतासिद्धेः, स्वस्वावरणभेदतः ॥ ३२ ॥

इतरत्र केवलमतिज्ञानोत्पत्तिकाले, तदा श्रुतं स्वाद्यद्युपलब्धिसमं भणदित्याद्यापादानर्हं, तदा श्रुतज्ञानसामग्रीविरहनिश्चयेन तदनापत्तेः; भिन्नलक्षणावरणत्वेन द्वयोर्व्यवस्थितत्वात्, न च तदा श्रुतलब्धिसत्त्वात्तदापत्तिः; विशेषसामग्र्यभावेन तदभावात्सा च परोपदेशार्हद्वचनानुसाररूपा, अत एवाह—“इयरथयि मइनाणे, होज्ज सुअं ति किह तं सुअं होइ ॥ किह व सुअं होइ मई, सलक्खणावरणभेओ ॥ १३५ ॥ ” [इतरत्रापि मतिज्ञाने भवेच्छ्रुतमिति कथं तच्छ्रुतं भवति ॥ कथं वा श्रुतं भवति मतिः; स्वलक्षणावरणभेदतः ॥] परव्याख्या बाधकत्व(बाधितार्थ)गोचरा भ्रान्तैव निसर्गात्, इति न किञ्चिदेतत् ॥३२॥ श्रुतोपलब्धानां तु बहु-

त्वादेव कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वं कौशलमादधानस्य मतिर्भावश्रुतं न स्यादेव द्रव्यश्रुतत्वं तु तत्र निगद्यमानं हृद्यमपीत्याशयेनाह-

साधनं शब्देषेतुत्या-न्मतिर्द्रव्यश्रुतं भवेत् ॥ शुद्धा तु सा तदा तरस्यात्, यदि शमित्तमं भवेत् ॥३३॥
 मतिदृष्टानर्थान्मत्सुपयोगेन मापमाणस्य द्रव्यश्रुतरूपशब्दकारणतया मतिर्द्रव्यश्रुतत्वमास्फन्देदेव, प्रयोगानुबन्धा च मतिस्तु
 कयात्वमनुवीत, यदि नाम मतिमानुपलम्बिसमं मणितुं शक्यतुयात्, आह च-“अहय मई द्रव्यश्रुतत्वमेत, भावेण सा विरुद्धेज्जा ॥
 ओ अगुअरररालाभौ, तं मरुसहिओ पमासेज्जा ॥१३६॥” [अथवा मतिर्द्रव्यश्रुतत्वमेत, भावेन सा विरुद्धेत ॥ योऽश्रुताक्षरलाभलं
 मतिफलितः प्रभाषेत ॥] “इपरस्मि यि मरुनाणे, होज्ज तयं तस्समं जइ मणेज्जा ॥ ण य तरइ त्तियं तो, जमणेगगुणं
 तयं तपो ॥ ॥ १३७ ॥” [इतरस्मिअपि मतिज्ञाने, मंषत्समं यदि मणेत् ॥ न च तरति तावत्स यदनेकगुणं तत्ततः ॥]
 ननु शुद्धापि मतिः शब्दकारणत्वात्कृतो न द्रव्यश्रुतं, नहि कार्यमजनयतोऽपि कारणस्याकारणत्वं नाम, अल्पस्थ-
 दृशोर्देयताहेतुत्वप्रसङ्गात्, विश्वैतद्रव्याख्यानस्याविरोधाभिधानसावधानत्वेन मतिर्द्रव्यश्रुतयोर्भेदनिरूपणोपयिकत्वेऽपि मति-
 श्रुतयोस्तादृशरूपणानौषयिकत्वमिति चेत्, न, तदकारियोग्यताया एव द्रव्यघटकत्वात्, उक्ताविदेशेन श्रुतेऽपि तद्वैदलाभेन
 प्रयोगभेदेन मतिश्रुतयोरेपि भेदलाभाच्च [चानुना विप्रयोगेऽप्यात्मानमलभमानाः शब्दाः पार्वतिच्छायं] ॥ [अत्राशुध्यमवभासते] ॥
 ननु लम्बितुल्यं मणितुमशक्यमित्यत्र को हेतुरित्यत आह-

अस्वाभावात्प्राप्तुस्त्याच्च, न सर्वत्र गिरां मतिः ॥ अपि प्रज्ञापनीयाना-मनन्तोऽशो न्ययन्धि यत् ॥३४॥

मत्याशुपलब्धार्थानामनभिलाष्यत्वत्वमावादेय वक्तुमशक्यत्वं, यद्यपि कतिपयास्तैरप्यभिलाष्या एव तथापि श्रुताविषय-
 त्वेन वेपामनभिलाष्यत्वं शोष्यं, भाव्ये देशोपलब्धिपदं वा श्रुतोपलब्ध्ययोग्यत्वपरम्, यशु कथिदाह न सन्त्येवानभिलाष्या पाषा

अभिधेयत्वस्य केवलान्वयित्वात्, इति, तद्युच्छं, सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्राभिधाविपयत्वस्य साध्यत्वे सिद्धसाधनादनभि-
 लाप्यानामप्यनभिलाप्यपदाभिधेयत्वात्, तत्तत्पदबोधयत्वप्रकारित्वावच्छिन्नेच्छाविपयत्वस्य साध्यत्वे अवचिदेकस्यैव सर्वस्यपि
 सद्भेदप्रहासम्भवेन विपक्षवाधकतर्कविरहेणाप्रयोजकत्वात्, न च विपक्षस्याऽभिधाननभिधानाभ्यां व्याघात एव तद्व्याघ्रकस्तर्कः,
 अनभिधानेऽपि वस्तुस्वरूपाप्रच्युतेः, अथ न सद्भेदतमात्रमभिधा, आधुनिकसद्भेदितेऽपि तत्प्रसङ्गात्, सर्गादी वाऽस्मदादिसद्भे-
 तानुत्थानाच्च, किन्त्वीश्वरेच्छैव सा, तस्याश्च नित्यतया न कारणविरहप्रयुक्तो विरह इति तद्विपयत्वमेव सार्वत्रिकमनुमेयमिति
 चेत्, न, शाब्दबोधानुसङ्गसद्भेदतमात्रस्यार्थोपस्थापकत्वात्सर्गादेरसिद्धेरीश्वरस्याप्यभिद्धेस्तज्ज्ञानविपयत्वस्यैव तदिच्छाविपयत्वस्य
 साध्यत्वेऽप्युद्देश्यासिद्धेस्तदिच्छाविशेषविपयत्वस्य साध्यत्वेऽप्रयोजकत्वाच्च, अर्थानां चाहुल्येन शब्दानां चालपत्वेन सर्वत्र
 तदप्रसारात्, न हि तत्तत्क्षणेऽप्येवानन्तेषु विशेषपदप्रयोगः सम्भवी, किमङ्ग शेषेषु भावेषु, न चोलब्धेऽप्यपि बहुत्वं हेतुमवित्तुमु-
 त्सहते, तथापि फलाभावे स्वरूपायोग्यत्वमेव हेतुरिति तत्रास्वामाव्यमेव हेतुलक्षः, उपायस्योपायान्तरादूपकत्वाद्वा, तदिद-
 माह—“कह महसुओवलद्धा, तीरिति न भासिउं बहुत्ताओ ॥ सञ्जेण जीविण्ण वि, मासइ जमणंतमागं सो ॥१३८॥” [कथं
 मतिश्रुतोपलब्धास्तीर्यन्ते न भासितुं बहुत्वात् ॥ सर्वेण जीवितेनापि, मायते यदनन्तमागं सः॥] “तीरिति ण वोत्तुं जे, सुओवलद्धा
 बहुत्तमावाओ ॥ सेसोवलद्धमावा सामब्बवहुत्तओमिहिआ ॥१३९॥” [तीर्यन्ते न वक्तुं, श्रुतोपलब्धा बहुत्वभावात् ॥ श्रेयो-
 पलब्धभावाः स्वाभाव्यबहुत्वतोऽभिहिताः] ननु मतिश्रुतोपलब्धाऽर्थानां कथमीदृशं बहुत्वं यदनन्तभाग एव कृत्स्नेनायुषा भाष्यत
 इति चेत्, उच्यते, तदनन्तभागनिबन्धस्यैव सूत्रोक्तत्वात्, आह च—“ कत्तो एरियमेत्ता, मावसुअमईण पज्जया जेत्ति ॥

मागद अणंतमागं, मण्डइ जग्दा सुए मणियं॥१४०॥” [शुत एतावन्मात्रा मावधुतमत्योः पर्याया येषाम् ॥ मापतेऽनन्तमागं मण्यते यस्मात्कृतेऽभिहितम्] “पणवणिज्जामावा, अणंतमागो उ “अणभिलप्पाणं ॥ पणवणिज्जाणं पुण, अणंतमागो सुअनिवदो” ॥१४१॥ [प्रज्ञापनीया भावा अनन्तभागस्त्वनभिलाप्यानाम् ॥ प्रज्ञापनीयानां, पुनरनन्तभागःश्रुतनिवदः ॥] एवं च भागकारेण गुणशरानुमानानन्वगुणत्वं तेषां सिद्धमिति भावः ॥३४॥ उक्तमेवोपपादयितुमाह-

अत एव च पूर्वज्ञा, नूनं पदस्थानगामिनः॥ समाक्षरा अप्यसमाः, श्रुताभ्यन्तरया श्रिया ॥ ३५ ॥
यतोऽभिन्नाप्यभारानामनन्तभाग एव द्युत्रे निवदोऽन्त एव पूर्वज्ञानां॥ “अंतरेज्जभागहीणे वा, अंतरेज्ज-
भागहीणे वा, संरेज्जगुणहीणे वा, अंतरेज्जगुणहीणे वा, अणंतगुणहीणे वा” इति सूत्रोक्तं हीनत्वघटितं, “अणंतमागन्महिए वा, अणंतरेज्जभागन्महिए वा, संरेज्जभागन्महिए वा, अंतरेज्जगुणन्महिए वा, अंतरेज्जगुणन्महिए वा” इति सूत्रोक्तं चाधिक्यघटितं पदस्थानगामितं सङ्गच्छते । सर्वश्रुतार्थनिपन्थे च सर्वेषां साम्यापत्तिः॥ ननु हीनाधिकभावाः कथं सर्वेषां चतुर्दशपूर्वविषये । उच्यते, तावदधरालाभाविशेषेऽपि तदभ्यन्तरमतिवैपम्यात्, नन्वेवमपि श्रुतापेक्षया न पदस्थानोपत्तिषालोऽपि तु मत्पेक्षयेति घेत्, न, श्रुताभ्यन्तरमेतरेपि ध्रुतानुसारितया श्रुतस्वरूपत्वात् ॥ तद्विद्यमाह- “जे चोदसपुब्बधरा, छट्ठाणगया परोपरं होति ॥ तेण उ अणंतभागो, पन्नराणिज्जाण जं सुत्तं ॥ १४२ ॥” [यच्चतुर्दशपूर्वधराः पदस्थानगताः परस्परं भवन्ति । तेन त्वनन्तभागः, प्रज्ञापनीयानां यत्सूत्रं ॥] “अवपरल्लभेण समा ऊणहिआ इति मइविसेसेहि ॥ ते उण(विय)मइविसेसे, सुअनाण-
भंभंतरे ज्ञाण ॥ १४३ ॥” [अवधरालोभेन समा उन्नाश्रिया भवन्ति मतिविशेषेः ॥ तानपि च मतिविशेषान्, श्रुतज्ञानाभ्यन्तरे

जानीहि ॥] “ जे अक्खराणुसारेण, मईविसेता तयं सुअं सव्वं ॥ जे उण सुअणिलेक्खा, सुद्धं चिय तं मइआणं ॥१४४॥ ”
 [येऽक्षराणुसारेण, मतिविशेषात्तच्छ्रुतं सर्वम् ॥ ये पुनः श्रुतनिरपेक्षाः, शुद्धमेव तन्मतिज्ञानम् ॥] अत्र ‘ सुअनाणं चैव
 [येऽक्षराणुसारेण, मतिविशेषात्तच्छ्रुतं सर्वम्] इति पाठसुपेक्ष्य ‘ सुअनाणवन्तरे जाण’ [श्रुतज्ञानाभ्यन्तरे जानीहि] इति पाठकरणं
 जाणाहि ॥’ [श्रुतज्ञानमेव जानीहि] इति पाठसुपेक्ष्य ‘ सुअनाणवन्तरे जाण’ [श्रुतज्ञानाभ्यन्तरे जानीहि] इति पाठकरणं
 चैवयैर्वैयर्थ्याच्छन्दोभङ्गभयादज्ञाभ्यन्तरापदस्य यतिसान्निध्यव्यञ्जकत्वाच्छ्रुतपदस्य चतुर्देशपूर्वश्रुतार्थ-
 कत्वेऽभ्यन्तरपदस्य तज्जातीयत्वबोधकत्वाद्धेत्याहुः ॥ ३५ ॥ ननु पदजन्यं ज्ञानमेव श्रुतं, तदुपजीविज्ञानान्तरं तु मतिरेव, नहि

कत्वेऽभ्यन्तरपदस्य तज्जातीयत्वबोधकत्वाद्धेत्याहुः ॥ ३५ ॥ ननु पदजन्यं ज्ञानमेव श्रुतं, तदुपजीविज्ञानान्तरं तु मतिरेव, नहि

तदुपजीवित्वेन तत्त्वं नाम, प्रत्यक्षोपजीवित्वेनानुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, इति चेत्, उच्यते—
 श्रुतानुसारिणी बुद्धि-मतिरेव यदीष्यते ॥ तदा पदस्थानता भ्रूयते, स्वस्थाने वा मियस्तयोः ॥ ३६ ॥
 यदि पदजन्यो बोध एव श्रुतं तदनुसारिविशेषमानं तु मनसोपनीयमानं मतिरेव, नहि श्रुतस्यापि मननलक्षणेन मतिता-
 तदुच्छेदप्रसङ्गे कथं मतिश्रुतयोः पदस्थाननिवेशव्यवस्था, अस्तु वा तत् श्रुतं तथापि तस्य प्रयोगाधीनत्वात्प्रयोगस्य सद्ब्रह्मण्य-
 वर्षायुषां सद्ब्रह्मण्यविषयस्यैव सम्भवात् स्वस्थाने सद्ब्रह्मण्यैव न्यूनाधि कर्माव्यवस्था स्यान्मतिज्ञानस्य न सर्वदा प्रयुज्यमा-
 नानन्तगुणविषयत्वान्मतिश्रुतयोर्विधोऽनन्तैव सा स्यादिति श्रुतस्य स्वस्थाने मतिश्रुतयोश्च मियः पदस्थानोपनिपतौच्छेदः ॥
 आह च—“केइ अभासेज्जता, सुअमणुसरओ धि जे मइविसेता ॥ मण्णंति ते मइ चिय, भावमुआभावओ तज्जो ॥१४५॥ किइ
 मइसुअनाणविऊ, छट्ठाणगया परोपरं होज्जा ॥ भासिज्जंतं मोणुं, जइ सव्वं तेसयं बुद्धी ॥ १४६ ॥” [केचिदभाष्यमाणाः
 श्रुतमनुसरतोपि ये मतिविशेषाः ॥ मन्यन्ते तान्मतिरेव भावश्रुताभावतस्मिन्नेव ॥ कथं मतिश्रुतज्ञानविदः पदस्थानगताः परस्परं

भवेयुः ॥ आप्यमाणं युक्त्वा यदि सर्वं श्रेष्ठकं बुद्धिः ॥] एवं च श्रुतादवगतमिदमिति प्रत्ययाऽविशेषाच्छाब्दबोधस्यैव
 तदनुसारिणोऽपि श्रुतत्वं निर्वाच्यं तस्य स्मृतित्वाद्बुद्धिमित्वादिना सहभावाविरोधात्, न चैवमनुमानस्यापीन्द्रियापेक्षया
 येन्द्रियकत्वं स्याद्, इष्टत्वात्, केवलं श्रुतासुरिणि श्रुतस्यैव त्रेन्द्रियाणां नातिशयेनापेक्षेति तत्रम् ॥ ३६ ॥ तदेवं श्रुतस्वरूपा-
 मिधानप्रकारेण बुद्धिरिष्टे इत्यादिगाथा व्याख्याता, अथ भाष्यकारोक्तया दिशा मतिश्रुतमेदोषयनानुहृततेयेमेव व्याख्यायते-
 बुद्ध्या सामान्यया दृष्टान्, भाष्ये सम्भवेन यान् ॥ श्रुतोपयुक्तस्ते तस्य, श्रुतमन्या मतिः स्मृता ॥ ३७ ॥
 ' बुद्धिरिष्टे ' इत्यत्र बुद्धिशब्दो मतिश्रुतसामान्यबुद्धयर्थयो, ' मतिरहितमित्यत्र ' मतिशब्दश्च श्रुततात्पर्यकः, भाष्य इत्यत्र
 योग्यत्वमाख्यातार्थस्तच्च तदेतुविकल्पाश्रयत्वं श्रुतपदञ्च भावश्रुतार्थकमिति श्रुतोपयुक्तः सन् बुद्धिदृष्टयर्थेभाषणानुहृतविक-
 ल्पवान् यस्तस्य तेषु विषयविषयिणोरेदोषचाराद् भावश्रुतं भवन्तीति पर्यवसितोऽर्थः ॥ इयं सन्नभिलाष्यविषयिणी श्रुतमन-
 नुसृत्यैवभिलाषविषयिणी चेति सामान्यबुद्धिदृष्टत्वं चार्थानां श्रुतदृष्टानामपि मतिदृष्टत्वनियमात्सम्भवति । एवञ्च श्रुतोपयुक्तस्यैव
 विकल्पतो भावश्रुतं, तदनुपयुक्तस्यैव तु मतिरिति तयोर्भेदाच्च यात्वम् ॥ आह च- " सामान्या वा बुद्धी, महसुअनाणादं तीर जे
 दिडा ॥ सातइ सम्भवेमंचं, गदियं न उ मासणाभिमंचं ॥ १४७ ॥ महसदियं भावसुअं, तं निययममासओ वि मइरआ ॥
 महसदियंति जसुअं, सुओक्वउचस्स भावसुअं ॥ १४८ ॥ " [सामान्या वा बुद्धिर्मतिश्रुतज्ञाने तथा ये दृष्टाः ॥ भाष्ये सम्भव-
 मात्रं गृहीतं न तु माषणमात्रम् ॥ मतिरहितं भावश्रुतं तन्नियतमभाषमाणस्यापि मतिरन्या ॥ मतिरहितमिति यदुक्तं
 श्रुतोपयुक्तस्य भावश्रुतम् ॥] ' सतिरहितस्य ' क्रियाविशेषणत्वे तु भाषणयोग्यत्वस्य धात्वर्थत्वाच्चद्विषयकृतोपयोग्य-

हितभाषणयोग्यतावाञ्छितस्य ते भावश्रुतमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ अवधारणविधिश्रुपदस्य फलितश्रुपदर्शयति—
श्रुतमेव न ते किन्तु, श्रुतं भाषत एव यान् ॥ परिणामो ध्वनेरेव, श्रुतं तद्भजना मतेः ॥ ३८ ॥

यान् सम्भवतो भाषत एव तच्छ्रुतिमित्यवधारणं युक्तम्, न तु ते श्रुतमेवेति अभिलाष्यगोचरया मत्यापि तदवगाहनात्, न च श्रुतोपयोगेन भाष्यमाणाः श्रुतमेवेति कुतो न ववतुं युक्तं, तेपामेव कदाचिन्मत्यापि भाषणसम्भवात्, एवं च श्रुतं ध्वनि-
परिणाम एव श्रुतोपनीतशब्दगोचरस्यास्यां तल्लक्ष्यविकल्पनियमान्मतिज्ञानं त्वमिलाष्यानभिलाष्यविषयकमिति तत्र तद्-
भजनेरत्येन वैधर्ग्येणानयोर्भेदः ॥ आह च—“जे भासइ चैव तयं, सुअं तु नउ भासओ सुअं चैव ॥ केइ मईए वि दिट्ठा, जे
दव्वसुअत्तमुवयन्ति ॥ १४९ ॥ एवं घणिपरिणामं, सुअनाणं उअयहा मइन्नाणं ॥ जं भिन्नसहावाइ, ताइं तो भिण्णरूवाइं
॥ १५० ॥” [यान् भाषत एव तत्, श्रुतं तु न तु भाषमाणस्य श्रुतमेव ॥ केचिन्मत्यापि दृष्टा यद्भव्यश्रुतत्वमुपयान्ति ॥
एवं ध्वनिपरिणामं, श्रुतज्ञानमुभयथा मतिज्ञानम् ॥ यद्भिन्नस्वभावे ते ततो भिन्नरूपे ॥] ॥ ३८ ॥ इयरत्थवीत्यादि व्याचष्टे—
इतरत्रापि शब्दस्य, परिणामाद् भवेच्छ्रुतम् ॥ मत्या श्रुतोपलब्ध्या वा, यदि नाम समं भवेत् ॥ ३९ ॥
इतरत्र मतिज्ञाने शब्दपरिणामरूपश्रुतधर्मदर्शनाच्छ्रुतत्वं तदा कल्प्येत यदि तत्र यावन्त उपलब्धिविषया अर्थोस्तावन्तो भणन-
योग्या भवेयुः, न च भणनयोग्यामणनयोग्योभयविषयत्वान्मतेर्मतिश्रुतोभयरूपत्वमस्त्विति वाच्यं, भणनयोग्यानामप्यर्थानां
मतिज्ञानेन श्रुतोपलब्ध्यैव श्रुतानुसारेणामाषणात्, तदिदमाह—“इयरं ति मइन्नाणं, तओ वि जइ होइ सदपरिणामो ॥ तो तम्मि वि
किं न सुअं, भासइ जं नोवलद्धिसमं ॥ १५१ ॥” [इतरदिति मतिज्ञानं ततोऽपि यदि भवति शब्दपरिणामः ॥ ततस्तस्मिन्नपि किं न श्रुतं

भाषते यद् नोपलब्धिसमं] “अभिलष्याणभिलाष्या, उगलदा तस्समं च नो भणइ ॥ तो होउ उमयरुवं, उमयसहावति काऊणं ॥ १५२ ॥ ” [अभिलाष्यानभिलाष्या, उपलब्धास्तत्समं च नो भणति ॥ ततो भवतुमयरुवं, उमयस्वभावमिति कृत्वा ॥] “ल मासइ त पि जओ, ण सुआदेसेण किं तु समईइ ॥ ण सुओलदित्तुछंति, वाजओणोबलादिसमं ॥ १५३ ॥ ” [यद्भाषते तदपि यतो न श्रुतादेशेन किन्तु स्वमत्या ॥ न श्रुतोपलब्धितुल्यमिति वा यतो नोपलब्धिसमं ॥] ॥३९॥ मतिद्वाने न शब्दपरिणामरूपश्रुतसाधर्म्येण श्रुताशङ्कयेतरथेत्याद्यभिधानं श्रुतत्वाभावव्याप्य श्रुतोपयोगासाहित्यनिर्णये तदनुत्थानात्, किन्तु शब्दपरिणामरूपसाधारणधर्मदर्शनात्तदाशङ्कयेत्यतोऽपरया व्याचष्टे-

तदा श्रुतोपयोगः स्याच्छ्रुतविज्ञप्तिहेतुभिः ॥ प्रयोगः स्याद् यदा(द्य) यंतु, नाक्षराद्य(रस्या)नुसारतः ॥ ४० ॥

सम्भवेन फलतो वा प्रयोगकाले मत्त्वानस्य श्रुतोपयोगस्तदा स्याद् यदि श्रुतधीहेतुसभिधानं स्यात्, तदेव चात्र नास्ति, अभिलाष्येऽनभिलाष्ये वा मतिविषयेऽश्वरानुसाररूपसहकारिविहात्, नहि सह कारिसभिधानानुशुद्धश्रुतलब्ध्या श्रुतोपयोगः स्यादिति तद्विरेहणेन तत्र तदनापचिरिति सावः, एवञ्च इयत्स्थीत्यादौ श्रुतपदं श्रुतोपयोगपरं, उपलब्धिसममिति च श्रुतोपलब्धिसमहेतुकमित्यर्थकं क्रियाविशेषणं, मणेदित्यत्र मतिज्ञानोपपुक्त इतिशेषः ॥४०॥ नन्वत्र भाष्यकारव्याख्यानं श्रुतोपपुक्तस्य भाषासम्भवः श्रुतमित्येतावेवास्तु, विषयग्रहणं पुनरनतिप्रयोजनमिति चेत्, न, विषयभेदेन तद्विरेहणार्थं तद्व्यग्रहणादित्याशयेनाह-

भेदो विषयभेदेन, हेतुभेदोपजीवि वा ॥ नूनं मतिश्रुते भेदं, दर्शितो व्याख्ययाऽनया ॥ ४१ ॥

सप्तः ॥ ४१ ॥ अथ विषयताभेदाच्छ्रुतेऽप्रतिपादनार्थमिषयमपरया व्याख्यायते—

श्रुतमेव श्रुतं ज्ञेयं, भाषासम्भवशालि वा ॥ इतरत्र तदापत्ति-भिन्नाऽनुभववद्गिरा ॥ ४२ ॥

श्रुतोपयुक्तः सन् श्रुतसहितं यथा स्यात्तथा श्रुतसहितान् वा बुद्धिदृष्टान् सम्भवतो भाषतेऽन्तर्जल्पविकल्पे ज्ञेयाकारतया परिणामयति तथापरिणामापन्नास्ते तस्य श्रुतमेव, नहि श्रुतविषयता न श्रुतमिति, नन्वेवमभिलाष्यविषयकं मतिज्ञानमपि श्रुतज्ञानसमानाकारमिति तत्रापि कथं न श्रुतत्वं, उच्यते, मतिश्रुतयोः स्फुटमेव विषयतावैलक्षण्यानुभवेन समानाकारताया एवासिद्धेः, न च विषयाभेदे कथं विषयताभेद इति वाच्यम्, ज्ञानस्वरूपाया विषयतायास्तदभेदेऽपि ज्ञानसामग्रीभेदेन भेदात्, अनुभवेन न तद्भेदोऽनुभूयत इति चेत्, न, कालविशेषाद्यधभासभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तथा चात्र बुद्धिपदं बुद्धिसामान्यार्थकं, श्रुतपदं च श्रुतोपयोगार्थकं, भाषत इति च भाषणयोग्यतावानित्यर्थकं, अद्याद्वियमाण एवकारश्च श्रुतमित्यनन्तरं योज्यः । तत्पदञ्च नार्थमात्रपरामर्शकं ते श्रुतमेवेत्यस्य बाधात्, किन्तु भाषासङ्कल्पविषयत्वविशिष्टार्थपरामर्शकं, इतरत्रेति च मतिज्ञानकाल इत्यर्थकं, श्रुतपदं च भावश्रुतार्थकं, उपलब्धिसममिति च समानानुव्यवसायत्वार्थकं साम्यं च सावधिकमिति सन्निधिसिद्धतया मतिज्ञानमेवावधित्वेनोपतिष्ठते, भणेदित्युत्तरं च श्रुतमित्यनुपज्यत इति मतिज्ञानकाले श्रुतज्ञानं भवेद्, यदि मतिज्ञानसमानानुव्यवसायकं श्रुतं कश्चिदपि भणेदित्युत्तराद्धर्थिः, एवं च विषयतावैलक्षणेन कारणभेदानुमानात्तत्र कारणभावनिश्चयेन कार्योत्पत्तिशंकोच्छेद इति भावः, अथवा श्रुतमिति भावप्रधाननिर्देशाश्रयादितरत्र मतिज्ञाने श्रुतत्वं तदा स्यादित्याद्यर्थो बोध्यः ॥४२॥

हेतुविषयभेदोन्नयनानुक्त्वेन प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—

अथवा बुद्धिदृष्टेऽर्थे, श्रुतं मत्तै(सत्ये)व भासते ॥ इतरत्राप्ययं न्यायो, द्वयोः साम्ये परं भवेत् ॥ ४३ ॥

‘बुद्धिरिदं अथे’ इति सप्तम्येव वचनान्तं विशेषणविशेष्यपदद्वयं, ज्ञे इति पादपूर्णाणो निपातः, भासर भासते, सत्त्वं प्रमित्यर्थकं प्रक्रान्तार्थकं वा, श्रुतपदं भावश्रुतार्थकं, ‘महासहियं’ इत्यत्र मतिः सहिता कारणत्वेन यस्य तदिति विग्रहः, पौर्वापर्यमात्रे मत्या सहितमित्येव वा, एवञ्च बुद्धिरिदं ज्ञे सति तच्छ्रुतं मतिहेतुयमेव भासत इति समुदायार्थः ॥ न चात्र बुद्धिरिदं ज्ञे सतीत्यभिधानमनतिप्रयोजनं, अस्य मतिसाहित्योपपादनार्थत्वाद् बुद्धिशब्दस्यात्र मत्यर्थवस्य प्रदणात् श्रुतविषयोपदादौ को मति श्रुतमवश्यमेपेक्षत इत्यनेन समर्थ्यते, अथवा सप्तमी ‘तत्र निष्पुल(ज्य)को हत’ इत्यत्रेवाऽत्र सप्तम्या निमित्तत्वादिशिष्टे निमित्तत्वस्य विशेष्यबाधे विशेषणमात्रपर्यवसायित्वात्तच्छब्दसापेक्षत्वेन यदित्यप्याहाराद् बुद्धिरष्टार्थदर्शननिमित्तं यदिति श्रुतस्वरूपमनूय तत्र मतिसाहित्यनियमविधानमभिधानीयं, ये इति यदित्यर्थकमित्यपि कथितं, अन्यत्रापि मतिज्ञानेऽपि भवेत् श्रुतपूर्वकत्वनियम इत्यर्थाद् गम्यते यदि श्रुतज्ञानं उपलब्धिसमं मतिज्ञानतुल्यं भवेत्, तत्र न मणितं तयोः परस्परं परस्यानोपनिपातोपदेशात्, एवञ्चानभिलाष्यविषयकमतिज्ञाने कथञ्चिदपि श्रुतापेधाया अभावाद् व्यभिचारेण न तस्य तद्वेतुक्तत्वमिति भावः ॥ ४३ ॥

उभयश्रुतमतिभेदपरतया व्याचष्टे—

ज्ञात्वा वा श्रुतदृष्टार्थान्, द्रव्यतो ह्युभयश्रुतम् ॥ भवेन्मरुतुपयुक्तस्य, श्रुतं यदि समं भवेत् ॥ ४४ ॥
 बुद्ध्या श्रुतश्रुतया, दृष्टान् यानर्थान् मतिसहितं श्रुतोपयोगेन, भासते तत् श्रुतं उभयश्रुतमेव, इतरत्र मत्युपयोगकाले, भवेत् श्रुतपदानुपह्नात् उभयश्रुतं, यशुपलब्धिसमं मतिस्तमानाकारश्रुतं श्रुतानुसारे, भणेत्येऽपि कथयेत्, श्रुतं भणेत्यनुसारेदिति वा, एवं चोभयभेदे सिद्धे प्रत्येकभेदः गुसाधः, उभयभेदवशात्प्रतिभेदस्यैव प्रत्येकभेदकत्वात्, अथवा मति-

सहितामित्यस्य श्रुतानुसारेणेत्यर्थकत्वाद्ग्रे एवकारयोजनाच्च श्रुतानुसारेणैव भाषमाणस्योभयश्रुतमित्यर्थः, इत्थं चाग्रे इतरत्र मतिज्ञाने भवेच्छ्रुतानुसारो यदि स्वोत्प्रेक्षामात्रमतितुल्यं श्रुतं भणेत्तदभणनाच्च न तदनुसारः, तं विना च न त्वदेकजीवितमुभय-
श्रुतमिति भावः ॥ ४४ ॥ प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—

श्रुतं मत्युपलब्धार्थं, मतिसङ्गतमेव तत् ॥ तादृशं स्यात् तदान्यत्तु, श्रुतं यदि समं भणेत् ॥ ४५ ॥
श्रुतं मत्युपलब्धार्था, दृष्टा विवक्षिता, येष्यांस्तान् भाषमाणस्य, मतिसहितमेव द्रव्यश्रुतं भवेत्, इतरत्र श्रुत-
बुद्ध्या मतिलक्षणया, दृष्टा विवक्षिता, येष्यांस्तान् भाषमाणस्य, मतिसहितमेव द्रव्यश्रुतं भवेत्, इतरत्र श्रुत-
विवक्षितप्रयोगस्थले च मतिसङ्गतं श्रुतं तदा स्यात् यदि श्रुतं मतितुल्यं कथयेत्प्रेक्षवान्, तच्च न कथ्यते श्रुतानुसाराननु-
साराभ्यां तद्विशेषप्रतिपादनात्, अथ चेतत्र तत्तदा स्याद् यदि श्रुतं मतिसमकालं भणेतकश्चित्तेव च भणितुमशक्यं उपयोग-
योगपद्यनिषेधात्, एवञ्च श्रुतोपयोगकाले मत्युपयोगा भावोदेव न मतिसहितश्रुतमित्यर्थः, अथेतरत्र मतिसङ्गतं श्रुतं तदा स्याद्
यदि मत्या सह श्रुतं भणेन्मत्युपयोगेन शब्दमुच्चरेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तदेवं सप्रसङ्गं पूर्वगतगाथाद्वयव्याख्यानं समर्थित
इन्द्रियमेदान्मतिश्रुतयोर्भेदः, अथ वल्कसुम्बोदाहरणात्तमभिधिसुः प्रथमं परेषां तदुदाहरणोपन्यासविधिं निराकुरुते—

केचिदाहुर्वल्कसमां, मतिं, सुम्बसमं श्रुतं ॥ तदयुक्तं तथाऽभेदे, श्रुतोच्छेदादिदूषणात् ॥ ४६ ॥

केचिद्वदन्ति वल्कसदृशी मतिरेव सुम्बसदृशशब्दसन्दर्भकाले श्रुतत्वमास्कन्दति, तथा च श्रुतपदं कर्मव्युत्पत्त्या शब्दार्थ-
कमिति, तदसत्, मत्युत्तरं शब्दमात्रस्य भावेऽपि भावश्रुतस्याभावाच्छब्दसन्निधिमात्रेण मतेः श्रुतत्वोपगमेऽतिप्रसङ्गात्साङ्ग्य-
प्रसङ्गान्निवेशपभावे विशेषाभिधायकश्रुताप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । आह च—“अन्ने मन्त्रंति मई, वाय(वग्ग)समा सुंभसरिसयं सुत्तं ॥

दिद्वितीयं बुद्धिं, जहोराणीओ ण संसहइ ॥१५४॥” [अन्ये मन्यन्ते मतिर्वल्कसमा सुम्बमदंयं द्युत्तम् ॥ दृष्टान्तोऽयं युक्ति ययो-
पनीतो न संसहते] . “भावसुआभावाओ, संकरओ णिव्विसेसामाओ ॥ पुब्बुत्तलक्खणओ, सलक्खणारणमेआओ ॥१५५॥”
[भावयुताभावात् संकरतो निर्विद्वेषभावात् ॥ पूर्वोक्तलक्षणत्वलक्षणारणभेदात्] ॥ ४६ ॥

अनेनैव दृष्टान्तेन द्रव्यभावाश्रुतयोर्मिद्विद्व्यथुतयोद्य भेदनिरूपणाभिप्रायमधरयति—

द्रव्यभावश्रुते भंसुं, युज्येत नैतया विशा ॥ मतिव्रव्यश्रुते चा यद्, ज्ञानभेवेऽत्र मृग्यते ॥ ४७ ॥

भावश्रुतं चल्कसमं कारणत्वात् कार्यत्वाद्य तज्जनितः शब्दः सुम्ब इति नेरयमनयोर्भेदोऽभिधेयः । मतिश्रुतभेदचिन्तारसरे
तद्भेदस्यानधिकृतत्वात्, एवमश्रुतानुसारिणी मतिर्वल्कसमा तज्जनितः शब्दः सुम्बसमः श्रुतानुसारिणी मतिस्तु श्रुतमित्यपि
वचो नोच्चार्यमाणं चारुतामञ्चति, अनेनोदाहरणेनाधिष्ठवं मतिश्रुतयोर्भेदसुपेस्य भेदान्तरसाधनेनाऽर्थान्तरप्रसङ्गात् । आह न-
“कप्येज्जेज्ज व तो भाव-द्ववसुंजेसु तेसु वि ण बुणे ॥ मइसुयभेआसरे, जम्हा किं गुअविसेसेण ॥१५६॥” [कल्प्येत वा स भाव-
द्रव्यश्रुतयोस्तयोरपि न युक्तः ॥ मतिश्रुतभेदावसरे, यस्मात्किं श्रुतविशेषण ॥] “अशुपक्खरपरिणामा, वजा मई वग्गकप्पणा तम्मि ॥
द्ववसुयं सुग्गसमं, किं पुण तेसिं विसेसेणं ? ॥१५७॥” [अशुताधरपरिणामा या या मतिर्वल्कस्यत्वात् तस्याम् ॥ द्रव्यश्रुतं सुम्बसमं,
किं पुनस्तयोर्विशेषण] “इह ई लेणादिगओ, नाणविसेसो ण दव्यमावाणं ॥ नयदव्यभावमिचेपि, बुद्धए सोऽसमंजसओ ॥१५८॥”
[इह येनाधिकृतो ज्ञानविशेषो न द्रव्यभावयोः ॥ न द्रव्यभावमात्रेपि युज्यते सोऽसमञ्जसतः] ॥ ४७ ॥

किञ्च भेदघटितकार्यकारणभावशालिनोरनयोर्न चल्कसुम्बोदाहरणं परमार्थतः सम्भवतीत्युपदिश्य वास्तवव्याख्याप्रकारमाह—

नायं न्यायः पृथग्भावे, तयोर्गुणकथा वृथा ॥ मतिर्वल्कं ततो भाव-श्रुतं सुम्बमिति स्थितिः ॥ ४८ ॥
 सुम्बवल्कदृष्टान्तो हि कार्यकारणयोरभेदमपेक्ष्य व्यवस्थितः कथं चेतनाचेतनधर्मयोर्ज्ञानशब्दयोर्विक्तुमवकाशं लभेत?, 'अथ
 आयुर्धृतम्' इतिवद्विन्नयोरपि तन्मयत्वव्यवहारो नानुपन्न इतिचेत्, न, तथापि सम्भवति मुख्यार्थे उपचारकल्पनाऽथोगात्तस्माद्-
 वल्कसमा मतिः सुम्बसमं तु भावश्रुतं तस्य तत्पूर्वकत्वस्या(मा)गमे व्यवस्थितत्वादिति तदुन्नयनं युक्तम् ॥ आह च- "ण य दब्ब-
 भावमेत्ते वि, जुज्जे सोऽसमंजसओ ॥ १५८ ॥" [न च द्रव्यभावमात्रेऽपि युज्यते सोऽसमञ्जसतः ॥] "जह वग्गा सुं वत्तण-सुव्वेति
 सुं वं च तं तओणन्नं ॥ ण मई तथा धणित्तण-सुवेइ, जं जीवभावो सा ॥ १५९ ॥" [यथा वल्काः सुम्बत्वमुपयान्ति सुम्बं च तत्
 तोऽनन्यत् ॥ न मतिस्तथा ध्वनित्वमुपैति यज्जीवभावः सा ॥] "अह उक्वारो कीरइ, पभवइ अत्थंतरं पि जं जत्तो ॥ तं
 तम्मयं ति भण्णइ, तो मइपुब्बं जओ भणियं ॥ १६० ॥" [अथोपचारः क्रियते प्रभवत्यर्थान्तरमपि यद्यस्मात् ॥ तत्तन्मयमिति
 भण्यते ततो मतिपूर्वं यतो भणितम् ॥] "भावसुअं तेण मई, वग्गसमा सुं वसरिसयं तं च ॥ जं चित्तिज्जण तथा, 'तो सुअपरिवाडि-
 मणुसरइ ॥ १६१ ॥" [भावश्रुतं तेन मतिर्वल्कसमा, सुम्बसदृशं तच्च ॥ यच्चिन्तयित्वा तथा ततः श्रुतपरिपाटिमनुसरति ॥] ॥ ४८ ॥

नन्वेतदभिधानस्य हेतुफलभावेन भेदाभिधानात्को विशेष इत्यत्राह-

दृष्टान्तेनाऽमुनाऽभेदा-श्लिष्टभेदप्रदर्शनम् ॥ विशेषोऽस्य ततो हेतु-फलभावप्रदर्शनात् ॥ ४९ ॥

हेतुफलभावेन हि भेदमात्रं साध्यते, अनेन तु भेदाभेद इत्यनयोर्विशेषः, तथाहि श्रुतं मत्याभिन्नत्वे सति तद्भिन्नं,
 एकद्रव्यत्वे सति तद्धेतुकत्वात्, यद् यदेकद्रव्यत्वे सति यद्धेतुकं तत्तदभिन्नत्वे सति ततो भिन्नं यथा वल्कैकद्रव्यं सुम्बं वल्क-

हेतुवमिति तदभिन्नत्वे सति ततो भिन्नमिति, न च भेदमात्रस्याकाक्षितत्वादधिक्याभिधाने निग्रहः एवद्रव्यत्वेनाऽभेदोपस्थितौ कथमभेदे भेद इत्याद्यङ्कायामेतदभिधानाद् अथवाऽभेदे कार्यकारणभाव एव कथं मतिश्रुतयोः?, इत्याद्यङ्कोत्थानादेतदभिधानं, तदुच्छेदय बल्कसुम्बयोरिवाऽसुकृतान्वयव्यतिरेकयोस्तथोभेदेऽपि कार्यकारणभावानुमानाद्, न चार्थान्तरं भेदग्राहकहेतुफलभाव-ग्रहोपयिकत्वोदेयास्य ॥ ४९ ॥ बल्कसुम्बयोदाहरणान्मति श्रुतयोभेदमभिधायाक्षरानक्षरतस्तमभिधित्तुः परमं दृश्यति—

अनक्षराक्षरभेदा-शुक्ताव(द्भिन्दन्त्य)न्ये मतिश्रुते ॥ तदसत्, साभिलापा य-न्मतिरेवं विलीयते ॥ ५० ॥

मतिज्ञानमनक्षरेभ्य, श्रुतज्ञानं तु श्रुतरूपमक्षरवदुच्छ्वसितादि चानक्षरमित्युभयात्मकमित्यनयोभेद इति केचिदाहुः, तत्रैवं सत्ययं स्थाणुर्यो पुर्यो वेति विवरूपरूपाया ईदामेतद्रुद्धेदप्रसङ्गात्, न हि शब्दनिर्मासं विना विवरूपत्वं नाम, किञ्चैवमवग्र-हवदीहादीनामन्वयव्यतिरेकधर्मपरामृशित्वरूपो विवेको न स्यात्, अथ सप्रकारज्ञानत्वेनैव विवेकत्वं, नतु साक्षरत्वेनेति, ईहादेः सप्रकारकत्वेऽपि नाक्षरानुगतत्वमिति चेत्, तर्हि श्रुतस्यापि साक्षरत्वे प्रमाणमन्वेषणीयं, किञ्च ज्ञानविषययोः स्वरूपविशेष एव प्रकारता, इतीहादौ शब्द एव विशेषः प्रकारताख्यामाविर्भतीति कथमस्यानक्षरत्वं, न चातिरिक्तैव प्रकारेति युक्तं, 'धर्मिरल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसी' इति न्यायेन ज्ञाने शब्दाकारपरिणामरूपाया एव तस्याः कल्पयितुं युक्तत्वात्, तदिदमाह—“अन्ने अण-बखरऽबखर-विसेसओ महसुआइं भिंदंति ॥ जे महनाणमणबखर-मबखरमियरं च सुयनाण ॥ १६२ ॥” [अन्येऽनक्षराक्षरविशेषतो मतिश्रुते भिन्दन्ति ॥ यन्मतिज्ञानमनक्षरमक्षरमितरश्च श्रुतज्ञानम् ॥] “जद महरणबखरश्चिय, हवेज्ज नेहादओ णिरभिलप्पे ॥ याणपुरिसाइपज्जाय-विवेगो किह शु होज्जाहि ? ॥ १६३ ॥” [यदि मतिरनर्थैव भवेत्तेहादयो निरभिलाप्ये ॥ स्थाणुपुरुपादि-

पर्यायविवेकः कथं तु भवेत् ? ॥ ५० ॥ अथैवं आन्तस्योत्तरं निराकुरुते—

श्रुतनिश्चितभावेन, मतिरेषा यदि श्रुतम् ॥ तर्ह्यवग्रहरूपैव, मतिरन्यच्छ्रुतं भवेत् ॥ ५१ ॥

श्रुतनिमित्तमवग्रहादिचतुष्टयमश्रुतनिश्चितमौत्पत्तिकयादिचतुष्टयं चेति ॥ तत्र चाक्षररूपतया श्रुत-
श्रुते हि मतिर्द्विधोपदिष्टा श्रुतनिमित्तमवग्रहादिचतुष्टयमश्रुतनिश्चितमौत्पत्तिकयादिचतुष्टयं चेति ॥ तत्र चाक्षररूपतया श्रुत-
श्रुते हि मतिर्द्विधोपदिष्टा श्रुतनिमित्तमवग्रहादिचतुष्टयमश्रुतनिश्चितमौत्पत्तिकयादिचतुष्टयं चेति ॥ तत्र चाक्षररूपतया श्रुत-
श्रुते हि मतिर्द्विधोपदिष्टा श्रुतनिमित्तमवग्रहादिचतुष्टयमश्रुतनिश्चितमौत्पत्तिकयादिचतुष्टयं चेति ॥ तत्र चाक्षररूपतया श्रुत-
श्रुते हि मतिर्द्विधोपदिष्टा श्रुतनिमित्तमवग्रहादिचतुष्टयमश्रुतनिश्चितमौत्पत्तिकयादिचतुष्टयं चेति ॥ तत्र चाक्षररूपतया श्रुत-

व्यापारात्मकं श्रुतनिश्चितमीहादिकं श्रुतमेव, मतिस्त्वन्वैवेत्यनक्षरमय्येव सेति पराशयोऽयुक्तः, अवग्रहरूपाया एव मतेः
पर्यवसानप्रसङ्गादक्षररूपायाः श्रुतव्यापारात्मकत्वेन श्रुतत्वाद्, आह च— “सुअनिस्सिअवयणाओ, अह सो सुयओ मओ ण
बुद्धीओ ॥ जइ सो सुअवावरो, तओ किमन्नं मइस्साणं ? ॥ १६४ ॥” [श्रुतनिश्चितवचनादथासौ श्रुततो मतो न बुद्धेः ॥

यदि स श्रुतव्यापारः ततः किमन्यन्मतिज्ञानम् ॥] ॥ ५१ ॥ अभिप्रायान्तरं निराकुरुते—

श्रुतोदितविवेकश्चे-न्मतिरेवं श्रुतोच्छिदा ॥ यौगपद्यं द्वयोर्भवे, एकदा चोपयोगयोः ॥ ५२ ॥

यदि हि मत्यभावभिया श्रुतानुसारी ईहादिविशेषोऽप्यक्षरात्मकत्वा-न्मतिरेवेत्येते तर्ह्यनक्षरमेव श्रुतं मृगयमाणस्य कथं तदा-
शापूर्तिस्तस्यैवाभावाच्छ्रुतजन्यस्याप्यक्षरात्मकत्वेन मतित्वाद् । अथ स्थाणुपुरुषविवेककाले तदा मतिः श्रुतं चेत्युभयं स्वीक्रियते केव-
ला तु मतिरनक्षरैव भविष्यतीति चेत्, न, एवं सति उपयोगयौगपद्यप्रसङ्गाद्, एकतरोत्पत्तिस्वीकारे च ‘सावकाशानवकाशयो-
रनवकाशो विधिर्वलीयान्’ इति न्यायेनान्यत्रानवकाशस्य मतिज्ञानस्यैव स्वीकर्तुं युक्तत्वादिति प्राञ्चः ॥ नन्वयं नात्रोपयुज्यते
विधिविषयत्वात्तस्य, तथाहि निर्-सहशब्दयोर्निर्धनः सधन इत्यत्रेवालपबहुत्ववाचकत्वाद् ‘बहुविषयादल्पविषयो विधिर्वलीयान्’
इत्यर्थः, एवं च वृक्षैरित्यत्र परमपि ‘एद् बहुस्मभोसि’ इति (सिद्धहैम १-४-४) सूत्रं बहुविषयत्वाद् बाधित्वा पूर्वमप्यल्पविषयं ‘भिस

श्रेय' इति (२) सूत्रमूपतिष्ठत इत्युपपादितं भरति तथा च परादीनां पलवचव्याप्तौ सावकाशभिन्नत्वं सङ्कोचकविशेषणं देयमिति
 व्युत्पादितं भरति, एव च निरवकाशस्थले सावकाशप्रवृत्तेरसाधुत्वज्ञापकतयाऽस्येवयोगो नतु तत्रयुक्तिप्रतिबन्धकतया, अक्षेण आन्तेन
 वा कृत्वस्य तादृशप्रयोगस्य साधुत्वप्रसङ्गात्, तदसाधुत्वज्ञापकान्तरकल्पने गौरवाद्, व्युत्पन्नस्य तथाप्रयोगकारणविधटकतया
 तदुपयोग इत्यपि कश्चित् ॥ किञ्चाऽव्यग्रहस्थले सावकाशं मतिज्ञानमपि कथं कल्पनीयमिति चेत्, न, बलप्रयुक्तकारणामावात् बलूत्स
 मतिज्ञानमस्याथ, मतिज्ञानमेव तदेतत्पुनर्देवीति तात्पर्यात्, अपि चाऽधरागुणा श्रुतनिश्चिता मतिः, अन्या त्वश्रुतनिश्चितेत्यभ्यु-
 पगमे औत्पत्तिक्यादेरपि श्रुतनिश्चितत्वप्रसङ्गात्परिद्वान्तः ॥ आह च—“अहं सुयज्ञो वि विवेगं, वृणञ्जो ण तयं सुञ्जं सुञ्जं
 णत्थि ॥ जो लो सुअवायारो, अणो वि तञ्जो मई जग्हा ॥ १६५ ॥” [अथ श्रुततोऽपि विवेकं, कुर्वतो न तच्छ्रुतं श्रुतं नास्ति ॥
 यो यः श्रुतव्यापारोऽन्योऽपि सक्ते मतिर्यस्मात्] “महाकाले वि जहं सुञ्जं, तो जुगवं महसुञ्जोवञ्जो गा ते ॥ अहं नेवं एगयंरं,
 परञ्जञ्जो जुञ्जणं सुञ्जं ॥ १६६ ॥” [मतिरकालेऽपि यदि श्रुतं ततो युगपन्मतिश्रुतोपयोगौ ते ॥ अथ नैवमेकतरं प्रपद्यमानस्य
 युज्यते न श्रुतम्] “जहं सुअनिस्सिअमकयत्-अणुसत्तो देणं महचउकं पि ॥ सुअनिस्सिअमावञ्जं, तहं तेषि जमकयत्तण्णमंवे
 ॥ १६७ ॥” [यदि श्रुतनिश्चितमधरमनुत्तरावस्तेन मतिचतुष्कमपि ॥ श्रुतनिश्चितमापञ्जं एव तदपि यदधरयमवम्] ॥ ५२ ॥
 ननु पपधरानुगतत्वं न श्रुतनिश्चितत्वं तर्हि किमन्यदिति जिज्ञासायामाह—

श्रुताऽभ्याससमुद्गुब्ध-श्रयोपशामसम्भवम् ॥ श्रुतानुसारदीनं प-सदेव श्रुतनिश्चितम् ॥ ५३ ॥
 श्रुतानुसारदीनं श्रुतनिश्चितमित्युक्ते औत्पत्तिक्यादावतिन्याचित्स्वरूपाय श्रुताभ्यासेति विशेषणं, यद्यपि “मरुनित्यरण-

समस्या, तिवगसुत्तत्थगहियेयाला॥उभयोलोगफलवई विणयससुत्था हवइ बुद्धी॥९४३॥”(आव० भाष्य[भरनिस्तरणसमथो
 त्रिवर्गस्यत्रार्थगृहीतसारा (प्रमाणा)॥ उभयलोकफलवती विनयससुत्था भवति बुद्धिः] इतिवचनाद् वैनयिक्यामश्रुतनिश्रितायामपि
 श्रुताभ्यासापेक्षास्ति, तथापि श्रुतानुइदुद्भक्षयोपशमजन्याद्यत्तिश्रुतानुसारहनिवृत्तिजातिमज्ज्ञानत्वं श्रुतोद्बुद्भक्षयोपशमजन्यत्वान्य-
 श्रुताभिचारितादृशजातिमज्ज्ञानत्वं वा श्रुतनिश्रितत्वमित्यत्र तात्पर्यम्, अत एवाह “किन्तु सकृच्छ्रुतनिश्रितत्वे सत्यपि बाहुल्यमङ्गीकृ-
 त्याश्रुतनिश्रितं तदुच्यत इत्यदोष” इति, इदमेवाभिप्रेत्य चाह भाष्यकारः ॥ “जह तं सुएण ण तओ, जाणइ सुअनिस्सिअं कंहं
 मणियं ?॥ जं सुअकओवयारं, पुंवि इण्हं तयणेक्खं ॥१६८॥” [यदि तत् श्रुतेन न स जानाति श्रुतनिश्रितं कथं भणितं ?॥ यत्
 श्रुतकृतोपचारं, पूर्वमिदानीं तदनपेक्षम्] “पुंवि सुअपरिकम्मिअ--मइस्स जं संपयं सुआइयं ॥ तं निस्सिअमियरं पुण, अणि-
 स्सिअं मइचउक्कं तं ॥१६९॥” [पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्यत्सांप्रतं श्रुतातीतिम् ॥ तन्निश्रितमितरत्पुनरनिश्रितं मतिचतुष्कं तत् ॥] यद्यपि
 विशेषणधीत्वेन श्रुतानुसारो विशिष्टश्रुतनिश्रितेऽपि पदधीत्वेन च न श्रुतनिश्रितेऽपि, तथापि श्रुतादवगतमिदमिति प्रतीतिसा-
 क्षिको विषयताविशेष एव श्रुतानुसारोऽत्र ग्राह्यः ॥ ५३ ॥ नन्वेवं यदि श्रुतनिश्रिताऽश्रुतनिश्रिता वा मतिवग्रहरूपा निरभिलाषा,
 ईहादिरूपा च साभिलाषा, श्रुतमपि च प्रागुक्तरीत्या द्विविधं तर्हि कोऽनयोर्भेद ? इति सुहृद्भावेन पृच्छाम इति चेत्, उच्यते-
 द्विविधापि मतिस्तस्माद्, द्विरूपैवेति का भिदा ॥ तद् द्रव्याक्षरभेदेन, भावनीया भिदाऽनयोः ॥ ५४ ॥
 यद्यपि भावाक्षरेणाऽवग्रहेहादिरूपमतेर्भावद्रव्याक्षराभ्यां च श्रुतस्य द्वैविध्यमापततोऽविशिष्टं, तथापि मतौ पुस्तकादिगतं ताल्वा-
 दिव्यापारजन्यं च द्रव्यश्रुतं नास्त्येव द्रव्यश्रुतस्य द्रव्यमतित्वेनारूढत्वादिति, द्रव्याक्षरेणाऽनक्षरैव मतिः, श्रुतं तु द्रव्यश्रुत-

तेनापि रुढं तदपि शब्दरूपमक्षरमयम्, उच्छ्वसितादिरूपं चानक्षरं भावश्रुतमपि त्रिकल्पात्मकत्वाद् भावाक्षरेण साक्षरं, द्रव्याक्षरास्व-
भावत्वाच्च तेनानक्षरमित्यनयोर्भेदः ॥ तद्विदमाह—“ उभयं भावस्वरज्यो, अणस्वरं होञ्ज वंजणस्वरज्यो ॥ महानाणं सुतं
पुण, उभयं पि अणस्वरज्यो ॥ १७० ॥ ” [उभयं भावाक्षरतोऽनक्षरं भवेद्द्रव्यञ्जनाक्षरतः ॥ मतिज्ञानं श्रुतं पुनरुभयम-
प्यनक्षराक्षरतः] ॥ ५४ ॥ पर्यवसितार्थमाह—

द्रव्यश्रुतव्यवहृते-भावाभावे विभिन्दतः ॥ मतिश्रुते इतरथा, व्यवहारस्य सङ्करात् ॥ ५५ ॥

मतिज्ञानस्य द्रव्यश्रुतव्यवहाराविषयत्वादेव श्रुतज्ञानाद् भेदः, अन्यथा द्रव्यश्रुतमिति द्रव्यमतिरिति व्यवहारः स्यादर्थाऽ-
भेदाद्, अथ भेदऽपि मतिवारेण शब्दे द्रव्यमत्त्वित्वेनाव्यवहार इच्छैव बीजमित्यभेदेऽपि व्यवहृतेरिच्छैव नियामिकेति चेत्, न, भेदे
ऽसाधारण्येनोपेक्षाया व्यवजिहीर्षाबीजत्वाद्, अभेदे तदऽसम्भवाद्, एवं च मतिज्ञानं श्रुतज्ञानाद् भिद्यते द्रव्यश्रुतव्यवहारा-
विषयत्वाद्, अविज्ञानवत्, श्रुतज्ञानं वा मतिज्ञानाद् भिद्यते द्रव्यश्रुतव्यवहारविषयत्वाद्, व्यतिरेकेऽप्यादिदृष्टान्त इति
प्रयोगः । न च द्रव्यश्रुतव्यवहारविषयत्वं शब्द एवेत्यपक्षधर्मत्वं हेतोस्तथात्वेऽपि हेतो पक्षीयसाध्यान्याथानुपपत्तिप्रतिसन्धानेन
पक्षीयसाध्यसिद्धेः, अत एव बलचन्द्रेण नमश्चन्द्रेण नमश्चन्द्रानुमानमितिमात्रः ॥ अस्तु वा द्रव्यश्रुतव्यवहारघटककारणतानिरूपितकार्य-
वाशाल्त्वादिति हेत्वर्थः ॥ ५५ ॥ उक्तोऽक्षरानक्षरभेदान्मतिश्रुतयोर्भेदः, अथ मूर्फेतरभेदात्तमभिधित्सुस्तदर्थमुपन्यस्यापाततो द्रव्यमति-

स्वपरशसिहेतुत्वा-त्तयोर्मुक्कान्यवद्भिरा ॥ चेष्टादिमतिहेतोर-प्यन्यार्थत्वाच्च युज्यते ॥ ५६ ॥

द्रव्याधाररूपस्य श्रुतस्य परप्रतीतिजनकत्वान्मतेऽस्तु तदभावेनात्ममात्रत्यापकत्वान्मूकामूकयोस्त्वि तयोर्भेदमन्येऽभिदधति,

तच्चिन्त्यम्, यतः श्रुतज्ञानं हि न स्वतः परप्रत्यायकं किं तु श्रुतज्ञानकारणे शब्दे तदुपचारं कृत्वा तस्य परप्रत्यायकत्वमभिधीयत इति परत एव तत्तथा, एवं च करवक्त्रसंयोगादिका अपि चेष्टा अनक्षररूपत्वेन मतिहेतुतां भजन्त्यः परस्मिन् भुजिक्रियादिप्रती-
 त्तिं जनयन्ति, इति मतेरपि परतः परप्रत्यायकत्वमविशिष्टम् । आह च—“सपरपचायणओ, भेओ मूएतराण वाऽभिहियो ॥ जं
 मूअं मइनाणं, सपरपचायणं सुत्तं॥१७१॥” [स्वपप्रत्यायनतो भेदो मूकेतरयोरिवाभिहितः ॥ यद् मूकं मतिज्ञानं, स्वपरप्रत्यायकं
 मूअं] “सुअकारांति सदी, सुअमिह सो य परवोहणं कुणइ ॥ मइहेवो वि हि परं, वोहिंति कराइचेट्ठाओ ॥ १७२ ॥ ”
 श्रुतम्] “सुअकारांति सदी, सुअमिह सो य परवोधनं करोति ॥ मतिहेतवोऽपि हि परं बोधयन्ति करादिचेष्टाः] “न परप्पवोहयाइं,
 [श्रुतकारणमिति शब्दः, श्रुतमिह स च परवोधनं दोण्ह वि, वोहिंति तओ ण भेओ सिं ॥ १७३ ॥ ” [न परप्रवोधके यद् द्वे अपि
 जं दीवि सरूवओ मइसुआइं ॥ तत्काराणानि द्वयोरपि बोधयन्ति ततो न भेदोऽनयोः ॥] ॥ ५६ ॥ वस्तुस्थितिमुपदर्शयति—
 स्वरूपतो मतिश्रुते ॥ तत्काराणानि द्वयोरपि बोधयन्ति ततो न भेदोऽनयोः (त्वात्), तदिद्यं युज्यते गतिः ॥ ५७ ॥

परप्रत्यायने शब्दो, ह्यसाधारणकारणम् ॥ चेष्टाऽपि शाब्दहेतुर्वा (त्वात्), जनयति तथाप्यक्षररूपतया मुख्यत्वात् श्रुत-
 यद्यपि द्रव्यश्रुतं श्रुतज्ञानं जनयितुमान्तरिकान्मतिविवर्तनचग्रहेहादीन् जनयति तथाप्यक्षररूपतया मुख्यत्वात् श्रुत-
 ज्ञानस्यैव तदसाधारणं कारणं, करादिचेष्टास्तु न मतिज्ञानस्यैवासाधारणं कारणं, ‘भोक्तुमिच्छत्ययम्’ इत्यादिश्रुतानुसा-
 रिविकल्पस्यापि जनकत्वात्, अथवाऽऽचारादिपुस्तकाक्षरस्य गुरुजनोदीरितशब्दस्य वा श्रुतस्य यथा मोक्षं प्रत्यसाधारण-
 कारणानां क्षायिकज्ञानदर्शनचारित्राणां कारणत्वं न तथा परप्रत्यायिकानां चेष्टादीनामिति विशेषः ॥ वस्तुतः शब्द-
 स्यैव चेष्टादीनामप्यर्थविशेषेण सह सम्बन्धग्रहात्पदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दप्रतीतिजनकत्वमेव, न तु मतिज्ञानजनकत्वं,

अत एव शब्देदीर्घासामर्थ्याभावे प्रतिषिद्धादिपिब्रह्म तथा चेष्टमाना दृश्यन्ते, न च चेष्टादिना व्याप्तिप्रतिसन्धानपुरस्सरमनु-
 मितिरिव जन्ते, न तु शब्दबोध इति वाच्यम्, एवं सति शब्दादप्यर्थप्रतीतिरनुमानेनैवेति गतं शब्दप्रमाणचर्चैव ॥
 अथ शब्दबोधे पदोपस्थित एवार्थो भासते नतूपस्थितमात्रं, अन्यथा घटपदात्सम्बन्धितयोपस्थितस्याकाशस्य शब्दबोधप्रवेष्टा-
 प्रसङ्गात्तथा च चेष्टोपस्थितोऽर्थः कथं शब्दबोधे निविद्यतामिति चेत्, न, सङ्केतप्रहाधीनोपस्थितकस्यैव तत्रवेदानियमात्,
 अथ चेष्टादिना शब्दानुमानादेव शब्दबोधतास्यैव तद्वेतुत्वेन ब्रह्मत्वाद्, अन्यथा लिप्यक्षरादेरपि तद्वेतुत्वकल्पने गौरवादिति,
 तदिदमभिमेत्योक्तं "प्रयत्नजन्या शरीरतदवयवक्रिया चेष्टा सा च नाद्यशास्त्रादिसमयबलेन पुराणाभिप्रायविशेषं अर्थविशेषं च
 गमयन्ती नागमाद् सिध्यते लिप्यक्षरादर्थप्रतिपत्तिवदिति" इति चेत्, न, चेष्टायाः शरीरवृत्तित्वेन शब्दस्य चाऽऽकाशशृत्तित्वेन
 तत्र व्याप्तिग्रहासम्भवात्, चेष्टया तदभिप्रायस्यः शब्दः कल्प्यते, इत्यपि वार्ताम् ॥ आकारं घटमानयेतिशब्दवदित्यनुमित्याद्याक-
 लित्वाशब्दस्यैव तस्य स्वतन्त्रानुपस्थितत्वेन शब्दबोधोपाहेतुत्वात्, किञ्चित्तादृशव्याप्तिप्रतिसन्धानं मिनापि चेष्टादराहृत्यार्थप्रतीति-
 दर्शनात्तस्याः स्वतन्त्रत्वैव हेतुत्वं युक्तम्, अथ चेष्टाजन्यज्ञानस्य शब्दत्वे शब्दात्प्रत्येमीति तत्र प्रतीतिः स्यान्न तु संबन्धा
 प्रत्येमीति चेत्, न, तस्य ज्ञानस्य शब्दत्वेऽपि शब्दाजन्यत्वात्, तादृशप्रतीतौ शब्दजन्यत्वस्य नियामकत्वात्, अत एव चेष्टायां
 लक्षणाभावेऽपि व्यजनैव बोधकत्वमित्यालङ्कारिकाः ॥ तदिदमखिलं चेत्सि निधाय बभावे भगवान् भाष्यकारः—
 " द्रव्यसुत्रमसाधारण-कारणञ्चो परविबोधयं हुआ ॥ रुढं ति च द्रव्यसुत्रं, सुबं ति रुढा ण द्रव्यमई ॥ १७४ ॥ " [द्रव्यसुत्र-
 मसाधारणकारणतः परविबोधकं भवेत् ॥ रुढमिति वा द्रव्यसुत्रं श्रुतमिति रुढा न द्रव्यमितिः ॥] " सा वा सदत्थो चिय, तथा

वि जं तंमि पचओ होइ ॥ कत्ता वि हु तदभावे, तदभिप्याओ कुणइ चिहं ॥ १७५ ॥" [सा वा शब्दार्थ एव तथापि
 यत्तस्मिन्प्रत्ययो भवति ॥ कर्तापि खलु तदभावे तदभिप्रायः करोति चेष्टाम् ॥] अत्र शब्दार्थ इति शब्दो वक्तुः समुदीरित्व-
 चनरूपस्तस्यार्थः शब्दार्थः श्रोतृगतज्ञाने प्रतिभासमानस्तदभिधेयवस्तुस्वरूपः श्रुतज्ञानमिति तात्पर्यं, तथा च कारणे कार्योपचार
 आश्रयणीय इति हृदयम् ॥ वस्तुतः शब्दस्यार्थः प्रयोजनमिति सम्मुख एवार्थः ॥ ननु मूकैतरभेदस्याऽवधारणगर्भोऽयमर्थः कुतो
 न स्याद्यत् श्रुतज्ञानं मुखरमेव मतिज्ञाने तु न नियम इति चेत्, न, श्रुतज्ञानस्यापि सर्वस्यामुखरत्वादनन्तभागस्यैव निबन्धादि-
 योग्यतया मुखरत्वोक्तौ चाऽभिलाष्यानभिलाष्यविषयविभागादनतिरकप्रसङ्गादितिदिग् ॥ ननु तथापि खपरप्रत्यायकत्वाऽप्रत्याय-
 कत्वाभ्यां मतिश्रुतहृत्नामेव विशेष उक्तो न तु मतिश्रुतयोः । न च श्रुतमपि शब्दप्रयोगद्वारा परप्रत्यायकमितिवाच्यम्, मतिज्ञानस्यापि
 तद्वद्वारा तथात्वादितिचेत्, न, स्वकारणद्वारा परस्मै स्वसमर्पकत्वस्य विशेषकत्वात् । असावधिकमिदमभेदकमिति चेत्, न, तज्जाती-
 यत्वस्य सार्वात्रिकस्य भेदकत्वात् ॥ ५७ ॥ उक्तो मूकैतरभेदान्मतिश्रुतयोर्भेदत्वप्रतिपादनेन च कृतं सर्वप्रकारैर्भेदनिरूपणमित्याह—

मिथो मतिश्रुतभिवा, तदेवं सर्वहेतुभिः ॥ दिशा प्रदर्शिताऽकम्प-सम्प्रदायपवित्रया ॥ ५८ ॥

स्पष्टः ॥ नवरं प्रदर्शितेति क्तप्रत्ययबलेन मतिश्रुतभेदस्य सिद्धत्वज्ञानेन प्रतिपन्धकजिज्ञासासामिदृश्या मतिस्वरूपनिरूपण-
 प्रयोजकजिज्ञासा शिष्याणां कृता भवति ॥ ५८ ॥ सविचरणे श्रीज्ञानार्णवप्रकरणे प्रथमस्तरङ्गः सम्पूर्णः ॥

प्रौढिं ये विबुधेषु जीतविजयप्राज्ञाः परमैयक-स्तत्सातीर्थ्यभृतो नयाविचिजयप्राज्ञाः अयन्ति श्रियम् ॥
 तेषां न्यायविद्यारदेन शिशुना ज्ञानार्णवे निर्मिते, पूर्णं भाष्यवचोमृतैरतिनरा-माथस्तरङ्गोऽभवत् ॥ ? ॥

ग्रन्थान्तरं रत्नजिघृक्षयाऽन्ये, जडास्ताडागं परिशीलयन्ति ।
रत्नाकारं जैनचर्योरस्यं, वयं तु भाष्यं परिशीलयामः ॥ २ ॥

नमोऽस्तु भाष्यकाराय, भगवन्मतभानये ॥ पराहतेषु तर्केषु, भाष्यजीघातुदायिने ॥ ३ ॥

॥ इति श्रीशान्तेभ्यो न्यायविशारदविरचिते मतिद्वयभेदचिन्ताधिकारे प्रथमस्तोत्रेण सम्पूर्णे ॥

अथ द्वितीयस्तोत्रः ॥ अथावसरसहरात्या मतिज्ञाननिरूपणं प्रतिजानीते ।

भेदपर्यायसुब्यक्त-मय तत्त्वनिरूपणात् ॥ निरूप्यते मतिज्ञान-मुद्देशप्रमसद्गतम् ॥ १ ॥ ५९ ॥
अथ ' यथोदेशं निर्देश ' इति न्यायात् पूर्वं मतिज्ञानमुद्दिष्टमिति तदेव पूर्वं निर्दिश्यते, एवं चोद्देशिच्छयोद्देशक्रमः, उद्देश-
प्रमाणं निर्देशक्रम इति लभ्यते उद्देश इत्यनिर्देशोच्छेद्य न्यायमिदं साम्प्रदायिकत्वेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाच्च नोद्देशक्रमवि-
परीतव्येण निर्देशोच्छेति तु युक्तं, अत्राश्वेत्यनेन प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमलक्षणाऽवसरसङ्घतिर्घोष्यते, तथा चासद्गताभिधान-
संगं निवर्तिता भवति, प्रतिज्ञया च शिष्यावधानं कृतं भवति । तथाह च भाष्यकारोऽपि-- "महसुअनाणविसेतो, भणितो
तल्लवखण्णभरणं ॥ पुत्वि आभिण्णोद्दिश्य-मुद्दिष्टं तं परूविस्सो १ ७६ ॥" [मतिद्युतज्ञानविशेषो भणितस्तल्लवखण्णादिभेदेन ॥ पूर्वमा-
भिनिचोधिकमुद्दिष्टं तत्परूपपिप्प्ये] ॥ १ ॥ तत्र निरूपणं तावच्चत्वे भेदपर्यायैः कर्तव्यं तत्र तस्य भावस्तत्त्वमिति निरुक्त्या तत्र सामा-
न्यलक्षणं तत्र पूर्वं कृतमेवेति भेदनिरूपणमवसरप्राप्तं चिकीर्षुराह--

श्रुतनिश्चितमन्यच्च, तद्द्विधाऽवग्रहविभिः ॥ औत्पत्तिकस्यादिकैर्भेदे-रैकैकं स्यान्नतुर्विधम् ॥ २ ॥ ६० ॥
 तन्मतिज्ञानं द्विविधं श्रुतनिश्चितमश्रुतनिश्चितं च, तत्स्वरूपं च प्रायुक्तं, तदपि प्रत्येकं चतुर्विधं, श्रुतनिश्चितमवग्रहोहापाय-
 धारणालक्षणं, अश्रुतनिश्चितञ्चौत्पत्तिकी-वैनायिकी-कार्मिकी-परिणामिकीलक्षणं चेति, यद्यप्यश्रुतनिश्चितेऽव्यवग्रहादिकर्मन्नि तयापि-
 'असाधारणेन व्यपदेश' इति न्यायादित्यं विभागः प्रदर्शितः ॥ २ ॥ आदिपदेन गंधिव्योपदर्शनं प्रभेदं प्रपञ्चयति-

भिदाश्च ताश्चतस्रोऽव-ग्रहोहापायधारणाः ॥ औत्पत्तिकी वैनायिकी, कार्मिकी परिणामिकी ॥ ३ ॥ ६१ ॥
 स्पष्टः ॥ नवरं परिणामिकीत्यस्यन्ते चेतीतिशेषः, अत्र च श्रुतनिश्चिताधिकारादवग्रहादिभेदानामेवाधिकारः ॥ आह च निर्यु-
 क्तिकारः- "उग्रह-ईह-वालौ य, धारणा एव ह्येति चत्वारि ॥ आभिनिबोधितानाणस्य, भेदवन्तु नमार्गेण ॥ ७८ ॥" [अवग्रह
 ईहाऽपायश्च धारणैव भवन्ति चत्वारि ॥ आभिनिबोधितानस्य भेदवन्तुनि नमार्गेण], अत्र चकारोऽवग्रहोहादेः पर्यायव्यतिर्गनेन
 स्वातन्त्र्यप्रदर्शनार्थः, तत्प्रदर्शकत्वं चास्य भेदार्थत्वाद्नवसेयं, अनुशास्येन च 'चापौ भेद' इति, एतकारण अवगृहीतमेवैते
 ईहितमेव निश्चीयते, निश्चितमेवावधार्यत इति क्रमघोषनायः ॥ भेदा एव च तद्वृत्ति निविकल्पस्तु चरुप्यानि भेदास्तूनि, तेन भेदस्य
 पदार्थान्तरत्वनिरासः, समासेनेति विल्लेखोधिकानामपि सम्भवादितिगारः ॥ ३ ॥ अवग्रहादीनां तद्व्यवहार-

अपत्रग्रहोऽवग्रहः स्या-दीक्षा भेदगोचरपणम् ॥ इदमेवेत्यपयोगे धी-परिणा तद्वनिश्च्युतिः ॥ ४ ॥ ६२ ॥

अपकृष्टः सामान्यमात्रावभासी ग्रहोऽवग्रहो निष्प्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः, भेदगोचरणं तद्व्यापयान्यव्यतिरेक्यभेदमन्वगच्छदयमीति,
 इदमित्येभेवत्यवधारणमपायो, निश्चिताऽर्थविच्युतिर्धारणा, अविच्युतिस्युतिव्यागनारूपाणां तिसृणामपि धारणानो विच्युतिर्लघिनः ॥

द्वाध्याप्तिः। आह च निर्युक्तिकारः ॥ “अन्याणं उग्राहणं, अरुगाहं तद् विश्राज्यं इहं। वयमायं च अयायं, घर्यं पुन घार्यं विधि
 ॥ १७९ ॥” [अर्थानामग्रहणमग्रहं तथा विचारणमीहां। व्यवमायं चापायं घर्यं पुनर्यारणां घुरते] “अत्याणं उग्राहणमि उग्राहो”
 इतिपाठे विभक्तिव्यत्ययो द्रष्टव्य । भाज्यकारोऽप्यस्यधातु-“सामञ्जस्याग्रहण-मोग्रहो भेद्यमगणमरेहा ॥ तस्मा-
 दगमोऽनाग्रो, अरिच्युर्दे धारणा तस्म ॥ १८० ॥” [मामान्यार्थोऽग्रहणमवग्रहो भेदमार्गणमपेहा ॥ तस्याग्रगमोऽप्ययोऽत्रिव्यु-
 तिर्धारणा तस्य] गतेषां लक्षणानां निष्कर्षमेतत् यद्यममः ॥ ४ ॥

अत्र चामग्रहादारभ्य परैः सह बह्व्यो मिश्रतिपचयः मन्वीत्यपग्रहनिपयान्तां तानभिरोक्तोति—
 अचग्रहेऽपि सामान्य-विशेष विषयं परे ॥ ग्राहस्तेषामपायस्य, प्रयुत्तिरतिदुर्घटा ॥ ५ ॥ ६३ ॥

सामान्यमाश्रागगाहिमान्त्य नामग्रहत्वं द्रव्यादिमामान्याविशेषग्रहस्यापि तथात्वात्, किन्तु इदं तदिति वेत्याकारकविमर्श-
 पूर्वेभानिज्ञानत्वमेतु, प्रवर्तते च द्रव्योऽप्यमिति ज्ञानोपरं विषयं श्रापः ग्राहगो वेत्यादिविमर्श इति, गोऽप्यवग्रह इति केषिदाहुः,
 तन्न, तादृशविमर्शानुपरमेनापायस्य कदाप्यप्रयुत्तिप्रतुङ्गाद्, ईहाया अपीहान्त्वार्थमहित्वेनाऽवग्रहत्वप्रसङ्गात्, सामान्यरिजोप-
 मानस्यापि सामान्यमानमानं निनाऽसम्भ्रमाद्विशेषममानेऽर्थोऽवग्रहस्य हेतुत्वादित्यादि बहुतरं वक्ष्यते, आह च-“सामान्यविमे-
 संस्र वि, वेद् उग्राहणमुग्राहं विति ॥ जं मरिदं तयं वि च तन्नो घट्टदोषमापात्रो ॥ १८१ ॥” [मामान्यविशेषस्यापि केषिदवग्रह-
 णमग्रहं भुवते ॥ यन्मतिरिदं तदिति च तन्नो घट्टदोषमापात्र] ॥ ५ ॥ ईहाविषयिणी मिश्रतिपचि निरस्यति—

ईहां संशयमेवाहुः, परे तत्प्रकृतासहम् ॥ हेतुत्पत्तिव्यापारा, न चेद्वा संजापत्तिकता ॥ ६ ॥ ६४ ॥

स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यनिश्चयात्मकं संशयमेवेहां केचिदुपयन्ति, ते आन्ताः, ज्ञानाधिकोऽज्ञानरूपाया ईहाया उपन्यासायोगाद्, आह च—'ईहा संसयमेतं, केई न तयं तओ जमन्नाणं ॥ मइनाणंसा चेहा, कहमन्नाणं तई जुत्तं ॥ १८२ ॥' [ईहा संशयमात्रं केचिन्न तस यदज्ञानम् । मतिज्ञानांशेहा-कथमज्ञानं सा युक्तम्] संशयेहयोर्वैलक्षण्यं न धीक्षामहे इति चेत्, सोऽयं पुरुषदोषो न तु वस्तु-दोषस्तयोर्भेदस्याद्युभविकत्वात्, तथाहि 'एकत्र विधिनिषेधोभयज्ञानं संशयः', 'हेतूपपत्तिव्यापारप्रवणं ज्ञानमीहा' इति लक्षणभेदा-दनयोर्भेदः, यदाह—'जमणेगत्थालंघण-मपज्जुदासपरिक्कुठियं चित्तं ॥ सेय इव सब्वप्पयओ, तं संसयरूचमण्णाणं ॥ १८३ ॥' [यदने कार्थालम्बनमर्पयुदासपरिक्कुठितं चित्तम् ॥ शेत्त इव सर्वात्मतस्वत्संशयरूपमज्ञानम्] "तं चिय संयत्थहेऊ-ववत्तिवावास्तप्परममेहं ॥ भूआभूअविसेसा-याणच्चायाभिमुहमीहा ॥ १८४ ॥" [तदेव सदर्थहेतूपपत्तिव्यापारतत्परममोघम् ॥ भूताभूतविशेषादानत्यागाभि-मुखमीहा] अत्रानेकार्थालम्बनमित्यत्रालम्बनपदेनकालम्बनत्वविवक्षणाद्, अनेकार्थपदेन विरुद्धार्थत्वलाभाद्, "एकविशेष्यकं विरुद्ध-धर्मप्रकारकं ज्ञानं संशय" इति लक्षणं, अपर्युदासपरिक्कुठितमिति च स्वरूपाभिधानानुपलक्षणादविधिपरिक्कुठितत्वमपि द्रष्टव्यं, 'सय' इत्यादि च, सं सर्वात्मना शेत्त इवेति संशय इति व्युत्पत्त्यर्थाभिधानं, अत्र विरुद्धनानार्धमप्रकारकत्वं परस्परग्रहप्रति-बन्धकग्रहविषयतावच्छेदकनानार्धमप्रकारकत्वं विवक्षितं, तेन तदभावव्याप्तिपर्यवसायिनो विरोधस्य संग्रयेऽभानेऽपि न क्षतिः, न वा इदं रजतमेतद्रूपवचेति ज्ञानस्य संशयत्वापत्तिः, यत्तु 'एकधर्मिकत्तदभावोभयप्रकारकज्ञानमेव संशय' इति, तन्न, अयं स्थाणुः पुरुषो वेति भावाभावानात्मकविरुद्धधर्मद्वयप्रकारकज्ञानस्यापि संशयत्वात्, तत्र चतुष्कोटिकसंशयस्यासिद्धत्वादिति दिग् ॥ यच्च ज्ञानं स्वार्थहेतूपपत्तिव्यापारतत्परं तदीहा, भूताभूतेत्यादिकं च स्वरूपकथनं, तत्र हेतुव्यापारः स्थाणुरयं वल्ल्युपसर्पणकाकादि-

निलयादित्याकारः, उपपत्तिव्यापारश्च सम्भवपर्यालोचनं यथा सूर्यास्तसमये महति तमिस्रे स्थाणुरयं सम्भाव्यते नतु पुरुरयः,
 तस्यासङ्गमत्रादिति, न चाशुनद्यज्ञाने कथमेतावत्पर्यालोचनमिति वाच्यं, ईहाया बहुसामयिकत्वाद्, अत एव बहुकालमुमूर्धमनुम-
 चार्थमिति प्रतीतिः सद्व्यवहारे, एवञ्च हेतूपपत्त्योः परमार्थत एकरूपत्वात्तत्संशयविरोधित्वाप्यधर्मवचान्नामेव तदीहित्यायाति,
 तत्संशयविरोधिता च तद्भावानवगाहित्वेन विवक्षितेति न व्याप्यव्याप्यवचापरामर्शग्रह्यतव्याप्यवचानुमितेरपायरूपाया ईहा-
 त्वापत्तिः, तत्संशयनिवर्तकापायानुभूलपरामर्शत्वं चेद्दालक्षणं, तेन न तर्काद्यतिव्याप्तिः, स्यादेतत्, तद्भावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकं
 ज्ञानं नियमः, स एव चापायः, ईहापि संशयभ्रमत्वाच्चाट्येवेतीहापाययोः को भेदः ? इति चेत्, न, इदमित्यभेदेत्यनुभवसाक्षिक-
 विषयताविशेषवतोऽपायाद्वाट्यया ईहाया भिन्नत्वात् । तादृशविषयताभावः संशयत्वेन व्याप्त इति चेत्, न, अवग्रहेण व्यभिचारात्,
 स्पष्टज्ञानत्वविशिष्टः स तथेति चेत्, न, तादृशव्याप्तौ यानाभावाद्, अपि चासुमर्थं विचारयाभि, असुमर्थं च निश्चिनोमीति प्रतीतिभ्या-
 मीहात्वापायत्वयोः स्फुटमेव स्वतन्त्रतया भानमिति दिग् ॥ ६ ॥ अपायधारणागतप्रतिपत्तिनिरासाय परमतमुपदर्शयति—

केचिदन्यविशेषस्या-ऽभावव्यवसितिं जगुः ॥ अपायमिदमेवेति, निश्चयं धारणां पुनः ॥ ७ ॥ ६५ ॥

‘ववसायंमि अवाञ्जो’ इत्यत्र विशेषेण एककोटिव्याप्यधर्माभावप्रकारेणावसायो ज्ञानमिति यथाश्रुतार्थभ्रान्ताः पुरपत्वव्याप्य-
 श्रितः कण्डूयनादिधर्माभावानयमित्यादिज्ञानमपायं, ‘धरणं पुण धारणं चिति’ चि यथाश्रुतार्थभ्रान्ताश्च तदुत्तरोत्पन्नं स्थाणुरेवाऽ-
 यमित्यादिज्ञानं धारणां केचिदाहुः ॥ आह च—“वेइ तयप्रविसेसा-वणयणमिचं अपायमिच्छंति ॥ सम्भूयत्यविसेसा-वधारणं धारणं
 चिति ॥ १२८५ ॥” [केचिददन्यविशेषेपापनयनमात्रमपायमिच्छन्ति ॥ सद्व्यवहारेण विशेषेण धारणां भ्रुवते ॥] ॥७॥ तद्व्यपयति—

अन्वयाद् व्यतिरेकादप्यन्वयव्यतिरेकतः ॥ अपायस्योदयात्तत्रो, भिदाः पञ्च स्युरन्यथा ॥ ८ ॥ ६६ ॥
 अन्वयधर्मवत्तज्ज्ञानाद् व्यतिरेकधर्मवत्तज्ज्ञानाद् भयधर्मवत्तज्ज्ञानाच्चाविशेषेण हीतापायस्यैव प्रवृत्तेरसद्भूतधर्मनिषेधाकलनमहि,
 तज्जन्यनिश्चयश्चापायः, परमित्युक्तेऽन्वयधर्मवेषणजन्या धारणा न स्यात् । आह च—“कासह तयन्नवद्देग—मेतलोवगमणं भवे
 भूए ॥ सञ्भूअसमन्नयओ, तदुभयओ कासह ण दोसो ॥ १८६ ॥ सञ्चो वि य सोवाओ, भए वा होति पंच वत्थूणि ॥ आहवंचिय चउहा,
 मई तिहा अन्नहा होइ ॥ १८७ ॥” [कस्यचित्तदन्यव्यतिरेकमात्रतोऽवगमनं भवेद् भूते ॥ सद्भूतसमन्वयतस्तदुभयतः कस्यचिन्न
 दोषः ॥ सर्वोऽपि च सोऽपायो भेदे वा भवन्ति पंच वस्तूनि ॥ आहैवमेव चतुर्धा मतिद्विधाऽन्यथा भवति ॥] ननु स्याणुत्व-
 व्याप्यवक्रकोटरादिमानयमित्यन्वयधर्मज्ञानात् स्थाणुरेवायमित्यपायोस्तु पुरुषत्वव्याप्यकरचरणायभावानयमितिव्यतिरेकधर्म-
 ज्ञानानु कथं सः, नहि तदभावोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा स्थाणुत्वव्याप्यो घटादौ व्यभिचारात्, न च पुरुषत्वव्यापककराद्यभाववत्ता-
 निश्चयादेव पुरुषत्वाभावज्ञानादभावप्रतिपत्तिः, व्यापकाभावज्ञाने व्याप्याभावज्ञानावश्यंभावनियमादिति वाच्यम् । एवं सत्ययं न
 पुरुष इत्यपायेऽपि अयं स्थाणुरेवेत्यपायाऽभावात्, न चोक्ताभावविशिष्टसाधारणधर्मवत्ताज्ञानमेव तदपायजनकमिति वाच्यम्, संशय-
 हेतोः साधारणधर्मवत्तज्ञानस्य तदानीमननुसरणादिति चेत्, न, एककोटिनियतधर्माभावज्ञानस्याप्यपरकोटिनिश्चायकत्वाद्, अथ-
 वोक्ताभावज्ञानानन्तरं पुरुषत्वाभावज्ञानाच्चद्विशिष्टसाधारणधर्मवत्ताज्ञानादेवायं स्थाणुरेवेति निश्चयस्तत्र तात्रदालोचनरूपाया ईहाया
 अनुभवसिद्धत्वादिति दिग् । ननु व्यतिरेकधर्मवेषणमीहित्यस्य व्याप्यधर्मवत्ताज्ञानमपायोऽसावित्यर्थः, तच्चान्वयेन व्यतिरेकेणा-
 न्वयव्यतिरेकेण वास्तु, तज्जन्ययथाभूतार्थज्ञानं तु धारणा इत्युक्तौ को दोषो येन स्वमतव्यावर्णनमेव प्राजमानं भवेत्, उच्यते, व्याप्य-

धर्मव्यवसितैर्जायमानो निश्चयो यदि धारणाख्यामभिमृषयापदा स्मरणस्यादुरुपहृतवत्वेनानग्रह ईहाऽप्यौ धारणं स्मरणञ्चेति मति-
 ज्ञानस्य पञ्च भेदाः प्रसजेषुः, एवञ्चागमविरोधः, किञ्चैवं धारणाजनकं व्याप्यधर्मपचाज्ञानमपाय एवेतीहासंशय एव स्यात्पचा-
 चोक्तदोषप्रसङ्गः । अथ व्यतिरेकधर्मज्ञानाभ्यायमानो निश्चयोऽप्यौऽन्वयधर्मज्ञानाभ्यायमानस्तु धारणेति चेत्, न, उभयधर्म-
 ज्ञानाभ्यायमानस्य निश्चयस्योभयरूपत्वप्रसङ्गादुक्तदोषप्रसङ्गाच्च, एतेन व्यतिरेकधर्मावगाही निश्चयोऽप्यौऽन्वयधर्मावगाही तु
 धारणेत्यपि निरस्तम् ॥ ८ ॥ ननु धारणा नामाऽविच्युतिस्थविवासनालक्षणं मतिभेदान्तरं नास्तीत्यपायविदोष एव न इति
 न मम भेदपञ्चकप्रसङ्गो व्यक्तिभेदमनात्त्य जातिभेदान्वेषणनिष्ठानो भवतामेव प्रत्युत भेदत्रयप्रमद्वा इत्याद्यद्वकते—

अविच्युतिरपायो हि, संस्कारो ज्ञानमेव न ॥ अन्योऽपायः स्मृतिस्तेन, चतुर्भेदा मतिः कथम्? ॥९॥६७॥

इह तानदृष्टादिके वस्तुनि अवग्रहेहाषारूपतयान्तर्मुहूर्धिक एवोपयोगो जायते तत्रापायोत्पत्त्युत्तरं उपयोगसातत्यलक्षणा
 चाऽविच्युतिर्भवन्निः स्वीक्रियते सा तावत्तावत्कालीनापायस्वरूपास्मृतिरिष्यते नहि कालभेदेन यस्तुभेदो नाम क्षणमद्गप्रसङ्गात्
 या चोपयोगोपरमे सति संख्येयममंख्येयं वा कालं वासनाऽवतिष्ठत् इत्यभ्युपगम्यते सा किं वस्तुविकल्पो वा स्मृतिशानावरण-
 कर्मधयोपशमो वा तज्ज्ञानजननशक्तिर्वा, नाद्य एतावन्तं कालं तद्गस्तुविकल्पोयोगात्, नोचरो अज्ञानरूपत्वेन तस्य मति-
 भेदत्वाऽसम्भवाद्, या चातुभूतस्य कालान्तरोपयोगलक्षणस्मृतिराविर्भवति साप्यन्वयधर्मेणापि निश्चयोऽप्यौ एवेति त्वदभ्यु-
 पगमादपायान्तरमेवेति अवग्रह ईहाऽप्यौऽन्वयेति तिस्र एव मतेर्भेदाः सम्भवन्तीति कथं न विमागवावस्यविरोधः । आह च-
 “ कान्धुरओगमि धिर्द, पुणोवओगे अ सा जओवाओ ॥ ९ ॥ [कान्धुरयोरे धृतिः पुनरुपयोरे च

सा यतोऽपयः ? ॥ ततो नास्ति धृतिः ॥ १८८ ॥]ति ॥ ९ ॥ अत्रोच्यते—

अधिच्युतिर्ज्ञानधारा, वासना ज्ञानकारणम् ॥ स्मृतिश्चंद्रं तदेवेति, धीरतः किञ्चु दृषणम् ॥ १० ॥ ६८ ॥

यत्तावदुक्तं उपयोगसातत्यलक्षणाऽविच्युतिरपायान्नातिश्चित इति, तदयुक्तम्, प्रथमापायोत्पच्युत्तरं क्वचिदुत्पद्यमानस्य स्थापुरेवायं स्थापुरेवायमित्याकारस्यान्तर्गृह्यतेमविच्युतस्य धारात्राहिकापायसन्तानस्य प्रथमापायादभ्याधिकत्वात्, न च गृहीत-
ग्राहित्वादस्याप्रामाण्यं, अन्यान्यकालविशिष्टत्वेन स्पष्टस्पष्टतरस्पष्टतमभिन्नधर्मकवासनाजनकत्वेन वा भिन्नस्यैव वस्तुनो ग्राहणा-
दिति प्राश्च, वस्तुतो गृहीतग्राहित्वं नाश्रमात्वे तन्नं, अपि तु 'तदभाववति तत्प्रकारकत्वम्' इति न तस्याप्रामाण्यं इति दिग् ॥
वासना च यद्यपि स्वतो न ज्ञानं तथाप्यपायकार्यत्वात्स्मृतिकारणत्वाद्योपचारतस्त्वस्य ज्ञानत्वं, 'इंद्रं वस्तु तदेव, यत्प्रागुपलब्धं
मया' इत्याकारिका स्मृतिरपि वस्तुनिश्चयमात्रफलादपायादातिरिच्यते, पूर्वोपरदर्शनानुसन्धानरूपा हि सेति, तस्मादधिच्युतिस्मृति-
वासनालक्षणानां तिष्ठणामपि धारणानां व्यवस्थितत्वान्न विभागव्याघातः । आह च— "भण्णइ इंद्रं तदेवेति जा बुद्धी ॥ १८८ ॥ नशु
साऽवायवमहिजा, जओ असा वासणाविसेसाओ ॥ जा याऽवायाणन्तर-मविच्युईसा धिईणाम ॥ १८९ ॥" [मण्यते इंद्रं तदेवेति या
बुद्धिः । ननु साऽपायाम्याधिका यवश्च सा वासनोविशेषात् ॥ या चापायानन्तरमविच्युतिः सा धृतिर्नाम] यदि चोक्तरीत्याऽपाय-
विशेष एव धारणाभ्युपगम्यते स्मृतिरपि चाधिकाऽभ्युपेयते तदा भेदपञ्चकप्रसङ्गो वञ्चलेपापत एव ॥ आह च— "तं इच्छंतस्स तुहं,
वत्थूणि य पंच, नेच्छमाणस्स ॥ किं होउ सा अभावो, मावो नाणं व तं कथरं ॥ १९० ॥" [तामिच्छवस्तव वस्तूनि च पंच,
नेच्छतः ॥ किं भवतु साऽभावो भावो ज्ञानं वा तत्कतरत्] ननु भवतामपि धारणानां विरूपत्वादिभागातिक्रम इति नैव, न,

धारणात्वेन सर्वासामप्येकीकृत्य ग्रहणाद्, यथा द्विरूपयोरप्यवग्रहयोरवग्रहत्वेन ग्रहणम्, आह च-“तुज्जं (जसं) षडुपरमेया, मणह मई होह धिरबहुपाओ ॥ मणह न जारभेओ, इहो मज्जं जहा तुज्जं ॥ १९१ ॥” [तव षडुतरभेदा मणति मतिर्मवति धृतिषडुत्वात् ॥ मण्यते न जातिभेद इहो मम यथा तव ॥] “सा भिषलस्रहणा विदु, धिरसामभेण धारणा होह ॥ अह उग्गहो दुल्लो, उग्गहसामभओ इल्लो ॥ १९२ ॥” [सा भिषलस्रहणापि खलु धृतिसामान्येन धारणा भवति ॥ ययाज्जवग्रहो द्विरूपोऽवग्रहसामान्यत एकः] नन्वपायसन्तविरूपाऽविरुच्युतिः कथं धारणेति चेत्, अपायजन्यत्वादारपाभीत्यनुभवाच्च, स्मृतेष्वि प्रत्यभिज्ञाया अपि धारणात्वाचिसृणां धारणानां ग्रहणे न्यूनत्वमिति चेत्, न, स्मृतिपदेन तणाविषयकज्ञानविशेषप्रहरणादिति दिग् ॥ १० ॥ तदेवं विप्रतिपत्तीनिराकृत्य विभागं व्यवसाय्य प्रागुरिष्टमवग्रहं निरूपयति-

तत्र द्विषाऽवग्रहः स्याद्-व्यञ्जनायावलम्बना ॥ तत्रेन्द्रियार्यसम्बन्धो-व्यञ्जनावग्रहः स्मृतः ॥ ११ ॥ ६९ ॥
 तत्रावग्रहेहापायादियु मतिभेदेऽ, अवग्रहो द्विविधो व्यञ्जनावग्रहोऽर्थावग्रहश्च, तत्र प्रथमोपदिष्टत्वाद् व्यञ्जनावग्रहः प्राग्निरूपणीय इत्यत आह तत्रेति, आह च-“तयोग्गहो दुल्लो, गहणं जं होज्ज वंजण-स्याणं ॥ वंजणओ य जमत्यो, तेणाईए तयं चुच्छं ॥ १९३ ॥” [तत्रावग्रहो द्विरूपो ग्रहणं यद् भवति व्यञ्जनावग्रहो ॥ व्यञ्जनतश्च यदर्पस्तेनादौ तर्कं वक्ष्ये ॥] इन्द्रियार्य-सम्बन्ध इति तत्समयभावीति तात्पर्यार्थो, योगार्थमाह-स्वयं व्यज्यते प्रकटीक्रियेत्येऽर्थोऽज्जेनेति व्यञ्जनं, कदम्बकडुमगोल-कधान्यमघरकाहलासुराकारमांसगोलकरूपाणामन्तर्निर्गुधीन्द्रियाणां शब्दादिविषयपरिच्छेदेऽहेतुशक्तिविशेषतद्युगमुपकरणेन्द्रियं शब्दादिपरिणतद्रव्यनिकरम्बम्, तदुभयसम्बन्धश्च, ततश्च व्यञ्जनेनेन्द्रियेण व्यञ्जनस्वार्थस्य तत्सम्बन्धस्य वाऽवग्रहो व्यञ्जना-

वग्रह इति मध्यमपदलोपेन समास आश्रयणीयः, अर्थभेदऽपि पदसारूप्येणैकशेषाश्रयणात्, एकशेषेण व्यञ्जनानामवग्रह इत्यपि स्यात् ॥ आह च "वंलिज्जइ जेणत्थो, घटोच्च दीवेण वंजणं तं च ॥ उवगराणिदियसहाह-परिणयइच्चसम्बन्धो ॥ १९४ ॥" [व्यज्यते येनार्थो घट इव दीपेन व्यञ्जनं तच्च ॥ उपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धः ॥] नन्वयं व्यञ्जनावग्रहो न ज्ञानमित्यत आह—स तदन्ते ज्ञानभावा-दव्यक्तं ज्ञानमिज्यते(ताम्) ॥ अन्यथा प्रागलाभं त-दन्तेऽपि न जनुलंभेत् ॥ १२ ॥ ७० ॥

व्यञ्जनावग्रहसमयो ज्ञानवान्, ज्ञानैरपि त्रघटकान्त्यसमयशालित्वात्, यदन्त्यसमये ज्ञानमुत्पद्यते स कालो ज्ञानवान्, यथा ईहाद्यसमयः, इत्यनुमानाद् व्यञ्जनावग्रहस्य ज्ञानत्वसिद्धिः । आह च—"अभाणं सो बहिरा-इणं व तफालमणुवंलंभाओ ॥ ण, तदंते ततोच्चिय, उवंलंमाओ तओ नाणं ॥ १९५ ॥" [अज्ञानं स बधिरादीनां वा तत्कालमनुपलम्भात् ॥ न, तदन्ते तत् एवोपलम्भात् ज्ञानम्] ननु यदि व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानं तर्हि बधिरादीनामपि शब्दादिज्ञानापत्तिस्तत्कालेऽपि तदुपलम्भापत्तिश्चेति चेत्, न, बधिरादीनां व्यञ्जन-व्यञ्जनपूर्तिघटकशक्त्यभावादव्यक्तत्वेन तदनुपलम्भसम्भवाच्च, आह च—"तकालम्मि वि नाणं, तत्थत्थित्तणुं तित्तो तमव्वत्ते ॥ बहिराईणं पुण सो, अभाणं तदुभयामावा ॥ १९६ ॥" [तत्कालेऽपि ज्ञानं तथास्ति तनु इत्यतस्तदव्यक्तम् ॥ बधिरादीनां पुनः सोऽज्ञानं तदुभयामावात् ॥] एतेन 'यदन्त्यसमये ज्ञानमुत्पद्यते स कालो ज्ञानवानिति न व्याप्तिः, अत्रग्रहप्राकाले व्यभि-चाराद्' इति निरस्तं, ज्ञानसामग्रीसम्पत्त्वस्य हेतुविशेषणत्वाद्, अत एव सर्वेषु शब्दादिद्रव्यसम्बन्धसमयेषु ज्ञानमस्ति ज्ञानोपकारि-शब्दादिद्रव्यसम्बन्धसमयसमुदायैकदेशत्वाद्यथाविग्रहसमयवदित्यपि प्रयोगः, यदि च कारणसाम्राज्येऽपि प्राञ्जसमयेषु ज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात्तर्हन्त्यसमयेऽपि न स्यादविशेषात्, आह च—"जइ वऽभाणमंसंखेच्च-समयसहाइच्चसम्भाने ॥ किइ नरिमसमयसहाइ-

दृक्विष्णुणाणसामर्थ्यं ॥ २०० ॥ ” [यदि वाऽज्ञानमसंख्येयसमयशब्दादिद्रव्यसद्भागे ॥ कथं चरमसमयशब्दादिद्रव्यविज्ञान-
 सामर्थ्यम् ॥] “ जं सब्बहा ण वीसुं, सब्बेसुमि तं न रेणुतेल्लं व ॥ पंचेपमणिच्छंतो, कइमिच्छसि समुदये नाणं ॥ २०१ ॥ ” [यत्सर्वेषां
 न विन्वससर्वेष्वपि तत्र रेणुतेल्लमिव ॥ प्रत्येकमनिच्छन्कथामिच्छसि समुदये ज्ञानम् ॥] ननु समुदायनिष्पीडनमात्रं न तैलजनकं
 येन सिक्तासमुदायनिष्पीडनानैलायुद्भवदर्शनेन प्रत्येकशक्यत्वात्; अन्यथा दण्डचक्रादिसमुदाये घटोद्भवदर्शनादण्डादिप्रत्येकसत्त्वेऽपि सूक्ष्मघटोत्पत्ति-
 निष्पीडनमेव तज्जनकमिति विषमो दृष्टान्तः, अन्यथा दण्डचक्रादिसमुदाये घटोद्भवदर्शनादण्डादिप्रत्येकसत्त्वेऽपि सूक्ष्मघटोत्पत्ति-
 प्रसङ्गादिति चेत्, न, कारणसमुदायाधीनसामर्थ्यशालिनि कार्यदेशस्य देशोपकारितायामेतद्दृष्टान्ताभिधानस्य न्याय्यत्वाद् ॥ अत
 एवाह— “ समुदाये जइ नाणं, देखणे समुदये कइं णत्थि ? ॥ समुदाए वाऽभूयं, कइ देसे होइ तं सयलं ? ॥ २०२ ॥ ” [समुदाये
 यदि ज्ञानं, देशोने समुदये कथं नास्ति ? ॥ समुदाये वाऽभूवं, कथं देशे भवेत् तत्सकलम् ? ॥] “ तंत् पडोवयारी, ण समत्तपडो य-
 समुदिआ ते उ ॥ सब्बे समत्तपडओ तइ नाणं सब्बसमएसु ॥ २०३ ॥ ” [तन्तुः पटोपकारी, न समस्तपटश्च समुदितास्ते तु ॥
 सर्वे समस्तपटकल्पा ज्ञानं सर्वसमयेषु ॥] ननु सहस्रतन्तुनां सहस्रतन्तुनां तत्संयोगानाश्च हेतुत्वात्, द्वितन्तुकपटादौ च
 तन्तुद्वयसंयोगादीनां हेतुत्वात्स्तु तत्र खण्डपटोत्पत्तिक्रमेणाखण्डपटोत्पत्तिः, अत्र तु ज्ञानस्य निरवयवत्वात्कथं खण्डज्ञानो-
 त्पत्तिक्रमेणाखण्डज्ञानोत्पत्तिरिति चेत्, न, असङ्ख्यातसमयनिष्पाद्ये साधे महति ज्ञानेऽङ्गसख्यातानामंशानां हेतुत्वाद्, अत्र एव
 महज्ञानमेवाभिव्यज्यते महत्तेजोवत्तु तद्सममेकतेजोऽप्यवदिति व्यञ्जनावग्रहस्य सूक्ष्मत्वे ज्ञानान्तराणो च महत्त्वमुपपद्यते,
 नन्वप्यक्तं ज्ञानं दृष्टविरुद्धमिति चेत्, न, सुप्तमत्तादिस्वप्नबोधस्याऽऽप्यक्तस्य दृष्टत्वाद्, ज्ञानं विना स्वापावस्थार्यां घञ्चनचेदा-

धनुषपतेः, अन्यथा काष्ठादीनामपि तत्प्रसङ्गाद्, आह च—“कहमवत्तं नाणं, च सुत्तमत्ताइसुहुमवोहु व्व ॥ सुत्तादओ सयं चि य, विभाणं नावतुज्झंति ॥ १९७ ॥” [कथमव्यक्तं ज्ञानं च, सुत्तमत्तादिसूक्ष्मवोध इव ॥ सुत्तादयः स्वयमपि च, विज्ञानं नावतुद्धयन्ते] “लक्खिज्झइ तं सिमिणा-यमाणवयणदाणाइचेडाहिं ॥ जं नाऽमहुव्वाओ, विज्झंते वयणचेडाओ ॥ १९८ ॥” [लक्ष्यते तत्स्वप्नायमानवचनदानादिचेष्टाभ्यः ॥ यद् नाऽमतिपूर्वा विद्यन्ते वचनचेष्टाः] ॥ ननु सुप्ते स्त्रीयं चेष्टितं कुतो न स्वस्य ज्ञानगोचर इति चेद्, ज्ञानावरणवैचित्र्यात्, नहि जाग्रतापि सर्वं स्त्रीयं चेष्टितं ज्ञायते, सुहृत्तेनाप्यसंख्याताध्यवसायोल्लिङ्घनाद्, कस्याचिदेव कदाचिदेव वा तदभिव्यक्तेः, आह च—“जगंतो वि न याणइ, छउमत्थो हिअयगोअं सव्वं ॥ जं तज्झवसाणाइ, जमंसंखेज्जाइं दिवसेण ॥ १९९ ॥ [जाग्रदपि न जानाति, छद्मस्थो हृदयगोचरं सर्वम् ॥ यत्तदध्यवसानानि यदसंख्येयानि दिवसेन] एवञ्च यथाऽध्यवसायस्थानान्यसंख्येयानि सूक्ष्माण्यपि केवलित्पटतया श्रद्धेयानि तथा व्यञ्जनावग्रहज्ञानमपीति

भावः ॥ १२ ॥ अथ व्यञ्जनावग्रहत्त्वं निरूप्य तद्भेदानिरूपयति—
 स चतुर्धा भवेच्चक्षु-र्मनेवर्जेन्द्रियोद्भवः ॥ उपघातानुग्रहाभ्यां, प्राप्यकारीणि तानि यत् ॥ १३ ॥ ७१ ॥
 स च व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्विधो घ्राणरसनश्रोत्रत्वग्लक्षणेन्द्रियभेदात्, नन्वेतेषामेन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहो नतु नयनमनसोरित्य-
 त्र किं प्रमाणमिति चेत्, तेषां कर्कशकम्बलादिस्पर्शने त्रिकटुकाद्यास्वादने अशुच्यादिपुद्गलाघ्राणे भेर्यादिशब्दश्रवणे चोपघातदर्शना-
 त्, चन्दनद्रवादिस्पर्शे क्षीरशर्कराद्यास्वादने कर्पूरपुद्गलाघ्राणे मृदुमन्त्रशब्दाघ्राकणने चानुग्रहदर्शनात्प्राप्यकारित्वासिद्धेः, नयनम-
 नसोस्तु जलज्वलनाद्यवग्रहेणानुग्रहोपघातादर्शनादत्थात्वाद्, आह च—“नयणमणोवज्जिदिअ-भेआओ वंजणोग्गहो चउहा ॥ उवघा-

याणुमाहञ्जो, जं तादं पत्तकारीणि॥२०४॥” [नयनमनोवर्जनिन्द्रियभेदाद्द्रव्यञ्जनावप्रहस्यतुर्घा॥ उपधातानुग्रहतो यत्तानि प्राप्यकारीणि] नन्वनुग्रहोपधातो यदि सुरदुःखविक्रमो न तर्हि तौ प्राप्यकारित्वलिङ्गे यदि तु विषयेन्द्रियसंयोगकार्यविशेषौ तदा ताभ्यां प्राणादीनां स्वदेतुभूतं प्राप्तिमात्रं सिध्यतु न तु प्राप्यकारित्वं, तादृ वस्तु प्राप्यैव ज्ञानजनकरवमिति श्वेत् न, भोग्रादीनां प्राप्यकारित्वानुमाने नयनमनसोऽप्राप्यकारित्वानुमानेऽनुग्रहोपधातव्यावर्णनस्य विषयबाधकत्वप्रदर्शनार्थत्वात्, एवञ्च भोग्रादीनि प्राप्यकारीणि नयनमनोभिर्भेन्द्रियत्वाद्, व्यतिरेके नयनमनोधीतरयनुमानमप्यवदातमितिदिग॥१३॥ भोग्राप्राणयोः प्राप्यकारित्वं निराकुल्ले-दुरार्यग्रहणाच्छ्रोत्र-घ्राणे अप्राप्यकारिणी ॥ स्यातां न ते शब्दगन्धौ, यदि प्राप्नुयतः स्वयम् ॥१४॥ ७२ ॥

भोग्राघ्राणे अप्राप्यकारिणी असम्बद्धार्थग्राहकरत्वात्, न चायमसिद्धो हेतुः, दूरस्थस्यापि भेयोदिशब्दस्य अघणाद् दूरस्थस्यैव इत्युमादेः परिमलग्रहणाच्च, न चानान्यतरकर्मणोभयवर्मेणा वेन्द्रियविषययोः संयोगोऽनुभूयत इति केचिदाहुः । आह च- “शुज्जइ पत्तविसयया, फरिसणरसणेण सोत्तघाणेसु ॥ गिण्हंति सविसयमिओ, जं तादं भिअदेसंवि॥२०५॥” [पुज्यते प्राप्तविषयता स्पर्शनरसनयोर्न भोग्राघ्राणयोः । गृह्णीतः स्वविषयमित्ये भिअदेशमपि] तदिदं तदा पुज्येत यदि शब्दगन्धयोः स्वकर्मणेन्द्रिय-प्राप्तिर्न स्यात्, तथा च दूरस्थावपि तौ तत्रागत्यैव ज्ञानं जनयत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ उक्तं च- “पावंति सरगंधा, तादं गंतुं सयं न गिण्हंति” ॥२०६॥ [प्राप्नुतः शब्दगन्धौ, ते गत्वा स्वयं न गृह्णीतः] चि॥१४॥ तयोः सक्रियत्वे प्रमाणमाह- सक्रियौ तौ संहरणाद्, वायुना बहनादपि ॥ द्वाराणुपाताच्छ्रुतिदि-प्रतिघातात्समृत्तिकौ ॥ १५ ॥ ७३ ॥ संहरणाद् गृ(गु)हादिषु पिण्डीमावाद्, बहनादपि वायुना नयनात्, तौ (शब्दगन्धौ) सक्रियौ समृत्तिकौ च धूमवदि-

प्यत्वात्, तत्र गुणप्रवेद्यस्य गौरवकृत्वात्, एतेन ' श्रोत्रेन्द्रियं द्रव्याप्रादकं रूपस्पर्शाग्राहकवहिरिन्द्रियत्वाद् रसनम्' इत्यपि
 निरस्तं, अप्रयोजकत्वाद् द्रव्यप्रहृद्योवकप्रत्यासत्त्याभिधानेन तद्विरहरूपविषयवाधकत्वकान्तुत्थानात् । इत्थं च शब्दो न पौद्ग-
 लिकः स्पर्शानुन्यायप्रत्याहृद्, अतिनिश्चिदप्रदेशप्रदेशनिर्गमयोरप्रतिषेधात्, देवं पद्याद्वा (चा)ऽन्यत्र (लब्धेः), सूक्ष्मसूत्रान्तरात्रेक-
 त्वाद्, गौगनगुणत्वाच्चेति हेतवो निरस्ता वेदितव्याः, भाषावर्गणादेशेस्तदाश्रयस्य स्पर्शरूपेण स्पर्शशुभाश्रयत्वस्यासिद्धेः, भि-
 र्पादिकमुपभिय प्रसर्पिणा मृगमदादिद्रव्येण द्वितीयस्याऽनैकान्तकृत्वात्, तृतीयचतुर्थयो बोधकादिना भूमदादिना च तथात्वात्,
 पञ्चमासिद्धतायास्तु प्रदर्शितत्वात्, उब्धंखलनैपायिकास्तु " निमित्तपवनस्यैव गुणः शब्दः, अत एव निमित्तपवनना-
 द्याचक्षाद्यः, समवायिकारणनाशस्य समवेतस्पर्शनाशं प्रति हेतुत्वात्, कर्णसंपुक्तनिमित्तपवनसमराधाद्य तद्व्युद्भाः, न च धीगा-
 वेषुमृदङ्गदेशेय द्युतो नापं गुण इति वाच्यं, तेषां अनुगुणत्वात्, निमित्तपवनस्यैवानुगुणत्वेन समवायिकारणत्वौचित्यात्, तेषां
 निमित्तकारणत्वे क्लृप्तोऽपि समवायिकारणत्वाकल्पनात्सम्बन्धभेदेन कारणतोभेदाद् " इत्याहुः, तदसत्, पवनगुणत्वे शब्दस्य
 तत्स्पर्शस्येन स्पर्शनप्रसङ्गात्, तस्य स्पर्शनप्रविकल्पकत्वकल्पने च महागौरवात्, शब्दगुणस्पर्शनजनकत्वावच्छेदकजाल्यभावा-
 न्न दोष इति चेत्, न, तादृशजालेतरभिदेः, गुणचाक्षुषजनकत्वावच्छेदिकात्वावच्छेदकजाल्यभावा-
 तस्माच्छ्रेयघाणे अपि प्राप्यक्वारीणी इति व्यवस्थितम् ॥ आह च - " गेर्धति पचमत्थं, उन्वायाणुगादोरलदीप्रो । पादिज्जपूणासा-
 रिसादजो कहमसंबदे ॥२०८॥ " [गृहर्णीतः प्राप्तमर्थं उपपातानुप्रदोषलब्धेः ॥ चापिर्येषुतिनासार्थं आदयः कथमतन्मन्वे] ॥२५॥
 तदेवं नयनमनोवर्जिन्द्रियाणां प्राप्यक्वारीणं व्यवस्थापितम् । अथ नयनमनसोरप्राप्यक्वारीणस्य व्यवस्थापनीयतया मनो-

दृष्टान्तेन तावच्चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वं व्यवस्थापयति—

॥१६॥७४॥

अप्राप्यकार्यधिष्ठाना-सम्बद्धग्राहि लोचनम् ॥ अनुग्रहोपघाताभ्यां, विषयाद् भाव्यमन्यथा ॥
चक्षुरप्राप्यकारि अधिष्ठानासम्बद्धग्राहकेन्द्रियत्वाद्, मनोवद्, अधिष्ठानेत्यादिविशेषणेन स्पर्शनादाविन्द्रियपददानेन
च प्रदीपप्रभायां व्यभिचारः परिहृतः, न चाप्रयोजकत्वं सम्बद्धार्थग्राहकत्वे तस्य करवालजलावलोकनादिनोपघातानुग्रहप्रसङ्गात्, न
चासिद्ध एव तस्योपघातानुग्रहाभावो भूयो भूयः सूरकरावलोकनेन जलावलोकनेन च दाहशैत्यलक्षणदर्शनादिति वाच्यम्, अव-
लोकनानन्तरं चक्षुर्देशं प्राप्तं मूर्तेन रविकरादिनोपघातस्य सम्भवाज्जलावलोकनादौ चोपघाताभावेनानुग्रहाभिमानात् स्वतस्तद्देशं
प्राप्तेन च चन्द्रमरीचिनीलादिनाऽनुग्रहोऽपि भवत्येव, यदि च चक्षुः स्वत एवानुग्रहकोपघातकत्रस्तुनी संसृज्यानुग्रहोपघातौ लभेत
तर्हि सूरकरावलोकनादिव करवालावलोकनादप्यभिधातः स्यात्, तदिदमाह—“लोअणमपचविसयं, मणोव्व जमणुग्गहाइसुनंति ॥
जलसूरालोआइसु, दीसन्ति अणुग्गहविघाया ॥२०९॥ उज्जेज्ज पाविउ रवि-कराण्णा फरिसणं व को दोसो ॥ मन्नेज्ज अणुग्गहं
पिबु-चघायाभावओ सोम्मं ॥२१०॥ गंतुं ण रूवदेसं, पासइ पत्तं सयं व णियमोयं ॥ पत्तेण उ सुत्तिमया, उवघायाणुग्गहा
होज्जा ॥२११॥” [लोचनमप्राप्तवियं, मन इव यदनुग्रहादिशून्यमिति ॥ जलसूरालोकादिषु दृश्यंते अनुग्रहविधातौ ॥ दृश्येत
प्राप्य रविकरादिना स्पर्शनमिव को दोपः ॥ मन्येतानुग्रहमिवोपघाताभाततः सौम्य ! ॥ गत्वा न रूपदेशं, पश्यति प्राप्तं स्वयं वा
नियमोयं ॥ प्राप्तं तु मूर्तिमतोपघातानुग्रहौ भवेताम् ॥॥१६॥ननु नयनान्नायना रश्मयो निर्गत्य प्राप्य च वस्तु रविरश्मय इव
प्रकाशमादधति सूक्ष्मत्वेन तैजसत्वेन च तेषां बहून्यादिभिर्दाहादयो न भविष्यन्तीति चेत्, न, चक्षुपत्तैजसत्वस्यैवासिद्धेः, तथाहि-

अदृष्टकल्पनापत्ति-स्तेजसत्वे हि चक्षुषः ॥ न च तत्साधकं किञ्चिद्-बलवन्मानमीक्ष्यते ॥ १७ ॥ ७५ ॥
 चक्षुस्तेजसत्व-रूपनेऽनुदृष्टरूपानुदृष्टस्वप्नेतोज्ञानं कल्पनीयमित्यदृष्टकल्पनापत्तिः परमते, न च तच्चैजसत्वसाधकं
 मिथिदृष्टबलप्रमाणमीक्षामहे, न च चक्षुस्तेजसं रूपादिषु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वान्प्रदीपवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिः, स्वस्पर्शव्य-
 ञ्जकत्वेन प्रदीपदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यादिपेन्द्रियसंयोगानैकान्तिकत्वाद्, द्रव्यत्वे सतीति विशेषणेऽप्यञ्जनविशेषेणानैकान्ति-
 कत्वात्, एतेन “रूपसाध्यात्कारमाधारणकारणं तैजसं रसाव्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वात्प्रदीपवद्” इत्यपि निरस्तम् ॥
 अञ्जनादिभिर्यत्वे मतीति विशेषणदाने चाप्रयोजकत्वाच्चक्षुःप्रदीपयोरेकया जात्या व्यञ्जकत्वासिद्धेः ॥ एतेन “स्वप्नादिकमिवाञ्जनादिकं
 सहकृत्य मनसैव साध्यालकृते निष्यादौ चाक्षुषत्वप्रम एवत्युक्तावपि न क्षतिः ॥ किं चैवं तवाऽअनादौः पृथग्प्रमाणत्वापत्तिः, मनो
 यदसाधारणं महकार्यसाध बहिर्गोचरं प्रमां जनयति तस्य प्रमाणान्तरत्वनियमात्, न च पटपटलाच्छन्नचक्षुषामञ्जनादिजनितो
 निष्यादिमाध्यात्वारो न प्रमेत्युक्त्युक्तिमहा, पथार्थप्रवृत्तिजनकत्वेन तत्रमात्वस्य व्यपस्थितत्वात्, न च कारणसाधादप्रमात्वं, तस्यै-
 वामिदो, न च स्वप्नादिवदअनादेर्निष्यादिदृष्यकत्वमेवेति युक्तं व्याप्तिग्रहादिकं विनाऽनुमिति रूपतत्त्वचनाऽराग्भवात्, स्वमादिस्थले तु
 व्याप्तिग्राहकस्वप्ननाद्याप्यनुमरणनियमादिति दिग् । ननु चसुर्यदि न ग्राप्यकारि तदाऽसत्सिद्धितत्वाऽ[विशेषाल्कृत्यादिव्यपथितत्वापि
 प्रहणप्रसङ्ग इति चेत्, न, अतिमथिहितस्य गोलकादेरिव भिष्यादिव्यवहितस्यापि योग्यताऽगमादेवाग्रहात् । नन्यग्रावच्छेदे-
 नैव चक्षुःसंयोगस्य ग्राहकत्वान्न मूलावच्छेदेन तसंयुक्तगोलकादिग्रहप्रसङ्गः । तुल्यादिव्यवहितानां स्वरूपयोग्यता च स्यैर्यपथे
 न पावते, यणिकत्वपथेऽप्यप्रत्यासन्नानां सहकारिणां नातिग्रजनकत्वं, प्रत्यासत्तिश्च परेषां निरन्तरोत्पादा, अस्माकं तु संयो-

गः, तदुभयमपि कृष्णसारस्यार्थेन न सम्भवतीति चेत्, न, शक्तिप्रत्यासत्त्यैवातिशयाधानाहोहाकार्षकायस्कान्तादावतिरिक्तप्रत्या-
 सत्यदर्शनात्सामीप्यविशेषस्य तत्र सम्बन्धत्वे चात्रापि तेनैवोपपत्तेः । युक्तं चैतत्, संयोगादिनानाप्रत्यासत्यकल्पनलाघवात्, न
 चैवमप्राप्यकारित्वमङ्गः, चक्षुःसंयोगस्य चाक्षुषाजनकत्वेनैव तदुपपत्तेः । वस्तुतः सन्नहितविषयग्रहे व्यवधानाभावकूट एव
 विषयनिष्ठा योग्यता व्यवहितविषयग्रहे चाङ्गनादिनिष्ठैव शक्तिलक्षणा योग्यता हेतुः, विषयपुरुषादिभेदेन तद्वैचित्र्यात् । अत
 एवास्मदादीनामालोकापेक्षयैव विषयग्रहः पेचकादीनां तु न तथेत्युपपद्यते । इत्थं चाव्यवहितचाक्षुषसाक्षात्कारे चक्षुष्यवधाना-
 भावादीनां व्यवहितचाक्षुषे च चक्षुरङ्गनादीनां विलक्षणशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वान्न किञ्चिदनुपपन्नम्, भिर्यादेश्चक्षुःसंयोगप्रतिबन्धकत्वे तु
 स्फटिकादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात्तद्व्यवहितानामप्यनुपलब्धिप्रसङ्गः । प्रसादस्वभाववतां स्फटिकादीनां न नायनरश्मिगति-
 प्रतिबन्धकत्वमिति चेत्, तर्हि भिर्यादीनां चक्षुःप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवाच्चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वमेव कल्प्यताम् । स्वप्राची-
 स्थपुरुषसाक्षात्कारे स्वप्रतीचीवृत्तित्वसम्बन्धेन भिर्यादीनां तत्त्वसम्भवात् । यदि च तत्तत्क्रियात्तदुत्तरदेशादीनामेव संयोग-
 नियामकत्वेनानतिप्रसङ्गाद्भिर्यादीनां न प्रतिबन्धकत्वमिति विभाव्यते तदा 'तद्वेतोः' (तद्वेतोरेव तदस्तु किं तेन) इति न्यायेन
 लाघवात्तत्रयनोन्मीलनस्यैव तत्तचाक्षुषहेतुत्वमस्तु किमनन्तसंयोगादिकल्पनया, इन्द्रियसम्बन्धत्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वकल्पनात्फल-
 मुखं गौरवं न दोषायेति चेत्, न, इन्द्रियसम्बन्धत्वस्यैकस्याभावेन तथाहेतुताया एवासिद्धेः । तथापि द्रव्यचाक्षुपत्वाद्यवच्छिन्नं
 प्रति चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वमनुगतमेवातुंक्तं-मणिःकृता 'प्रत्यक्षविक्षेपे इन्द्रियार्थसन्निकर्षविशेषो हेतुः' इति चेत्,
 न, परमाण्वाकाशादौ व्यभिचारात् । न च महत्त्वमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्यापि सहकारित्वान्न दोष इति वान्यम्, समा-

कलितसकलेनेत्रगोलकस्य दूरासन्नतिमिरोगावयविन उपलम्भप्रसङ्गात्, आह च—“अइ पत्तं गेण्डेल्ल उ, तग्गयमंजणरओमलाईयं ॥
 पेच्छज्ज जं न पासइ, अपत्तकारि तओ चक्खुं ॥ २१२ ॥” [यादे प्राप्तं गृह्णीयात्प्रतमज्जनरजोमलादिकम् ॥ प्रेक्षेत यन्न पश्यति,
 अप्राप्तकारि ततश्चक्षुः ॥] अत्यन्तासत्यमावस्यापि सहकारित्वे चाधिष्ठानसंयुक्ताज्जनशलाकाया अप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, अत्रा-
 वच्छेदेन चक्षुःसंयोगस्य हेतुत्वेऽप्युदीचीं प्रति व्यापारितनेत्रस्य काञ्चनाचलोपलम्भप्रसङ्गात्, दूरत्वेन नेत्रगतिप्रतिबन्धे च
 शशधरस्याप्यनवलोकनप्रसङ्गात् । तदमीशुभिरिव तिग्मकरामीशुभिरपि तदभिवृद्धेर्थाविशेषात्, तिग्मत्वेन तिग्मकररश्मीनां तत्प्रति-
 पातकत्वे च तदालोकपरिकल्पितपदार्थमात्राभानप्रसङ्गादिति रत्नप्रभाचार्यप्रभृतयः(रत्नाकराचत्तारिकाद्वितयिपरि०
 सूत्र ५) इन्द्रियसम्बन्धत्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि सामीप्यविशेषेण संयोगस्यान्यथासिद्धिरित्यपि युक्तमुत्पश्यामः ॥ प्राप्यकारित्वे
 च चक्षुरः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहानुपपत्तिः, युगपद्भयसंयोगामावात् । न च अतपत्रशुचिविधव्यतिकरेण तत्र यौगपद्याभिमा-
 न एव क्रमेणैव वेगातिशयादुभयसंयोगेनोभयसाधात्कारजननादिति वाच्यम्, चन्द्रज्ञानानुव्यवसायसमये शाखाज्ञानस्य नष्टत्वेन शा-
 खाचन्द्रौ साधात्करोमीत्यनुव्यवसायायानुपपत्तेः, न च क्रमिकत्वदुभयानुभवजनितसंस्काराभ्यां जनितार्थां समूहालम्बनसूतावेवानुभ-
 वत्त्वात्तौपात् तथानुव्यवसाय इति साम्प्रतम्, तादृगारोपादिकल्पनायां महागौरवात् । न च तिर्यग्मागावस्थितयोः शाखाचन्द्रमसो-
 र्युगपत्संयोग इति साम्प्रतम्, सन्निहितव्यवहितयोर्युगपत्संयोगेऽतिप्रसङ्गात् । नयनान्निभसत्वा नायनेन वेजसाऽर्थसंसर्गसमकाल-
 मेव बाह्यलोकसदकारेणान्यचक्षुरारम्भाच्छाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रह इत्यपि तुच्छम्, उद्भूतरूपवचेबाःसंसर्गेणानुद्भूतरूपवचेबास
 आरम्भानम्युपगमाद्बाह्यचक्षुषा पृष्ठावस्थितवस्तुग्रहप्रसङ्गाच्चेत्यधिकंमत्कृतस्याद्वादरहस्यादवसेयम्(न्यायालोकाहुच्छ्रुतम्)

दृष्टम्)। किञ्च मनोऽप्राप्यकार्यपि प्रतिनियतस्यैव ग्राहकम्, ननु मनसोऽपि सर्वग्राहकत्वमसंज्ञतो नाप्राप्यकारित्वं किन्तु प्रतिनियतग्रा-
 हित्वेन] तत्राप्यकारि स्यादिति चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वसाधने दृष्टान्तीकृतस्य मनसः साध्यसाधनोभयवैकल्यमिति चेत्, न, ज्ञेयसम्पर्क-
 कृतानुग्रहोपधातलक्षणलिङ्गाभावेन तस्य तत्सम्पर्कसिद्धेः, अन्यथा जलज्वलनादिचिन्तया तस्य क्लेददाहादिप्रसङ्गः, अमुक्त्र गतं मे
 मन इति प्रयोगस्य च गत्यर्थानां धातूनां ज्ञानार्थत्वेनैतदर्थग्रहणाय व्यापृतं मे मन इत्यर्थः ॥ आह च—“गतुं नेएण मणो, संव-
 ज्झइ जगओ व सिमिणो वा ॥ सिद्धमिदं लोअमिदि, अमुगत्थगओ मणो मिति ॥ २१३ ॥” [गत्वा ज्ञेयेन मनः, सम्बध्यते जाग्रतो
 वा स्वप्ने वा ॥ सिद्धमिदं लोकेऽपि अमुक्त्रगतं मनो मे इति]। “नायुग्गहोवधाया—भावाओ लोअणं व, सो इहरा ॥ तोयजलणाइ चित्ण-
 काले जुज्जेज दोहिंणि ॥ २१४ ॥” [नानुग्रहोपधाताभावाहोचनमिव तदितरथा ॥ तोयज्वलनादिचिन्तनकाले युज्येत द्वाभ्यामपि] ॥ १७ ॥

किञ्च भावमनो द्रव्यमनो वा बहिर्गत्वा ज्ञेयेन सम्बध्यत इति विकल्प्य दोषमाह—

किञ्च भावमनो गच्छेद्—बहिर्द्रव्यमनोऽथवा ॥ नाद्यः शरीरवृत्तित्वा—दात्मनोऽनिर्गमाद् बहिः ॥ २५ ॥ * ८३ ॥

उक्तविकल्पद्वये हि प्रथमविकल्पो न प्रथते भावमनसार्थिन्ताज्ञानपरिणामरूपस्य जीवानन्यत्वाज्जीवस्य च शरीरमात्रवृत्तित्वेन
 तद्रूपादीनामिव बहिर्निर्गमासम्भवाद्, आह च—“द्व्वं भावमणो वा, वएज्ज जीवो अ होइ भावमणो ॥ देहव्वाविचगओ, न देहबाहिं
 तओ जुत्तो ॥ २१५ ॥” [द्रव्यं भावमनो वा त्रजेज्जीवश्च भवति भावमनः ॥ देहव्यापित्वात् देहबहिस्ततो युक्तः ॥] २५ ॥ नन्वात्मनः
 शरीरव्यापित्वमेवासिद्धं सर्वगतत्वादिति चेद्, उच्यते—[*प्रतावस्येह द्वे पत्रे सप्तगाथाश्च गता इति लिखित्वाङ्कपरावृत्तिश्च कृता]
 कर्तृत्वं व्योमवन्न स्यात्—सर्वगतत्वे किलात्मनः ॥ प्रकृतेरेव कर्तृत्वं, युज्यते न कथञ्चन ॥ २६ ॥ ८४ ॥

आत्मनः सर्वगतत्वे ह्याकाशवत् कर्तृत्वभोग्गृत्व्यादिकं न स्यात्सर्वगतत्वस्याकर्तृत्वादिव्याप्तत्वाद्, आह च- "सर्वगतो चि य
 बुद्धी, कचाभावाद्दोसओ तसो ॥२१६ ॥" [सर्वगत इति च बुद्धिः कर्त्रभावादिदोषतस्तन्नो]॥ अत्र सांख्याः सङ्गिरन्ते-कूटस्थ-
 नित्यत्वथुवेरात्मा तावदकारणमकार्यं च, वारणत्वेऽपि तस्यानित्यकार्यपरिणामित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गाद्, अत एव अन्यधर्मानाश्रयत्वं
 कूटस्थपदार्यो गीयते । तदुक्तं- "न प्रकृतिर्न विवृतिः पुरुषः" इति, आदिकारणं च प्रकृतिरेव । तदुक्तं- "मूलप्रकृतिरिविकृतारिति"
 अप्यतन्त्वेन चैयं परिणामिनी ततो महदहङ्करोन्द्रियतन्मात्रमहाभूतानां सर्गः, न च पुरपार्थप्रयोजकत्वात्प्रकृतिपरिणामस्य
 तदनुगुणशब्दादिपरिणाम एवास्तु किमान्तरालिकमहदादितत्त्वेनेति वाच्यम्, तत्सर्गस्य विषयबन्धनार्थत्वात्, न च चित्तिरेव
 विषयसम्बन्धस्वभावा, स्वभावस्यानुच्छेद्यत्वेनानिमोक्षप्रसङ्गात्, न च प्रकृतिरेव तदीपभोगोपकरणसम्पादनस्वभावा, नित्य-
 त्वेन तस्याः कदाचिदप्यात्मनो निरुपाधिकत्वाभावेन तत एव, न च घटादिरेवाहत्य तदीयो, दृष्टादृष्टविभागानुपपत्तेः, नापीन्द्रि-
 यप्रणालिकस्यैव चिद्विषयसम्बन्धः, व्यासङ्गायोगात्, नापीन्द्रियमनोद्वारा, स्वप्नदृशायां बराहव्याघ्राद्यभिमानिनो नरस्यापि
 नत्वाभिमानानुदयात्, नक्षयं बोधेन्द्रियपुरुषभावकृतो जाग्रदवस्थायामपि तस्य तन्निरेष्यत्वदर्शनात्, न च मनोविरहकृतः, तस्य
 स्वप्नेऽपि व्यापारात्, तस्माद् यदिरहकृतः स्वप्नेऽभिमानानुदयस्तदीन्द्रियं तत्कारणमहङ्कारतत्त्वमवश्यमभ्युपेयमिति, न चाहङ्कार-
 पर्यन्तव्यापारेणैव चिद्विषयसम्बन्धस्वभावः, सुषुप्त्यवस्थायामहङ्कारतत्त्वमवश्यमभ्युपेयमिति, न चाहङ्कार-
 स्वस्थास्वतुवर्षमानमेकं सव्यापारमवतिष्ठते यदाथ्या चानुभववासना तद्बुद्धितत्त्वाख्यमन्तःकरणमिन्द्रियमनोऽहङ्कारपरम्परयो-
 शाब्दोऽर्थः पुरुषस्य भोगाय भवति ॥ तदुक्तं- "एते प्रदीपकल्पाः, परस्परविलक्षणं गुणविशेषाः ॥ पुरुषस्यार्थं स्वच्छं, प्रकाश्यं बुद्धी

प्रयच्छन्ति ॥२६॥” इति, तस्मिन्नचेतनेऽपि चेतनत्वाऽभिमानोऽकर्त्तरि च चेतने पुरुषत्वाभिमानो भेदाग्रहादेव शरीर आत्मत्वाभि-
 मानवत् । तदुक्तं—“तस्मात्तसंयोगा-दचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ॥ गुणकर्तृत्वे च तथा, कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥२०॥” इति,
 कर्मवासनापि च बुद्धितत्त्व एव, पुरुषस्त्वनुभवतद्वासनातत्फलैः कर्मतद्वासनातत्फलैश्च निर्लेप एव, आलोचनमिन्द्रियाणां व्यापारो-
 विकल्पस्तु मनसः, अभिमानोऽहङ्कारस्य, ‘ममेदं कर्त्तव्यम्’ इति कृत्यध्यवसायश्च बुद्धेः, अत्र हि पुरुषोपरागो विषयोपरागो व्यापारा-
 वेशश्चेति त्रयोऽंशाः, तत्र ममेति पुरुषोपरागो भेदाग्रहादतात्त्विको, यद्यपि ममेत्यभिमानो न बुद्धेर्धर्मस्तथापीदमा-
 प्रातिनिर्दिष्टस्य विषयस्य ममेत्यत्र पुरुषस्यैव ग्राहकत्वेनाभिमानः पुरुषोपराग एव, इन्द्रियप्रणालिकोपनीतपरिणतिभेद इदमिति
 विषयोपरागः, सुखनिश्चासोपहतस्य सुकुरस्य मलिनिमोपराग इव पारमार्थिकः, एतदुभयोपपत्तौ च कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशोऽपि,
 अस्यार्यं बुद्धौ विषयोपरागो ज्ञानं, दर्पणप्रतिबिम्बितमुखस्य तद्गतमलिम्बैव पुरुषोपरागस्य विषयोपरागेण सह सम्बन्ध उपल-
 धिरिति, बुद्ध्युपलब्धिज्ञानानां नानर्थान्तरत्वं, तदेवमष्टावपि धर्मा बुद्धेरेव सामानाधिकरण्येनाध्यवसीयमानत्वात्, न च बुद्धिरेव
 स्वभावतश्चेतना परिणामित्वाद्, एवतश्च-अध्यवसायो बुद्धि-धर्मो ज्ञानं, विराग ऐश्वर्यम् ॥ सात्त्विकमेतद्रूपं, तामसमस्माद्विपर्यस्तम्
 ॥२३॥ इति बुद्ध्यादयो नैयायिकाभिमतता आत्मविशेषगुणा अप्यत्रैवाग्तर्भवन्ति, अद्यक्तस्यैव ज्ञानस्य स्थितिजनकत्वाभ्युपगमेन
 केवलं वासनाया एवानभ्युपगमात्, एवं आत्मानं कर्त्तव्यमिति भवतमेवास्माकमिति चेत् ॥ तदेतदखिलं पवनप्रेरिततूलवत्तरलतरमेव ॥ कृति-
 चैतन्ययोः सामानाधिकरण्यानुभवेन चेतनस्यैव कर्त्तृत्वात्, न चायं भ्रमो, बाधकाभावात्, न चाऽऽत्मनः कर्त्तृत्वे परिणामित्वप्रसङ्गो
 बाधकः, बुद्धेः कृतिसमवायेऽपि तस्य बाधकत्वात् परिणामिनो घटादेरकर्त्तृत्वस्य दृष्टत्वाद् दृष्टविशेषादयमदोष इति तु तुल्यं, कर्त्त-

रचेतनकार्यत्वादेचेतनत्वापाधिर्वाधिकेति चेत्, न, 'धीतरागञ्जन्मादर्शनाद्' इति न्यायेन तस्यानादित्वस्यैव सिद्धेः, बुद्धेरनित्यत्वेन तत्र
 नानामयार्जित्वाप्तनावस्थानायोगात्प्रकृतेश्च पूर्वबुद्धिवाप्तनानुसृत्यभ्युपगमेऽपसिद्धान्ताद् बुद्धिनिष्ठवाप्तनाया अनियामकत्वाच्च, न च
 सन्नन्धनिशेषाधिपमोपपत्तिः, स्थूलरागे सूक्ष्मवाप्तनाया अप्रयोक्कत्वात्, न च प्रकृतौ सूक्ष्मत्तदभ्युपगमेऽपि प्रमाणमस्ति, अन्यथा
 सूक्ष्मरागादिभोगाद् भावाटकसम्पन्नतया प्रकृतिरेव बुद्धिर्मेवेत्, स्थूलत्वद्वययोग एव बुद्धित्वनियत इति चेत्, तथाप्यप्रामाणिक-
 सूक्ष्मत्तदभ्युपगमे घटादागपि तदापत्तिः, तस्य प्रकृतिर्कार्यत्वात्कारणधर्मिणां च कार्ये सत्कृमाम्युपगमात् स्थूलबुद्धिविलयेऽपि
 सूक्ष्मत्तत्तत्त्वाभ्युपगमाभ्यानुपपत्तिरिति चेत्, न, मुक्तावपि तत्तत्त्वप्रसङ्गात्, अधिकारमावात्रायमिति चेत्, नन्वयमधिकारोऽपि
 धर्माधर्मवाप्तनायोगः, धर्माधर्मौ च बुद्धिधर्मविति कथं तत्तत्त्वे तद्विलयाः, स्थूलत्वद्विलय एव निराधिकारित्यमिति चेत्, तर्हि स्थूल-
 बुद्धयत्तत्त्वादसमये सूक्ष्मबुद्धित्तराभ्युपगमेऽपि तस्या निराधिकारित्वेन कार्योन्नततया संसारोच्छेदप्रसङ्गः, अन्यथा तु मोक्षो-
 च्छेदप्रसङ्गः । किञ्चैवमधिकार एव संसारेहेतुस्तु किं प्रकृत्या, बुद्धिस्तु चेत्तत्रैव न तत्तन्तरं, मानाभावात्, न च दर्पणे मुखस्यैव
 बुद्धौ पुरुषस्योपरागः सम्भवति, अत्रात्रिकस्य सम्भवे शशशृङ्गस्यापि सम्भवप्रसङ्गात्, असतो विज्ञानस्याप्यभावाच्चद्वैज्ञानिका-
 कारस्यापि दुरुपपादत्वाद्, अन्यथा सर्वदेवात्तद्भावानापत्तेः, विषयोपरागोऽपि न तत्र सम्भवी, अन्यथा मेवोदिज्ञाने मेरांवाकारोऽपि तत्र
 स्यात्, तस्माद् बुद्ध्युपलब्धिज्ञानशुद्धानां पर्यायत्वमेव युक्तं, अहङ्कारोऽपि विकल्परूपो मानस एव न्यापारोऽन्यथा स्वप्ने यथार्थो-
 रङ्कार इव विपरीताहङ्कारोऽपि न स्याद्, इदं पुनरवशिष्यते यत्कस्यचिदहमिति सत्कल्पत्स्वगुणाभिष्वङ्गपरतुगाद्रोहोपाणिमः
 समुज्जृम्भते कस्यचिन् नैत्यत्र किं नियामकमिति, तत्र तु मानं मोहनीयकर्मण उदयाऽनुदये एव कन्त्रे, एकस्यापि कयापमोहनीय-

कर्मणः क्रोधादिव्यापारभेददर्शनेन भेदकल्पनात्, एवं च कृत्यादीनां चेतनासामानाधिकरण्ये सिद्धे बुद्ध्यादितत्त्वकल्पना युक्तिर्ही-
 नेवेति सङ्क्षेपः ॥ स्यादेतद्, आत्मनो जन्यधर्माश्रयत्वे कौटस्थ्यविरोधो धर्मधर्मिणोरभेदे कार्यानित्यत्वेन कारणस्याप्यनित्यत्वप्र-
 सङ्गात्, न च तयोरभेद एव युक्तो विरुद्धधर्माध्यासलक्षणस्य भेदस्य घटपटयोरिव प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यं, इयामत्वर-
 क्तत्वाभ्यां वैधर्म्येऽपि घटस्येव गुणगुणिभावेन गुणगुणिनोरन्योन्याभावायोगादिति, भेवं, आत्मनो नित्यानित्यत्वस्यैव
 युक्तिसिद्धत्वाद् धर्मधर्मिणोर्भेदस्य सप्रपञ्चं स्याद्वादादरहस्ये व्यवस्थापितत्वात्, कूटस्थत्वं तु तत्र समानजातीयद्रव्यपर्या-
 यद्वाराऽपरिणामित्वं अना(आ)त्मंतराभिन्नत्वं चेति सर्वमत्रदातम् ॥ २६ ॥ सर्वगतत्वे दूषणान्तरमप्याह-

यद्वाराऽपरिणामित्वं अना(आ)त्मंतराभिन्नत्वं चेति सर्वमत्रदातम् ॥ २६ ॥ सर्वगतत्वे दूषणान्तरमप्याह-

सर्वासर्वग्रहोऽप्येवं, नित्यस्थान्यानपेक्षणात् ॥ अपेक्षणेऽपि देहस्या-पेक्षायामतिगौरवात् ॥२७॥ ॥८५॥
 आत्मनः सर्वगतत्वे त्रिभुवनभवनोदरसञ्चारिपदार्थसार्थप्राप्त्यवश्यम्भावात् मनसः प्राप्यकारित्ववादिनः सर्वोपलब्धिप्रसङ्गः,
 प्राप्यविशेषेऽपि कतिपयार्थानुपलम्भे चाविशेषात्सर्वानुपलम्भप्रसङ्गः, यदुक्तं-“सन्वासव्वगहण-प्पसंगरोसाइओ वात्रि
 ॥२१६॥”[सर्वासर्वग्रहणप्रसङ्गदोषादितो वाऽपि] अथ मनसो बहिरस्वातन्त्र्याद् बहिरर्थग्रहसामग्रीनियमादेव मनसो बहिरर्थग्रह-
 नियम इति चेत्, तथापि शरीरावच्छेदेनैव सुखादिकमुपलभ्यते न घटाद्यवच्छेदेनेत्यत्र किं नियामकं, आत्मनः स्वगुणजनने
 शरीरस्यापि सहकारित्वात्तत्र तदुत्पत्तिरिति चेत्, न, नित्यस्य सहकार्यपेक्षायोगात्, तथाहि, सहकारिणा किं तत्र कश्चिदतिशयः
 क्रियते न वा, क्रियते चेत्, स किं अर्थान्तरभूतोऽनर्थान्तरभूतो वा, आद्ये न किञ्चित्-कृतं स्यात्, अन्त्ये तु तदनर्थान्तरभूताति-
 शयकरणे तस्यापि कारणप्रसङ्गः । अकरणपक्षे तु न तस्य सहकारित्वम्, अन्यथा जगतोऽपि सहकारित्वप्रसङ्गादित्याहुः, ननु सह-

कारित्वं नातिशयजनकत्वं कार्यजन्माजन्मनोः सहकारिसिद्धिधानासिद्धिधानाभ्यामेवोपपत्तावतिशयस्याकल्पनात्, किं त्वेकार्य-
कारित्वं, तद्य नित्यत्वेऽप्यात्मनः शरीरे निराधाधमिति चेत्, न, तथापि ज्ञानादावनन्तशरीरादिहेतुत्वल्पने गौरवात्, आत्मनः
शरीरध्यापित्वरूपनस्यैव युक्तत्वात् ॥२७॥ न चाऽऽत्मनो विभुत्वसाधनसावधानं बलवत्प्रमाणमपि जरीजुम्मत इत्याह—

विभुत्वसाधक किञ्चित्, प्रमाणमपि नैशयते ॥ स्वसम्बन्धविशेषेणा-दृष्टं यत्कार्यमर्जति ॥ २८ ॥ ८६ ॥
न ह्यदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात् न च स्वाश्रयसमुक्तसंयोगेनैव हेतुत्वरूपनादात्मनो विभुत्वासिद्धिः, प्रथंसे व्यभि-
धारात् बालिकादिसम्बन्धेनैव तस्य तत्र हेतुत्वौचित्याद्, वस्तुतस्तु कार्यत्वं कालिकसम्बन्धेन घटत्वपटत्वादित्ववमननुगतमिति
न कार्यत्वाच्छेदकं, न च कार्यमात्रहेतुत्वे तस्य प्रमाणमस्तीति सुखदुःखयोरेव धर्माधर्मरूपस्यादृष्टस्य हेतुत्वमाश्रयेयम्, अथ
बहोरुदूर्घ्वज्वलनादावदृष्टमेव नियामकम् । तदुक्तम् । “न ज्वलत्यनलस्तिर्यग्, यदूर्ध्वं वाति नाऽनिलः ॥ अचिन्त्यमहिमा तत्र,
धर्म एव निबन्धनम् ॥१॥” न च शरीरस्यापित्वे प्राणिनोऽदृष्टस्य बह्यादिसम्बन्धः सम्भवतीति तस्य, विभुत्वमेव युक्तमिति
चेत्, न, स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगसम्बन्धनादृष्टस्य घटादावपि सत्त्वाद्, बह्वित्वविशिष्टस्वाश्रयसंयुक्तसंयोगसम्बन्धेन तस्य हेतुत्वे
तु स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगविशिष्टबह्वित्वसम्बन्धेन तथात्वे विनिगमनाविरहात्सम्बन्धविशेषेणैव तद्वैतुत्वौचित्यात्, एतेन (यदपि)
“ अशुद्धिघांसया कृतेन श्येनयोगेन यत्कन्येवादृष्टविधानात्तस्य च द्यन्नावसम्बन्धात्कथमात्मविभुत्वं विना तत्फलोपपत्तिः
(तदपि न, शक्तिविशेषरूपस्य वारणत्वस्यासम्बन्धेऽप्यविरोधात्सम्बन्धघटितत्वे वा तस्य प्रकृते सम्बन्धविशेषकल्पनावश्यकत्वाद्)
इति ” परास्त्वम् ॥ २८ ॥ विभुत्वसाधकान्तरं निराकरोति—

अथ नित्यमहत्त्वेन, व्योमवद्विश्रुतास्य चेत् ॥ नैवं तत्परिमाणं हि, यदुत्कर्षोपकर्षभाक् ॥ २९ ॥ ८७ ॥

अथ परे प्रतिपादयेयुरात्मनो महत्त्वं तावन्निर्विवादं द्रव्यचाक्षुषं प्रति कल्पनीयहेतुभावस्य महत्त्वस्य लाघवेन जन्यद्रव्यसाक्षात्कारत्वाच्छब्दं प्रत्येव हेतुत्वकल्पनात्, आत्मसाक्षात्कारनिर्वाहायात्मनि महत्त्वस्यावश्यकत्वात्, तच्च महत्त्वं न जन्यं, कार्यं हि महत्त्वं अवयववहुत्वजन्यं स्यात्तन्महत्त्वजन्यं वा प्रचयजन्यं वा, न च त्रितयमपि निरवयवस्यात्मनः सम्भवतीति ॥ एवं चार्थं प्रयोगः, आत्मा विश्रुर्नित्यमहत्त्वादाकाशवदिति चेत्, अत्रोच्यते-अत्र हि परमप्रकृष्टपरिमाणवत्त्वक्षणं विश्रुत्वं साध्यते, न च नित्यमहत्त्वस्य परमप्रकर्षविषयवायको जागति तर्कः, अपकृष्टत्वे तस्य जन्यत्वापत्तिर्वाधिका, गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्य बहुत्वजन्यतावच्छेदकत्वादिति चेत्, न, परमाणुपरिणामसाधारणतया तस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् परमाणुपरिमाणे व्यभिचारेण शुटिमहत्त्वावधिकोत्कर्षेण समं साङ्कर्यात्तादृशापकर्षस्य जातित्वासिद्ध्या बहुत्वजन्यतानवच्छेदकत्वाच्च, वस्तुत आत्मपरिमाणमपि प्रचयविशेषादुत्कर्षोपकर्षौ भजज्जन्यमेवेति हेतोरवासीद्धिः ॥२९॥ नन्वेवमात्मनः सावयवत्वापत्तिरिति चेत्, किञ्चातः। सावयवत्वे सति तस्य कार्यत्वं स्यादिति चेत्, किमिदं कार्यत्वं प्रागसतः सत्तालाभः पूर्वाकारपरित्यागेनोत्तराकारोपादानं वा, नाद्यः, असत उपायसहस्रेणाप्त्यादयितुमशक्यत्वात्, अन्यथा शशविपाणस्याप्त्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, अन्त्ये तु तादृशं कार्यत्वमात्मन इष्टमेवेत्यभिप्रेत्याह-

एवं सावयवत्वं तन्नित्यत्वं नैव बाधते ॥ कथञ्चित्परिणामित्वं, विना तत्र घटते यत् ॥ ३० ॥८८॥

न हि सावयवत्वेनात्मनः कथञ्चित्परिणामित्वलक्षणेऽनित्यत्वे द्रव्यैकरूप्यलक्षणनित्यत्वव्याघातः येन प्रतिसन्धानाद्यभावात्प्रसङ्गः, नच सावयवत्वे तस्य प्राक्प्रसिद्धसमानजातीयावयवारभ्यत्वप्रसक्तिः, अवयवजन्य एव कार्येऽवयवानां जनकत्वात्, अस्य

त्वतथात्वात्, न च तादृशकौषेडपि घटादौ श्राक्प्रसिद्धसमानत्रात्पीकपालसंयोगारम्यत्वं दृष्टं, कुम्भकारादिव्यापारान्वितान्मृत्पि-
ण्डात्प्रथममेव पृथुबुध्नादराधाकारस्योत्पत्तिप्रतीतिरित्यप्याहुः ॥३०॥ प्रमाणसिद्धेयं न किञ्चिद्व्यप्यक्रमित्यन्यत्रातिदिशति—
मूर्त्तत्वादिप्रसङ्गोऽपि, वारणीपोऽनया विद्या ॥ मानराजादरे दुष्टा, हन्तापत्तिर्न पत्तिवत् ॥३१॥८९॥
एवञ्च मूर्त्तेशरीरानुप्रवेशेनात्मनो मूर्त्तत्वापचिरपि परास्ता, यतः किमिदं मूर्त्तत्वं इयत्तच्छिन्नापरिमाणयोगो रूपादेस्तत्रिभेद्यो
वा, आद्ये इष्टापत्तिः, न ह्यविभूद्रव्यस्य मूर्त्तत्वं न मन्यते कश्चिद्विपश्चित्, नान्त्यो मूर्त्तानुप्रवेशिनो रूपादिमत्त्वव्याप्तिविरहान्मनस्येव
व्यभिचारात्, न च मूर्त्तमहर्षेणापि तद्व्यव्याप्तिरस्ति, अप्रयोजकत्वाद्, एवमात्मनो मूर्त्तद्रव्यत्वेऽचेतनत्वापचिरपि परास्ता, सहचारदर्शन-
मात्रेण व्याप्त्यग्रहाद्, अन्यथा विसृत्वेऽप्याकाशादिवचयात्वं स्यात्, एव च बालयुवशरीरपरिमाणभेदेनतमनो भेदापत्तिः, परिमाणभेदे
द्रव्यभेदावश्यम्भावात्, तथाचान्यदृष्टस्यान्यस्य स्मरणानुपपत्तिरित्यघरीकृतं, कथञ्चिद्भेदेऽपि तस्यामेवाम्बुपगमात्सर्वस्येव सारुण-
विक्रमावस्थयोः, अत्यन्तभेदे तु प्रत्यभिज्ञाद्यनुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः॥ तथा शरीरखण्डने शरीरव्यापिनो जन्तोरपि खण्डनप्रसङ्ग
इत्यप्यसमीक्षितामिधानं, शरीरखण्डने कथञ्चित् तत्खण्डनस्पष्टत्वाच्छरीरसम्बद्धात्मप्रदेशेभ्यो हि कतिपयात्मप्रदेशानां खण्डितशरीर-
प्रदेशानुप्रवेश आत्मनः खण्डनं, तथात्र विद्यत एव, अन्यथा खण्डितशरीरप्रदेशस्य कम्पोपलब्धिर्न स्यात्, न ह्य्वात्मविभूत्ववादेपि शरीरं
तद्वयवं विना वाऽन्यत्रात्मगुणोपलब्धिः, न च खण्डितशरीरप्रदेशोऽपि शरीरत्वेव, अथ पूर्वोक्तव्यवसंयोगविशेषेऽपि संपोषणान्तेरेणाऽदृष्ट-
वद्वात् खण्डितशरीरयोत्पत्तेर्न दोष इति चेत्, न, एकदा शरीरद्रयोत्पत्तेर्विरोधादभिरोधे वै क्रमोपपन्न मनःसंयोगविरहात् कथञ्चैक-
दैव तयोः कम्पोपलब्धिः, अदृष्टवद्वात् खण्डितशरीरे मनोन्वत्प्रवेशेऽन्वाम्बुपगमाच्च दोष इति चेत्, न, तथाप्यात्मा विशेषगुणपीण-

पधानभ्युपगमसिद्धान्तविरोधात्, अवच्छेदकभेदेन विशुविशेषगुणानामपि युगपदुत्पत्तिरिष्टैव, शब्दस्थले दृष्टत्वादिति चेत्, न, तथापि
मुहूर्त्तानन्तरमपि छिन्नगोधाशरीरे कम्पोपलब्धिप्रसङ्गात्, तदानीं ततो मनोविगमः कल्प्यत इति चेत्, न, एतादृशकष्टकल्प-
नापेक्षया तत्रात्मप्रदेशानुप्रवेशोऽदृष्टवशाच्च कालान्तरे तत्सङ्घट्टनमिति कल्पनाया एव युक्तत्वादिति दिग् ॥ एवमदृष्टवदात्मसं-
योगं विना परमाणुष्व्वाद्यकर्मानुपपत्तावन्यसंयोगं विना तन्निमित्तशरीरानुत्पत्तौ शरीरव्यापित्ववादेऽप्यसम्बद्धानाम-
स्यादित्यभ्युन्मत्तभाषित्प्रायं, विशुत्ववादेऽपि सकलपरमाणुग्रहणाभावस्यादृष्टस्वभावार्थानत्वेन शरीरव्यापित्ववादेऽप्यसम्बद्धानाम-
पि परमाणूनां स्वभावात् एव नियतानां ग्रहणान्नियतशरीरोत्पत्तेरिवरुद्धत्वात्, तदेवमसमुद्धतस्यात्मनः शरीर एव वृत्तिः,
समुद्घातमहिम्ना तु वहिरपीति सुव्यवस्थितम्, ॥ ३१ ॥ विशुत्वनये तु महतीयमनुपपत्तिरित्याह—

समुद्घातमहिम्ना तु वहिरपीति सुव्यवस्थितम्, ॥ ३१ ॥ विशुत्वनये तु महतीयमनुपपत्तिरित्याह—

विभुत्वे पुनरात्मा स्या-देक एवान्तरिक्षवत् ॥ उपपत्तेर्व्यवस्थाया, विविधोपाधिभेदतः ॥ ३२ ॥ १९० ॥
आत्मनो विशुत्ववादे हेकात्मपरिशेषापत्तिरेकत्रैव नानात्मकार्योपपत्तेः, एकत्र व्योम्नि नानाघटसंयोगवदेकत्रैवात्मनि नानामनः-
शरीरेन्द्रियसंयोगानामेकाशसमवेतनानाशब्दवच्चैकात्मसमवेतनानानुखडुःखादीनां युगपदुत्पत्तिसम्भवात्, अथावच्छेदकतास-
म्बन्धेन शब्दोत्पत्तौ संयोगादिरूपस्यासमवायिकारणस्य नियामकत्वादेकत्रापि व्योम्नि देशभेदेन नानाशब्दोत्पत्तिर्युज्यतामत्र
तु कथमिति चेत्, न, अत्राप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति प्राणशरीरसंयोगादेरसमवायिकारणस्य नियाम-
कत्वात् सुशुप्तिकाले ज्ञानानुत्पत्तिनिर्वाहाय च त्वङ्मनोयोगस्य शरीरनिष्ठतया हेतुता वाच्या, त्वयाप्यात्मनिष्ठतया तद्वेतुताकल्प-
नात्, एवं च परामर्शादीनामपि शरीरनिष्ठतैवानुमित्यादिहेतुत्वान्न चैत्रशरीरानवच्छेदेन परामर्शान्मैत्रशरीरावच्छेदेनानुमित्याद्या-

फलं, वस्तुतश्चैत्रपरामर्शसम्वापिनि मैत्रे न चैत्रशरीरावच्छिन्नानुमित्यापात्तिः, कार्यतानवच्छेदकरूपेणापर्यभावात्, न च
 तद्वैकात्मस्थलेऽनन्तशरीराणां तत्त्वतश्चैन तत्तदात्मगुणं प्रति हेतुता वाच्या, मम तु समवायेन तदात्मसमेतगुणत्वावच्छिन्नं
 प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन तदात्मत्वेनावच्छेदकतया तं प्रति च तदात्मशरीरत्वेन हेतुताद्वयं युक्तेमेव कल्पनीयं, अथ तदात्म्यीयत्वं न
 तदात्मसंयोगोऽतिप्रसङ्गात्किन्तु तदात्मादृष्टोपगृहीतत्वं तच्चाननुगतमेवेति तत्रापि नानैव हेतुत्वमिति चेत्, न, स्वसमवेतादृष्टोप-
 गृहीतत्वसम्बन्धेन तदात्मव्यक्तिवच्छरीरत्वेनानुगतस्यैव हेतुत्वादिति वाच्यं, शब्दादौ तच्छरीरावच्छिन्नं प्रति तच्छरीरत्वेन हेतुतया
 बलस्यैव निर्वाहोद्देतुत्वान्तरारूपनया समैव लाघवात्, अथवाऽवच्छेदकतया कार्योत्पत्तावपि प्रागभाव एव नियामक इति न किञ्चि-
 दनुपपन्नम्, अथादृष्टफलयोः प्रतिनियमदर्शनात्मानात्मानो व्यवस्थाप्यन्तेऽन्यद्वरीरजनितस्यादृष्टस्यान्यद्वरीरावच्छेदेन फलजनक-
 त्वेऽतिप्रसङ्गान्नियामकान्तरस्य चादर्शनादिति चेत्, न, तच्छरीरजनितादृष्टस्य तत्त्वान्यद्वरीरावच्छेदेन फलजनकत्वेऽतिप्रसङ्गामा-
 वात्, एवं च जननमरणादिनियमोऽप्युपपादित इति दिग् ॥ नन्विदं भवतामपि समं दूषणं शरीरव्यापिनानात्मकल्पनार्थेक्षया
 विमोक्तस्यैवात्मनःस्वरूपनौचित्यात्, सिद्धान्तविशेषस्त्वावयोःसमान एव, एवात्मयोदे मोक्षार्थितया कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यात्किञ्चिच्छ-
 रीरावच्छेदेन सर्वदुःखध्वंसलक्षणस्य मोक्षस्य सिद्धत्वात्सिद्धे इच्छाविरहात्, तच्छरीरावच्छेदेन दुःखध्वंसे तु नेच्छा, सर्वं दुःखं
 नश्यत्विति कामनस्यैव परिव्रज्यादौ प्रवृत्तेरिति समाधानमप्यावयोः समानमिति चेत्, न, सिद्धिपदप्राप्तीच्छस्यैव तदुपायेषु प्रवृत्तेः,
 प्रेत्यभावादिध्यवस्यया च नानात्मनां भेदस्याविशुल्बस्य च सिद्धयोमपनिरासे तात्पर्यात्, नहि दुःखध्वंसार्थं पुरुषाणां प्रवृत्तिरपि
 तु सुखाधीनेति सर्वमवदातम् । तदेवं भावमनो बहिर्गत्वा वस्तुप्रकाशयेदिति विकल्पो निरस्तः ॥३२॥

अथ द्रव्यमनो बहिर्गत्वा प्रकाशयिष्यतीति द्वितीयविकल्पं निराकरोति—

बहिर्द्रव्यमनो गच्छे—त्किं यद्धीहेतुरेव न ॥ निमित्तमपि नो तस्या—करणं वा बहिर्गतम् ॥३३॥९१॥

जीवगुह्यतचिन्ताप्रवर्तकमनोवर्गणान्तःपातिद्रव्यनिकुरुबलक्षणं द्रव्यमनःपुद्गलस्कन्धत्वादात्मधर्म-
काययोगसाचिव्येन जीवगुह्यतचिन्ताप्रवर्तकमनोवर्गणान्तःपातिद्रव्यनिकुरुबलक्षणं द्रव्यमनःपुद्गलस्कन्धत्वादात्मधर्म-
स्य ज्ञानस्य जनकमेव न भवति कथाञ्चित्, अत एव हेतुहेतुमद्भावात्किं तद्बहिर्निर्गमाचिन्तयाऽजागलस्तनायमानया । अथ
तवापि चक्षुरादिनेव प्रेरितो जन्तुर्ज्ञानं जनयतीति प्रदीपवत्करणं स्यादिति चेत्, तथापि स्थितेनैव तेन ज्ञानं जननीयं स्पर्शनादि-
वत्करणत्वादेव च तन्न बहिरेति स्पर्शनादिवदिति सुव्यवतिष्ठते, एवं च शरीरस्थितस्यापि तस्य पञ्चनालतन्तुन्यायेन बहिर्निःसरणं
भवित्यतीति शङ्का परास्ता । आह च—“ द्रव्यमनो विज्ञाया, ण होइ गंतुं वि किं तवो कुणइ॥ अह करणभावओ तस्स, तेण
जीवो विआणिजा ॥२१७॥” [द्रव्यमनो विज्ञात्, न भवति गत्वा च किं ततः करोतु ॥ अथ करणभावतस्तस्य, तेन जीवोऽपि
विजानीयात् ॥] “करणचणओ तणुसंठिएण, जाणेज्ज फरिसणेणं वं ॥ एत्तोक्खिय हेऊओ, न नीइ वाहिं फरिसणं व ॥ २१८ ॥”
[करणत्वतस्तनुसंस्थितेन, जानीयात्स्पर्शनेनेव ॥ इत एव हेतोर्न निर्गच्छति बहिःस्पर्शनमिव ॥२१८॥] ॥३३॥ नन्वनुग्रहोपघाताभा-
वान्मनोऽप्राप्यकारीति प्राक्प्रतिज्ञावं स एव चाऽसिद्धश्चिन्ताहर्षादिना तदुपघातानुग्रहानुमानादिति भ्रान्तस्याशङ्कं निराचिकीर्पुराह—
चिन्ताहर्षादिना जीवो—पघातानुग्रहो यदि ॥ किं ताभ्यां ज्ञेयसंसर्गा—न्न ह्येतौ मनसो यतः ॥३४॥९२॥
परः खल्वेवमनुमन्यते यद्दौर्बल्योरःशंतादिलिङ्गैर्मनसः शरीरापचयप्रयोजक आर्त्तरौद्राभिद्युद्धिमहिम्ना च हृद्रोगादिप्रयोजक
उपघातो रोमाञ्छादयाद्यनुमेयो हर्षादिरूपश्चानुग्रहो भवतीति तस्यं तदभावाभिधानमसद्भवमिति । यदाह—“नज्जइ उवघाओ से;

दोषलक्षणाश्लिगेति॥जमशुग्गाहो य हरिसा-इष्टिं वो सो उभयधर्मो, ॥२१९॥” [घ्राणते उपघातस्तस्य दीर्घहोः क्षतादि-
 लिङ्गः] यदनुग्रहस्य हर्षादि-मिस्त्वः स उभयधर्मा]तदसङ्गतं, यतो द्रव्यमनस्त्वावन्मनस्त्वपाणितानि पुद्गलसद्घातरूपं द्योका-
 दिपीडया हृदयेदेगाथितनिविडमरुद्ग्रन्थिबन्धिवं पीडयेत् तदेव च मनस्त्वपरिणतेषु पुद्गलसङ्घातरूपं हर्षाधिभिनियुक्त्या भयज-
 र्त्वावमनु गृह्णीयात्तावता ज्ञेयनिमित्तकमनोनुग्रहोपघातकृत्वाभिधानमिदम्। यदाह-“अत्र दन्वमणोविबली, पीलिञ्चा हिययानेरुद्वा-
 उच्च । तपशुगोहण हरिसा-दञ्चोच्चं नेएण किं क्त्या॥२२०॥”[यदि द्रव्यमनोऽविचलि, पीडयेद् हृदिरुद्धवायुरिव ॥ तदनुग्रहेण हर्षादय
 इव ज्ञेयस्य किं तत्र] अन्तःकरणं हि न बहिर्गत्या ज्ञेयमयं जानाति न वा तस्त्वसमीपमानीय प्रकाशयति न वा ज्ञेयकृतानुग्रहोप-
 घातमागु भवतीति भुजमुत्तिशप्य ययं घदामो, न तु तजीवस्यानुग्रहोपघातावपि जनयतीति ययं घदामः, पुद्गलेभ्य एव तेन
 वक्षामाचया चेदमस्मान् प्रत्यनिष्टोपदर्शनं वादिनोऽविचार्यवादितोमेव व्यञ्जयति। यदाह “नीडं आगरिसिड वा, न नेत्रमालंबर
 चि गियमोऽयं ॥ तक्षेयकया जेऽपु-ग्गाहोवधाया य ते नत्थिया २२२॥”[निर्गत्याकृष्य वा न ज्ञेयमालम्बत इति नियमोऽयम्। तज्ज्ञेयकृतौ
 यावन्नुग्रहोपघातौ च तौ न स्तः]“सो पुण सपसुवधायण-मशुगहं वा केल्ल को दोसो॥ जमशुग्गाहोवधाया, जीवाणं पोग्गलेहितो
 ॥२२३॥”[तत्पुनः स्वयसुपघातमनुग्रहं वा कुर्यात्को नाम दोषः ॥ यदनुग्रहोपघातौ, जीवानां पुद्गलेभ्यः] ॥२४॥

ननु चिन्तनीयवस्तुसंसर्गादिव हर्षादोकरूपावन्नुग्रहोपघातौ मविष्यतो न तु द्रव्यमनस इति चेत्, न, एवं सत्योदनादिचिन्तया
 पुञ्जसाधपगमप्रसङ्गात् । ननु तर्हि द्रव्यमनसस्त्वदेतुले किं प्रमाणमित्यत आह—

देहोपचयवैर्षत्ये, मनःपुद्गलखेदुके ॥ आहारपुद्गलछादीनां, तद्धेतुत्वेन निश्चयात् ॥ ३५॥२३ ॥

शरीरस्य पुष्टिहानी तावत्पुद्गलजन्ये इष्टानिष्ठाहाराभ्यवहारेण तदर्शनाद्, अथेष्टादप्याहाराद्रोगिणां पुष्टयदर्शनादनिष्ठादपि च
 भेषजादेस्तदर्शनाद् व्यभिचार इति चेत्, न, धातुसाम्यवैषम्यद्वारा तयोस्तद्भेत्तुत्वात्, तदिह चिन्ताहर्षसमये जायमाने शरीरपुष्टिहानी
 पुद्गलसम्बन्धमपेक्षमाणे उपस्थितत्वान्मनःपुद्गलसम्बन्धकल्पनायैव प्रभवतो, नचौदर्याभिपरिपाकजनितगतिशयानामेवाहारपुद्गलानां
 पुद्गलसम्बन्धमपेक्षमाणे उपस्थितत्वान्मनःपुद्गलसम्बन्धकल्पनायैव प्रभवतो, स्वत एवातिशयितानां मनःपुद्गलानां तद्भेत्तुत्वौचित्यात्,
 तद्भेत्तुत्वावधारणात्त्रास्नीदृशानां मनःपुद्गलानां तद्भेत्तुत्वमिति वाच्यम्, स्वत एवातिशयितानां पुद्गलकल्पनया, वदति
 अन्यथा हृद्ग्रन्थेरपि दौर्बल्यजनकत्वं न स्यात्, ननु चिन्ताहर्षयोरेव साक्षात्जनकत्वमस्तु किं नानामनःपुद्गलकल्पनया, वदति
 च—‘चिन्तया वत्स ! ते जातं, शरीरकमिदं कृशम्’ इति चेत्, न, एकशक्तिमत्त्वेन पुद्गलत्वेन तद्भेत्तुत्वकल्पनात्प्रमाणविरोधेन
 तत्यागायोगात्तयोरपि मनोजन्यत्वेन मनस एव तद्भेत्तुत्वकल्पनौचित्याच्च, आकाशवदमूर्तयोश्चिन्ताहर्षयोर्न तज्जनकत्वमिति प्राञ्चः ॥
 चिन्तयेत्यादिकश्च प्रयोग औपचारिक इति दिग् ॥ तदिदमभिप्रेत्याह—“ इष्टानिष्ठाहाराभ्यवहारे भवतः पुष्टिहानी । यथा तथा मनसस्ते
 जह तह मणसो ताओ, पोगलगुणओचि को दोसो ? ॥ २२ १ ॥” [इष्टानिष्ठाहाराभ्यवहारे भवतः पुष्टिहानी । यथा तथा मनसस्ते
 पुद्गलगुणत इति को दोषः ॥] स्यादेतत्, शोकहर्षव्यापारैर्नर्तयेण नाडीविशेषप्रयत्नप्रेरितद्रव्यान्तरादेव तदुपपत्तौ किं मनः-
 कल्पनयेति, भैवं, शोकहर्षादिकार्यजनकानां मनोद्रव्याणामेव कल्पनात्त्र संज्ञामात्र एव परेषां विवादात्, इष्टानिष्टमनोद्रव्योपादा-
 ननियम एव कुत इति चेत्, अहृष्टवशादेवेति सर्वमवदातम्, ॥ ३५ ॥ स्वप्नविज्ञानेन मनसः प्राप्यकारित्वं सेत्स्यतीति निराकर्तुमाह—
 मनसः प्राप्यकारित्वं, स्वप्नेनापि न सिद्ध्यति ॥ यदसौ न तथारूपौ, व्यभिचारादिदर्शनात् ॥ ३६ ॥ ९४ ॥
 ‘मम मनो भेरौ गतं’ इति स्वप्नविज्ञानदर्शनात् मनसः प्राप्यकारित्वं सिद्ध्यति तस्याप्रमाणत्वात्प्रबोधे तद्विपरीतदर्शनात्,

नचाशु गमनागमनशीलस्य मनसस्तदा ततः परावृत्त्या तद्विपरीतदर्शनमुपपत्स्यत इति वाच्यं, स्वप्नस्य ग्रामाण्यानिधयेन तया-
 कल्पनाऽयोगात्तेन शरीरस्यापि तत्रास्तिग्रहात्, न च सापि सम्भवति, कुमुमपरिमलाद्यजनितध्रमाद्यनुग्रहोपधाताभावादिह स्थितिः
 सुप्तस्याऽत्रैव दर्शनाच्च, तद्विदमाह— “सिमिणो गतहारूवो, वमिचाराओ अलायचक्कं वा। वमिचारो अ सदंसण- सुवधायाशुग्गहाभावा
 ॥२२४॥” [स्वप्नो न तथारूपो व्यभिचारादलातचक्रमिव ॥ व्यभिचारश्च स्वदर्शना-दुपधातानुग्रहाभावात्] “इह पासुचो पेच्छइ,
 सदेहमवत्थ ण य तओ तत्था। ण य तग्गयोवघाया-शुग्गहळ्वं विबुद्धस्स ॥२२५॥ [इह प्रसुप्तः प्रेथेते स्वदेहमन्यत्र न च सकस्वत्र ॥
 न च तद्गुणतोपधातानुग्रहरूपं विबुद्धस्य] ॥२६॥ ननु प्रबुद्धस्य हर्षविषादोन्मादमाध्यस्थ्यदर्शनात् स्वप्नेऽपि अिनस्नात्र-तदपाय-
 कामिनीकुचकलशसम्पर्कसंस्तारस्वरूपदर्शनाद्यर्थक्रियानुमानात् न तस्य व्यभिचारित्वं भविष्यतीत्यत आह—

हर्षादिकं ज्ञानफलं, स्वप्ने नैव क्रियाफलम् ॥ तत्सम्भवे बुभुक्षाऽपि, क्षीयेतौदनदर्शनात् ॥ ३७ ॥ २५ ॥
 न खलु स्वप्ने जिनस्नात्रादिकरणदेव प्रबुद्धस्य हर्षादिप्रादुर्भावः केनापि स्वप्ने तत्क्रियाऽदर्शनार्थकं तु रागादिमहिम्ना
 तदभिमानादेव, दृश्यते हि जाग्रतोऽपि दूराज्वरतीमपि सद्विरोन्मादविघूर्णमाननपनां गतिविलासविद्धिबिलकलंदंसगमनां तसम्भ्रमं
 निजशुजोत्थेषविहितपीवरकुचकलशोन्नमनामादरेण तरुणोमिव पश्यतस्तस्यास्य हर्षोन्मादादिप्रादुर्भावस्तस्मादिष्टप्राप्तयोदेरिव तद-
 भिमानस्यापि सुखादिहेतुत्वमास्थेयो अत एव रागसहकृतस्यैव तस्य तज्जनकत्वाच्चद्विरहिणो मुनेः स्वप्ने कामिनीदर्शनादिनापि न
 हर्षाद्युदयोऽपि तु माध्यस्थ्यमेव, ‘मोहहीनस्य स्वप्न एव न’ इति तु न वषतं युक्तम्, मोहविगमाधीननिर्मोहत्वस्य दर्शनावरणोदप-
 न्मूलनिद्राघविरोधित्वाच्च, यदि तु स्वप्नेऽपि सुखादिकं त्रियाफलमिति क्रियैव स्यान्नान्यथा, तदा तदानीमोदनदिदर्शनाच्च बुभु-

क्षाविलयप्रसङ्गे बुभुक्षाधामकुक्षेर्निद्रायामेव प्रवृत्तिः स्यान्न तु पाकादाविति विपरीतमेतद्, आह च—“दीसन्ति कासइ फुडं, हरिस-
 विसायादओ विबुद्धस्स।सिमिणाणुभूअसुह-दुक्ख-रागदेसाइलिंगां॥२६॥”[दृश्यन्ते कस्यचित्स्फुटं हर्षविषादादयो विबुद्धस्या॥
 स्वप्नानुभूतसुखदुःख-रागद्वेषादिलिङ्गानि] “न सिमिणविन्नाणाओ, हरिसविसायादओ विरुद्धंति। किरियाफलं तु तित्ती-मदवह-
 बंधादओ णत्थि ॥२७॥” [न स्वप्नविज्ञानाद् हर्षविषादादयो विरुद्ध्यन्ते ॥ क्रियाफलं तु वृत्तिमदवधवन्धादयो न सन्ति] ननु कान्ता-
 दर्शनजन्ये सुखे तद्दर्शनमात्रं हेतुरस्तु, मोदकभक्षणादिजन्यं तु सुखं कथं स्वप्ने मोदकज्ञानमात्रादितिचेत्, न, अनन्यगत्या स्वप्नजन-
 नितेष्टप्राप्त्यभिमानस्यापि विलक्षणसुखहेतुत्वस्वीकारात् प्रबुद्धस्य तु स्वप्नशुभत्वज्ञानस्य तथात्वादिति दिग् ॥ ननु स्वप्नेऽपि
 कामिनीसुरतादिक्रियाफलं व्यञ्जनविसर्गादि प्रबोधवस्थायामपि साक्षात् दृश्यत एव तत्कथं स्वप्ने क्रियाफलं नास्तीत्युच्यत इति
 चेत्, न, जाग्रतोऽपि तीव्रमोहाध्यवसायेन व्यञ्जनविसर्गदर्शनात्, स्वप्नेऽपि तस्य तद्वेतुकत्वेन क्रियाफलत्वासिद्धेः, अन्यथा
 स्वप्नविषयीकृतकामिनीनां गर्भाधानादिप्रसङ्गाद्, आह च—“सिमिणे वि सुरयसंगम-किरियासंजणिअवंजणविसग्गो।पडिबुद्धस्स वि
 कस्सइ, दीसइ सिमिणाणुभूअफलं ॥२८॥”[स्वप्नोऽपि सुरतसङ्गम-क्रियासञ्जनितव्यञ्जनविसर्गः ॥ प्रतिबुद्धस्यापि कस्यचित्,
 दृश्यते स्वप्नानुभूतफलं]“सो अञ्जवसाणकओ, जाग्रओपि जह तिव्वमोहस्स ॥ तिव्वञ्जवसाणाओ, होइ विसग्गो तथा सुमिणे
 ॥२९॥”[सोऽध्यवसानकृतो जाग्रतोऽपि यथा तीव्रमोहस्य॥ तीव्राध्यवसानाद्, भवति विसर्गस्तथा स्वप्ने] “सुरयपडिवत्तिरइ-
 सुह-गब्भाहाणाइ इहरहा होज्जा ॥ सुमिणसमागयजुवईए, ण य जओ ताइं तो विफला ॥३०॥”[सुरतप्रतिपत्तिरतिसुखगर्भाधाना-
 दीतरथा भवेत्॥ स्वप्नसमागतशुवतेः, न च यतस्तान्यतो विफला] ननु व्यञ्जनविसर्गस्य क्रियापूर्वकत्वदर्शनात्कथमध्यवसान-

अन्यत्वमिति चेत्, न, तीव्रवेदाध्यवसायजनकचतुष्टयमनोद्रव्यभ्रैरतिबीजप्रयत्नादेव तदुपपत्तेर्दृष्टार्थस्य बाधितुमशक्यत्वात् ॥३७॥
नतु भाविराज्यादिस्वप्नस्य सत्यत्वदर्शनान्मनसो मेरुप्राप्तिस्वप्नोऽपि कथं न तथेत्यत आह—

स्वप्नोऽपि न मृषा कश्चिन्न तु सर्वे इतिस्थितिः ॥ तेन न प्राप्यकारित्वं, मनसः स समर्थयेत् ॥३८॥१६॥

नाहै भाविराज्यादिद्वैतस्वप्नस्यार्थक्रियाकारित्वेन प्रामाण्यमिति मेरुगमनादिस्वप्नस्यापि तथात्वं स्यात् अर्थक्रियाकारित्वाभावेन तस्य स्फुटमेवाऽप्रामाण्यात् श्लेकजातीयस्य कस्यचित्प्रामाण्ये सर्वस्य तथात्वं नाम, घटादिचाधुषस्य प्रामाण्ये रत्ने रजत बुद्धेरपि तथात्वप्रसङ्गाद्, आह च—“ननु सिमिगञ्जो वि कोट, सद्यःफलो फलइ जो जहादिहो॥ननु सिमिगञ्जि गिसिदं, किरिया किरियाफलां च ॥२३१॥” [ननु स्वप्नोऽपि कश्चित्सत्यफल, फलति यो ययाष्टः॥ननु स्वप्ने निषिदं, क्रिया क्रियाफलानि च] “न पुण विन्नाणं, तण्फलं च सिमिगे विबुद्धमेवस्स ॥ सिमिगयणिमिचमावं, फलं च तं को गिवारेद॥२३२॥” [यत्पुनर्विधानं, तत्फलं च स्वप्ने विबुद्धमात्रस्यास्वप्ननिमित्तमावं, फलं च तत्को निवारयति] ननु स्वप्नः सर्वोऽप्यत्रमेव निद्रादोषजनितत्वाद्, भाविराज्यस्वप्नादीनां तु देहस्फुरणसहस्रोदितवद् भाव्यर्थाणुमापकत्वादेव प्रामाण्यं तत्तच्छास्त्राचपाविधव्यासिप्रदात्, तदुक्तम्— “देहस्फुरणं सहस्रोहं च, सिमिणो अ काइआईणि ॥ सगयाइं निमिचाइं, शुमाद्युमफलं गिवेइंति ॥२३३॥” सि० [देहस्फुरणं सहस्रोदितं च, स्वप्नश्च कायिकादीनि ॥ स्वगतानि निमित्तानि, शुमाद्युमफलं निवेदयन्ति] कथं कश्चिदेव स्वप्नः प्रमा नतु सर्वे इत्यभिधीयत इति चेत्, न, ‘आरोपे सति निमित्तानुसरणं नतु निमित्तमस्तीत्यारोपे’ इति न्यायेन कश्चिदेव कस्यचिदोपत्य- कल्पनात्, न च तदिति स्थले इदमिति मानात्प्रामाण्यवस्थापितत्वात्, सर्वत्र स्वप्ने तयामानामावाद्,

दृष्टार्थस्य कथं स्वप्ने भानमिति चेद् ? एतन्महिम्नेति संक्षेपः ॥ ३८ ॥ ननु स्थानद्विनिद्रोदये द्विरदरदनेतोत्पाटनादिप्रवृत्तेर्मनसः प्राप्यकारित्वव्यञ्जनावग्रहौ सेत्स्यत इत्यत आह--

स्थानानघौ श्रवणादीनां, व्यञ्जनावग्रहादयः ॥ भवेयुर्न तु चित्तस्य, स्वप्नोऽयमिति जानतः ॥ ३९ ॥ १७ ॥
 स्थानधिनिद्रोदये हि प्रेक्षणकरङ्गभूम्यादौ गीतादिकं शृण्वतः श्रोत्रेन्द्रियादीनामेवावग्रहो भवति, न तु नयनमनसोः, तत्प्राप्य-
 कारिताया युक्तिरिक्तत्वात्, नन्वेवं बाह्येन्द्रियव्यापारे प्रबुद्धस्य स्वप्नोऽयमिति ज्ञानं कथमिति चेत्, गाढनिद्रोदयपारवश्येन तथा-
 भिमानाद्, आह च--“सिमिणमिव मन्त्रमाणस्स, थीणगिद्धिस्स वंजणोग्गहया । होञ्ज व ण उ सा मणसो, सा खलु सोइदिआईणं ॥
 ॥ २३४ ॥ ” [स्वप्नमिव मन्यमानस्य, स्थानगृह्यव्यञ्जनावग्रहता । भवेद्वा न तु सा मनसः सा खलु श्रोत्रेन्द्रियादीनाम्] ननु
 निद्रोदये कथमीदृशी विशिष्टचेष्टति चेत्, तदुदयसमयेऽर्द्धचक्रिलार्द्धवलसम्पत्तेः ॥ श्रूयन्ते ह्यश्रोदाहरणानि-ग्रामे क्वचन
 कोऽप्यासी-त्कौटुम्बिकशिरोमणिः ॥ यस्य जिह्वा पलग्रास-रसव्यसनतत्परा ॥ १ ॥ मांसानि खानिदोषाणां, यत्र यत्र स पश्यति ॥
 और्वानिल इवाम्भोधौ, चेत्स्तत्रास्य धावति ॥ २ ॥ एष धर्मैधसां दाहे, वन्यदावाग्निरन्यदा ॥ आनीयोपशमं वाग्भि-र्मैधधाराभि-
 रञ्जसा ॥ ३ ॥ दुर्नीतिदलनान्वीक्षां, दीक्षां दत्त्वा महात्मभिः ॥ स्थविरैः स्थिरतां नीतो, जगद्गीतयशोभरैः ॥ ४ ॥ तेनान्यदा
 विहरता, ग्रामे क्वचन घातितः ॥ सौनिकैर्महियो दृष्टो, महिषध्वजमन्दिरे ॥ ५ ॥ अभिलाषस्तदा तस्य, तदीयामिषभक्षणे ॥ प्राव-
 र्चेत हहा कर्म-स्थितिर्हि दुरतिक्रमा ॥ ६ ॥ न न्यवर्चेत तस्यासौ, व्यासञ्जेऽपि क्रियान्तरे ॥ कान्तासङ्गं विना याति, न नाम
 विरहज्वरः ॥ ७ ॥ तेनैव चाभिलोषेण, स्वापमाप दुराशयः ॥ तस्य तत्सहकारेण, स्थानद्विरुदियाय च ॥ ८ ॥ महिषध्वजवत्

ब्रू- स्वतथोत्थाय शक्तिमान् ॥ महिषानिषिण्ण्डर्षी, पथी मीरिषमण्डलम् ॥ १ ॥ तत्र व्यापाद्य महिषं, मांसलेमांसलम्पटः ॥ मांसं भुङ्क्त्वाऽ-
 न्यदानीय, त्रिधेपोपाशयोपरि ॥ १० ॥ पुनः सुच्चाप पाशः स, प्रत्युपे च प्रयुदवान् ॥ स्वन्नोऽयमिति विद्याय, तन्मगाद गुरोः
 पुरा ॥ ११ ॥ उपाशयोपरि भ्रैधि, साधुभिश्च तदा फलम् ॥ पाटलं परिपाकेण, स्त्यानगृदिलवाफलम् ॥ १२ ॥ न्यवेदि तद्य शुखे-
 तेन लिङ्गेन तैस्तदा ॥ धूमेनाग्निरिवल्लापि, तस्य स्त्यानर्दिसम्भवा ॥ १३ ॥ सधेन स द्रुपं लिङ्ग-मपहत्य विसर्जितः ॥ मस्मच्छ-
 न्नोऽपि नैवाग्निः, स्वाप्यते केलिवेग्मनि ॥ १४ ॥ इति स्त्यानर्घ्युदये प्रथमं मांसोदाहरणम् ॥ अथ द्वितीयं मोदकोदा-
 हरणमुच्यते-भिद्यार्थे पर्यटन् ग्रामे, कोऽपि साधुर्व्यलोक्य ॥ आजने स्यापितान् दिव्यान्, मोदकान् मन्दिरे ष्वचित् ॥ १ ॥
 सुरभिस्निग्धमधुरा-नुद्गीचं ताश्चिमालयन् ॥ स प्राप नरि साधून्, याञ्चार्प्यः प्रतिग्रहः ॥ २ ॥ विच्छेदं न जगामास्वाभिला-
 पस्तु तदाश्रयः ॥ अविच्छेदेन सुप्तस्य, स्त्यानर्दिरुदिपाय च ॥ ३ ॥ रजन्यां तद्दुष्टं गत्वा, महाद्विष इवाऽय सः ॥ अमाङ्घ्रि-
 चत्कपाटानि, वृक्षानिचि मदोद्धतः ॥ ४ ॥ गत्वान्तः कबलीकृत्य, स्वैरं मोदकमण्डली ॥ द्रुपं पतद्भ्रमेहे धिष्वो-पाश्रवं तूर्णमाययौ
 ॥ ५ ॥ स्थाने निधाय सुच्चाप, तं पतद्भ्रमदकं पुनः ॥ स्वप्नं ज्ञात्वा एमोपेऽय, प्रयुद्धस्त गुरोः पुरः ॥ ६ ॥ भाजनप्रत्युपेक्षायाः,
 समये तत्रत्रिलेखने ॥ दृष्ट्ये मोदक्यश्रेणी, स्त्यानर्दिरिव चिण्डिता ॥ ७ ॥ गुर्वादिभिस्ततो ज्ञात्वा, तस्य स्त्यानर्दिरुदृष्टवाम् ॥ लिङ्गं पाराञ्चि-
 कं दृष्ट्वा, तथेवायं विसर्जितः ॥ ८ ॥ उक्तं द्वितीयम् ॥ अथ तृतीयं वन्तोदाहरणमुच्यते ॥ एकः साधुर्दिवा कश्चित्, उदितः
 करिणारिणा, प्रचण्डकारदण्डेन, नीरदेनेव गर्जता ॥ १ ॥ पलाय स तत्र कथा-न्मृगो दापानलादिव ॥ क्रोधोदुरमनास्त्वे-भ्रुवाभ-
 यमुपापयौ ॥ २ ॥ ज्वलन्तैव स कोपेन, रात्रौ स्वापमवीमज्जत् ॥ तदा सहस्ररीवास्य, स्त्यानगृदिरुपाययौ ॥ ३ ॥

केशवार्द्धबलेनाथ, मन्यमानस्वर्णं जगत् ॥ भङ्क्त्वा पुरकपाटानि, पर्पटानीव तत्क्षणात् ॥ ४ ॥ गत्वा च हस्तिनः स्थानं,
 केसरीव स हस्तिनम् ॥ व्यापाद्य दन्तशुशल-द्वयं जग्राह शक्तिमान् ॥ ५ ॥ क्रोधाग्निमपनीयास्य, द्विपैरनिवारणात् ॥
 आगत्योपाश्रयद्वारि, क्षित्वा तत् स्वपिति स्म च ॥ ६ ॥ उज्ज्वलं रुधिरार्द्रं त-इन्तिनो दशनद्वयम् ॥ सपल्लवकपायदु-शा-
 खाद्वयमिवावभौ ॥ ७ ॥ प्रबुद्धः स तथारूपं, स्वयं स्वप्नममन्यत ॥ स्त्यानर्द्धेर्जृम्भितं चास्य, साधवो त्रिविदुः क्षणात् ॥ ८ ॥ न
 हि स्त्यानर्द्धिपार्थोधि-तरङ्गप्रसरं विना ॥ डिण्डीरपिण्डसङ्काश-दन्तिदन्तग्रहो भवेत् ॥ ९ ॥ स्त्यानर्द्धेर्लुदावद्ग्रस्त-गुणमेनमवेत्य च ॥
 विससर्ज द्रुतं सङ्घो, लिङ्गमादाय धर्मधीः ॥ १० ॥ उक्तं तृतीयम् ॥ अथ चतुर्थं कुम्भकारोदाहरणमुच्यते-कश्चिदेकः
 कुम्भकारो, गच्छे स्वच्छतरे गुणैः ॥ प्रव्रज्यां खलु जग्राह, कुतश्चिदपि कारणात् ॥ ११ ॥ अन्यदा च प्रसुप्तं तं, स्त्यानर्द्धिरुपतस्थुषी ॥
 पूर्वाभ्यासं ततोऽस्मार्पी-न्युत्पिण्डत्रोटनश्रमम् ॥ १२ ॥ ततस्तदेकव्यापार-चिन्तासन्तापतापितः ॥ शिरांस्यभांक्षित्साधूनां, मृत्पिण्डानिच
 दुष्टधीः ॥ १३ ॥ तद्रक्तधारामि-धौते(पापो)ऽप्येतस्य चेतसि ॥ अवर्द्धताहो नितरां, सर्वतः पङ्कसङ्करः ॥ १४ ॥ साधवोऽपसृताः कोचिव,
 पाप्मनोऽस्मात्ततो भिया ॥ नहि ज्वलति दावाग्नौ, वने स्थातुं किलौचित् ॥ १५ ॥ उदैश्चन्त च ते प्रातः, पाप्मनोऽस्य विजृम्भितम् ॥
 सर्वतः पृथिवीं दृष्ट्वा, मुण्डमण्डलमण्डिताम् ॥ १६ ॥ स्मशानवेश्मार्चनतो, नराणां मुण्डमण्डलैः ॥ स्मशानवास एवास्य, श्रेयानिति
 विचिन्त्य तम् ॥ १७ ॥ सङ्घः सद्धर्मनिरत-शकपोपाश्रयाद्बुधहिः ॥ दूयणस्य फलं मुख्य-माश्रयश्रंश एव हि ॥ १८ ॥ उक्तं चतुर्थम् ॥
 अथ वटशाखाभञ्जनोदाहरणं पञ्चममुच्यते-साधुर्ग्रामान्तरात्कश्चि-द्विशां लत्वा न्यवर्तत ॥ तापेनाभिहतशैप, क्षुप्तुद्भ्यां
 बाधितस्तराम् ॥ १ ॥ छायां तां सेवितुं स्तिग्धां, शीतलां वटभूरुहः ॥ कामोपतापहतये, कामिनीमिव कामुकः ॥ २ ॥ आगच्छन्

शास्त्राया नचि-रुपतापातिविरहलः॥ अपराद्धो द्विपेवासी, खेदं मेदस्विनं दधौ॥३॥ अविच्छिन्नेन कोपेन, ततो गत्वा प्रतिश्रयम्॥
 क्रमेणावश्यकीः कृत्वा, क्रियाः सुध्वाप पापधीः ॥४॥ रत्न्यां महती दार्किक, सत्यानेर्द्धिप्रदुर्बकैः ॥ अमाह्वीषु पटशाखां तां,
 सह धर्मदुशारया ॥५॥ तामानीयाश्रयद्वारि, क्षिप्त्वाऽद्येत पुनर्धुशम् ॥ पुद्गः स्वप्नाभिमानी च, जगौ सर्वं गुणैः पुरः ॥६॥
 द्वारि तां महती शार्वां, सत्यानर्द्धिमिव रूपिणीम् ॥ अवेक्ष्य लिङ्गमादाय, गुरुराया स विसर्जितः ॥ ७ ॥ उच्यते पञ्चमम् ॥ तदेव-

• पतागुदाहरणपरम्यत्र सत्सपत्त पञ्चमप्रशंशतानि-

[१] एकः वीटुम्बिको प्राप्ते, मांसवेवापनेरुधा ॥ ध्रुवा धर्म स केपाद्यत्, समीपे मत्तममदीत ॥ १ ॥ विश्वरंभ
 कश्चिष्पामे, महिषं पिशिताचिभिः॥ विविपमानमश्रीततोऽयुचत्र सस्पृहः ॥ २ ॥ सोऽप्युच्छलतपाकांक्षोऽपुलो पातो बहि-
 भुंभम् ॥ दुःखस्य वीदयी काश्यां, षटे सुतस्तथा भिति ॥३॥ जातशयानधिरैपोऽय, गत्या महिपमण्डलम् ॥ द्रव्येक भुक्तवान्, शोप-
 मेत्य शालो, माधवरथो)वरि न्यधात् ॥ ४ ॥ इहदृष्टा प्रणे स्वप्न, दृष्टालो वितवान्युरोः ॥ विशो विलोकने तब, मुनिभि-
 मांसमीक्षितम् ॥५॥ सोऽय शरणजयिमान् शारा, किद्रपाराधिकः दृष्टः ॥ इति प्रथमम् [२] साधुनिधो प्रमकोऽयि, मोदकाग्नीषय
 कुत्रचित् ॥६॥ विरमेशिरट गृहशानल्लक्ष्वाऽद्येत तामनाः ॥ जातशयानधिरथाय, भाषा तद्वचनं भिदि ॥७॥ भिरथा कपाटम-
 तिरम, मोदकानुपुत्तामय ॥ पाने दृष्टाभये प्राप्ता, प्रातः स्वप्नं न्ययेद्वत् ॥ ८ ॥ दृष्टाः पादोन्मौल्या, ते पात्रवतिलेखने ॥
 किद्रपाराधिकः सोऽयि, ततो मुदविराक्ष्ये ॥९॥ इति द्वितीयम् ॥ [१] एकः साधुर्गतो भिक्षो जासितः कर्णिना ततः ॥ पलायितः
 पापमपि, तस्मिन् दृष्टय पुनवान् ॥१०॥ जातशयानधिरथाय गत्वा क्यायाय त गजम् ॥ आनीय दृष्टानुग्रहे, कियशोपाभयोपरि
 ॥११॥ पुनः पुनः प्रणे स्वप्नं, स्वाचकोऽय तपोधने॥ दृष्टा दृष्टान्त विहातो, किद्रपाराधिकः दृष्टः ॥१२॥ इति तृतीयम् [३] गच्छेत् महति
 बन्धिमच्चिन्, प्रमासीन्कृमभयात्कः॥ सुकः सत्यानर्द्धिमायात्रो, मुनिपाक्यासतस्तत ॥१३॥ समीपे विपत्तमापुना, उच्यं खेदं शिरा-

भेतानि दर्शितानि स्त्यानर्धुदये पञ्चाऽपि समयप्रसिद्धान्याहरणानि ॥ आह च-“योगलभोअगदन्ते, फरुसगवडसालभञ्जणेचैव।
 शीणद्धिअस्स एए, आहरणा हीन्ति णायव्वा ॥२३५॥” [पुद्गलभोदकदन्ताः कुलालवटशालभञ्जने चैव ॥ स्त्यानर्धैरैतान्युदाहर-
 णानि भवन्ति ज्ञातव्यानि]। तदेवं जागरे स्वप्ने स्त्यानर्धौ वा मनसः प्राप्यकारिता निपिद्वा, अमुकत्र मे गतं मन इति प्रयोगस्त्वन्यार्थ-
 कत्वेन समर्थितो, वस्तुतस्त्वयं प्रयोगो भ्रान्तिमूलक एव, चक्षुर्मे चन्द्रं गतमिति प्रयोगवत्, नहि सर्वे लौकिकप्रयोगाः सत्या एव,
 आह च-“जह देहत्थं चक्षुं, जं पह चंदं गंयंति ण य सच्चं। रूढं मणसो वि तहा, ण य रूढी सच्चिआ सव्वा ॥२३६॥” [यथा देहस्य
 चक्षुर्यत्प्रति चन्द्रं गतमिति न च सत्यम् ॥ रूढं मनसोऽपि तथा, न च रूढिः सत्या सर्वा] ॥ तदेवं व्यवस्थापिते मनसोऽ
 प्राप्यकारित्वे पुनः परकृतामाशङ्कं परिहरति ॥ [*प्रतावत्र सवृत्तिपद्पञ्चाशद्वाथायुतानि दश पत्राणि गतानीति लिखितमितियोजितम्] ॥

सर्वासर्वग्रहापत्ति-र्न चित्तेऽप्राप्यकारिणि ॥ दृष्टस्यानुपपत्तौ, यददृष्टं [*परिकल्प्यते ॥ ४० ॥ ९८ ॥
 अप्राप्यकारिणि अप्राप्यकारितया सैद्धान्तिकाभ्युपगते चित्ते मनसि, प्रतिबन्दीं गृह्यता परेणोद्भाविता सर्वासर्वग्रहा-
 पत्तिः यदि विषयमप्राप्यैव मनो गृह्णीयादप्राप्तत्वाविशेषेऽपि यदि कस्यचिदर्थस्याग्रहणं

स्यधीः ॥ पकार्गते न्यक्षिपत्तानि शीर्षाणि च षपुषि च ॥१४॥ शेषा अपसृता भूयः, सुप्तः स्वप्नं प्रगेऽवदत् ॥ मृतान्वीक्षयाथ साधुन्स
 लिङ्गपाराञ्चिकः कृतः ॥१५॥ इति चतुर्थम् ॥ [५] षटस्याऽधोऽधना कश्चि-न्निक्षाचर्यगतो मुनिः ॥ भृतपात्रो बलन्वेगात्, ध्रुतुड-
 ग्रीष्मार्कतापितः ॥ १६ ॥ तच्छाखायामास्फलितो, रुष्टस्तस्यामसौ निशि ॥ स्त्यानर्धुदयतो गत्वा, भंक्त्वा शाखां समागतः ॥ १७ ॥
 धिन्यस्योपाश्रयकारे सुप्तः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ प्रातः स्त्यानर्धिमाम् ज्ञात्वा लिङ्गपाराञ्चिकः कृतः ॥१८॥ इति पञ्चमम् ॥ कैऽप्याहुः
 प्राग् बनेभोऽभूत्, सोऽथ स्त्यानर्धिमाम् ॥ सञ्जातप्राग्भाभ्यासाद्, घटशाखां ततोऽभनक् ॥ १९ ॥ इति ॥

वृदा र्थेवापरस्याप्यग्रहणमिति, सर्वाग्रहणं वा स्यादित्येयंरूपा, न, यद् यस्मात्कारणात्, इष्टस्यप्रतिनियतार्थग्रहणस्यानुपपत्तौ सत्यां
 तदुपपत्तये, आरष्टं तत्कारणतया धर्मोपग्रमविशेषाख्यं, परिकल्प्यते, न चेदं प्राप्यकारित्वपक्षेऽप्येवमस्त्वितिवाच्यम्, अनेकप्राप्ति-
 कल्पनेऽपि धर्मोपग्रमनिष्ठोपस्य तत्कारणतयाऽग्रमं कल्पनीयतेनिष्कलस्यगौरवस्यसकल्पनापरिनिधनः सद्भावात्, अप्राप्यकारित्वे
 तु प्राप्तकल्पनाच्छायस्यानुशूलत्वादिति बोध्यम् ॥४०॥ मनसो विषयप्राप्त्यभावेऽपि कदाग्रहावेशावृष्यअनावग्रहं प्रतिपादयन्पर आह-
 " विसयमसंपत्तास्त यि, संयिञ्जद् वंजणोत्सहो मणसो ॥ जमसंलेखसमश्चो, उच्यओगो जं च सव्येसु ॥ २३७ ॥
 समस्तु मणोवच्यारं, निष्कहए वंजणं च वच्यारं ॥ भणिरं संपंधो वा तेण तपं जुञ्जण मणसो ॥ २३८ ॥ "

व्याख्या-मेर्वादिविषयमप्राप्य वृहत्तोऽपि मनसो व्यञ्जनावग्रहो युज्यते, यस्मात् 'च्यवमानो न जानति' इत्यादिवचना-
 र्मर्षोऽपि छद्मस्योपयोगोऽगदस्येयसमयो निर्दिष्टः समये, न त्वेकदयादिसमयकः, यस्मात्तेतूपयोगसम्बन्धिष्व्यसद्भूत्येयसमयेपु
 सर्वेष्वपि प्रत्येकमन्तानि मनोवर्गणाभ्यो गृह्णाति जीवाः, द्रव्याणि च तत्सम्बन्धो वा प्रागग्रैव भवद्भ्रुव्यंअनसृकं,
 तेन तत् द्रव्यं तत्सम्बन्धो वा व्यञ्जनावग्रहो मनसो युज्यते। श्रोत्रादेरप्यसद्भूत्येयसमयगृह्णमाणश्चद्विपरिणतद्रव्याणि तत्सम्ब-
 न्धो वा व्यञ्जनावग्रहः, स मनसोऽपि समान इति तथा किं नेष्यत इति पराभिप्रायः ॥ २३७-२३८ ॥

निषयाप्राप्तत्रपि मनसो व्यञ्जनावग्रहमस्याप्येदानीं तत्राप्या तं समर्थयन्नाह-
 देहावगिन्गस्त यि, सकायविययाहं विचिंतयओ ॥ नेयस्त यि संपंधे, वंजणमेयं नि से सुतं ॥ २३९ ॥
 व्याख्या-देहादनिर्गतस्यापि तत्र एव मेर्वापर्यमगतस्यापि स्वकायवृद्ध्यादिकमतिताभिहितव्याप्तान्बंदं चिन्तयणो मनसो

ज्ञेयेन स्वकायस्थितहृदयादिना सम्बन्धेऽपि तस्य मनसो व्यञ्जनावग्रहो युक्त उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ २३९ ॥
उक्तप्रकाराभ्यां परेण मनसो व्यञ्जनावग्रहे समर्थिते तत्र प्रथमपक्षे प्रतिविधानमाचार्य आह—

गिज्झस्स वंजणाणं, जं गहणं वंजणोग्गहो स मओ ॥ गहणं मणो न गिज्झं, को भागो वंजणे तस्स ॥ २४० ॥
व्याख्या—स्वपक्षपरपक्षरागद्वेषग्रहाविष्टचित्तेन परेण 'विसयमसंपचस्स वि' इत्यादि यदुक्तं तदसम्बद्धमेव, यतः श्रोत्रादी-
न्द्रियचतुष्टयप्राहस्य शब्दादेस्सम्बन्धिना व्यञ्जनानां तद्रूपपरिणतद्रव्याणां यदुपादानलक्षणं ग्रहणं स व्यञ्जनावग्रहोऽस्माकं सम्मत
इति परो जानात्येव, एवञ्च चिन्ताद्रव्यरूपं मनो यदि ग्राहं स्यात्स्यात्तदा तद्रव्यञ्जनं मनसो न त्वेवं, किन्तु अर्थपरिच्छेदकरण-
स्वरूपं ग्रहणं मनो न ग्राहं, अतः को भागः कोऽवसरस्तस्य करणभूतस्य मनोद्रव्यराशेर्येव्यञ्जनावग्रहेऽधिकृते, न कोऽपीत्यर्थः
॥ २४० ॥ 'देहादणिगयस्स वि' इत्यादिना मनसो व्यञ्जनावग्रहप्रसाधनायोक्तो द्वितीयपक्षोऽपि न सन्नतः, स्वस्य स्वदेशेन
सम्बन्धस्सर्वस्यापि, स्वदेशेन सहसम्बन्धे वस्तुनोऽसत्त्वमापद्येत, न च तावन्मात्रेण मनः प्राप्यकार्युपगन्तुं शक्यम्, तथा सति
ज्ञानमात्रस्य स्वदेशात्मसम्बद्धस्य प्राप्यकारिता प्रराज्येत, तस्मात्स्वदेशं, परित्यज्य ब्रह्मार्थापेक्षयैव प्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्व-
चिन्ता फलवती, ब्रह्मार्थश्च मनसाऽप्राप्त एव गृह्यत इति तस्याप्राप्यकारित्वनियमे न व्यभिचारः, मनसः स्वकीयहृदयादि-
चिन्तायां प्राप्यकारित्वाभ्युपगमेऽपि चा न व्यञ्जनावग्रहसम्भव इति दर्शयन्नाह—
तथेसचिन्तणे होज्झ, वंजणं जह् तंओ न समयम्मि । पडमे नेव तमत्यं, गेणहेज्झ न वंजणं तम्महा ॥ २४१ ॥
व्या० स्वकीयहृदयादिदेशचिन्तने सति मवेन्मनसो व्यञ्जनावग्रहः यदि प्रथमसमय एव तं स्वकीयहृदयादिकमर्थं न

शूहीयात्, न चैवम्, यतो मनसः प्रथमसमय एवार्थावग्रहो आयेते न तु श्रोत्रादीन्द्रियस्येव प्रथमं व्यञ्जनावग्रहः, क्षयोपशमापाटवेन
 श्रोत्रादीन्द्रियस्य प्रथमं नार्थोपलब्धिरिति युज्यते तस्य व्यञ्जनावग्रहः, चक्षुरिन्द्रियस्येव पदुक्षयोपशमत्वान्मनसोऽर्थानुपलब्ध-
 कालामावेन प्रथममर्थोवग्रह एव जायत इति न व्यञ्जनावग्रहस्यावसरः, अत्र चानुमानप्रकार इत्यम्, इह यस्य द्वेषसम्बन्धे
 सत्यप्यनुपलब्धिकालो नास्ति न तस्य व्यञ्जनावग्रहः, यथा चक्षुपस्तथा मनसः, तस्मान्न तस्य व्यञ्जनावग्रहः, व्यतिरेके तु
 श्रोत्रादिदृष्टान्तस्तस्य द्वेषसम्बन्धेऽर्थानुपलम्भकालसम्भवात्, तत्र व्यञ्जनावग्रहाम्युपगमः, एवञ्च परोक्तपक्षद्वयस्याप्यवष्टमान-
 त्वान्मनसो व्यञ्जनावग्रहासम्भवमुपसंहरति । ' न वंजणं तम्हृचि, ' तस्मादुक्तप्रकारेण मनसो न व्यञ्जनावग्रहः ॥ २४१ ॥

प्रथमसमय एव मनसोऽर्थग्रहणम्भ्रवीत्स्यत्रोपपत्तिमुपदर्शयति-

समए समए गिणहह, दृव्वाहं जेण सुणइ य तमतथं ॥ जं चिदिओवओगे वि, वंजणाऽवगगहेऽतीते ॥२४२॥
 होइ मणोवाचारे, पदमाओ चेव तेण समयाओ ॥ होइ तदत्थगगहणं, तदण्णाहा न प्पवत्तेजा ॥२४३॥

व्याख्या-येन कारणेन कस्यचिदर्थस्य चिन्तावसरे प्रतिसमयं मनोद्रव्याणि गृह्णाति मनोद्रव्यग्रहणशक्तिसम्पन्नो जीवः
 चिन्तनीयञ्च तथा जानाति, एतत्प्रथमगाथापूर्वादर्थेन सह द्वितीयगाथाद्वितीयवृत्तीयचरणार्थो सम्बन्धनीयो । तत्र तेन कारणेन
 प्रथमसमयादेव भवति चिन्तनीयार्थस्य ग्रहणमित्यर्थः । अर्थानुपलब्धिकालस्त्वेकोऽपि समयो नास्ति, कुत्र तस्य व्यञ्जनावग्रह-
 इति भावः । नन्विन्द्रियव्यापारहितस्य जीवस्य मनोमात्रेणैवार्थान्पर्यालोचयतो मा भवतु मनसो व्यञ्जनावग्रहः श्रोत्रादी-
 न्द्विषेणार्थान् गृह्णतस्तु जीवस्य मनोऽपि तत्र व्यापिषतीति तत्र प्रथममनुपलब्धिकालसम्भवाद् व्यञ्जनावग्रहः किञ्च स्यादित्यत आह,

'जं चिदिओवओगे वि' इत्यादि, यस्मात् श्रोत्रादेः शब्दाद्यर्थग्रहणलक्षणोपयोगकालेऽपि व्यञ्जनावग्रहेऽतीति सति मनसो व्यापारो भवति, यथा केवलेन मनसाऽर्थचिन्तनेऽर्थावग्रहादारभ्यैव मनोव्यापारस्तथा श्रोत्रादीन्द्रियेण सहापि तस्य व्यापारोऽर्थावग्रहादारभ्यैव न तु व्यञ्जनावग्रहसमय इति न मनसस्तत्रापि व्यञ्जनावग्रहः । तत्र मनसो व्यञ्जनावग्रहे व्यापाराभ्युपगमे स व्यञ्जनावग्रहो मनसोऽपीति मतेरष्टाविंशतिभेदभिन्नता न स्यात्, तस्मात्प्रथमसमयादेव तस्यार्थग्रहणमभ्युपगन्तव्यम् । एवमनभ्युपगमे दण्डमाह- 'तदण्णाहा न ष्वत्तेज्जत्ति,' यदि प्रथमसमयादेव मनसोऽर्थग्रहणं नेष्यते तदा तस्य मनस्त्वेन प्रवृत्तिरेव न स्यादनुत्पत्तिरेव स्यादित्यर्थः, यथा भाषास्वध्यादीनां भाषमाणानुद्धथमानलक्षणान्वर्थमुपादायैव प्रवृत्तिस्तथा प्रथमसमयादारभ्य मननलक्षणान्वर्थमुपादायैव मनस्त्वेन मनसः प्रवृत्तिः, अन्यथा न स्यादेव मनोऽवध्यादिवत्, तस्मादर्थानुपलब्धिसमयाभावान्न तस्य व्यञ्जनावग्रहः, श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारकाले व्यञ्जनेऽतीति एव मनसो व्यापार इत्यत्राऽऽगमस्यापि संवादः । तदुक्तं कल्पभाष्ये- "अत्थाणं तरचारी, चित्तं निययं तिकालविसयंति ॥ अत्थे उ पडुप्पन्ने, विणिओगं इंदियं लह्ह ॥१॥" अर्थे-शब्दादौ श्रोत्रादीन्द्रियव्यञ्जनावग्रहेण गृहीतेऽनन्तरमर्थावग्रहादारभ्य चरति प्रवर्तते इत्यर्थानन्तरचारि मनः, न तु व्यञ्जनावग्रहकाले तस्य प्रवृत्तिरिति भावः, "त्रिकालविषयं चित्तं, साम्प्रतकालविषयं त्विन्द्रियम्" ॥ २४२-२४३ ॥ मनसोऽर्थाऽनुपलब्धिकालासम्भवं सशुक्तिकं भावयन्नाह- नेयाउ च्चिय जं सो, लह्ह सखुवं पईवसइव्व ॥ तेणाजुत्तं तस्सा-संकाप्पियव्वंजणगगहणं ॥ २४४ ॥ व्याख्या-यस्माज्ज्ञेयादेव चिन्तनीयवस्तुन एव मनः स्वरूपं लभते नान्यतः, तस्माद्यदि प्रथमसमयमेव तज्ज्ञेयं नावगच्छेत् तर्हि ततो ज्ञेयादुत्पत्तिरप्यस्य न स्यात्, मनुते मन्यते वा मन इत्येवं सान्वर्थक्रियावाचकशब्दाभिधेयस्य मनसः, प्रदीपयतीति

प्रदीपा, शब्दपति भाषत इति शब्दः, देहतीति तपनः इत्येवं सान्वर्थिक्रियावाचकशब्दाभिधेयप्रदीपादेः प्रदी-
पनादिलक्षणार्थक्रियां कुर्वत एवात्मलाभौ नान्यथा, तद्रन्मननादिक्रियां कुर्वत एवात्मलाभः, यथा च प्रदीपस्याप्रदीपनं भाषा-
याथाशब्दनमयुक्तं तथा मनसोऽप्यमननमयुक्तं, तेन कारणेन असङ्कल्पितशब्दादिविषयभावपरिणतद्रव्यलक्षणव्यञ्जनग्रहणं
मनसोऽयुक्तम्, किन्तु सङ्कल्पितानामेवार्थग्रहद्वारेणभावगतानामेव शब्दादिद्रव्याणां ग्रहणं युक्तम्, अतोऽर्थानुपलब्धिकालासम्भ-
वात्त मनसो व्यञ्जनावग्रहसम्भव इति ॥ २४४ ॥

उक्तीत्या नयनमनसोप्राप्यकारित्वे विस्तेरेण प्रसाधितेऽपि नयनस्याप्राप्यकारित्वे दूषणमपश्यन् आह-
जर नयणिन्द्रियमपत्त-कारि सत्त्वं न निष्कृष्टं कर्माह ॥ ग्रहणाग्रहणं किं कय-मपत्तोवेसयत्तमामेहे ॥ २४५ ॥

व्याख्या-यदि नयनेन्द्रियमप्राप्तकारि, तर्हि सर्वमपि त्रिभुवनान्तर्वर्तिं वस्तुनिष्कृष्टं कस्मान्न गृह्णाति, अप्राप्तत्वस्य
मन्निहित इरान्यत्राप्यविशिष्टत्वात्, अप्राप्तविषयत्वसामान्ये सति कस्यचिद्रस्तुनो ग्रहणं कस्यचिद्रस्तुनोऽग्रहणमित्येवं ग्रहणा-
ग्रहणं किं कृतं स्यात्, प्राप्यकारित्वे तु येन सह सम्बन्धस्तस्य ग्रहणं येन च तदभावस्तस्याग्रहणमित्युपपद्यत इति ॥ २४५ ॥
तस्मादप्राप्यकारित्वपक्षे चक्षुषो विषयपरिमाणनियमाभाव आपद्यत इत्याह-
विसयपरिमाणमनियय-मपत्तविसयंति तस्त् मणसोऽन्व ॥ मणसोऽपि विसयनियमो, न क्वमह जओ स सव्वत्थ
[॥ २४६ ॥

व्याख्या-तस्य चक्षुषोऽपरिमितं विषयपरिमाणं प्राप्नोति, अस्यां प्रतिज्ञायां हेतुमाह, अप्राप्तविषयमिति कृत्वा, मनस इवेति
इष्टान्तः, अत्रानुमानप्रयोग इत्यम्, यदप्राप्तमपि विषयं परिच्छिनत्ति, न तस्य तत्परिमाणं युक्तम्, यथा मनसः, अप्राप्तञ्च

विषयमवगच्छति चक्षुः, तस्मान्न तस्य तत्परिमाणं युक्तमिति । अत्र प्रतिज्ञाहेत्वोरनुपदर्शनञ्चावयवत्रयवादिनो मीमांसका-
दयोऽप्यत्र चक्षुषः प्राप्यकारित्वमभ्युपगच्छन्तो वादितां विभ्रतीत्यभिप्रायेण, यदि नैयायिकोऽत्र वादी भवेत्तदा चक्षुर्न नियत-
विषयपरिमाणं स्यादिति प्रतिज्ञा, अप्राप्तविषयपरिच्छेदकत्वादिति हेतुश्लेषदर्शनीयौ, अप्राप्तविषयपरिच्छेदकत्वलक्षणहेतुमतोऽपि
मनसो नियतविषयपरिमाणत्वेन तद्भावलक्षणसाध्यवैकल्यादुक्तानुमाने मनसो दृष्टान्तता न सम्भवतीति स्वरिक्ततरयति—मनसो
दृष्टान्तीकृतस्याप्राप्तकारिणो विषयनियमोऽस्त्येव, यतस्तदपि मनः सर्वेर्ष्वर्थेषु न क्रामति न प्रसस्तीति ॥२४६॥ एतेदेवोपदर्शयति—
अथ्यगहणेऽसु मुञ्चइ, संतेऽसु वि केवलाइगम्मेऽसु ॥ तं किं कयमगगहणं, अपत्तकारित्तसामन्ने ॥ २४७ ॥

व्याख्या—अर्था एव मतेर्दुष्प्रवेश्यत्वाद् गहनानि अर्थगहनानि, तेऽनन्तेषु, सत्स्वपि विद्यमानेष्वपि, केवलज्ञानावध्याऽऽगमादि-
गम्येषु कस्यचिन्मन्दमतेर्मनो मुह्यति कुण्ठीभवति, तान्सतोऽप्यर्थान् न गृह्णातीति तात्पर्यम्, तदेतदर्थानां मनसोऽग्रहणं किं कृतम्,
अप्राप्तकारित्वसामान्ये तुल्येऽपि, इति परम्प्रति स्मरेः पृच्छा, तस्मात्साध्यविकलो दृष्टान्त इति ॥२४७॥ अप्राप्तत्वाविशेषेऽपि यत
एव कारणाद्विषयपरिमाणनियमं मनसि परो ब्रूयात्त एव चक्षुष्यपि विषयपरिमाणनियमस्त्वपपाद इत्याशयवान् स्वरिराह—

एव कारणाद्विषयपरिमाणनियमं मनसि परो ब्रूयात्त एव चक्षुष्यपि विषयपरिमाणनियमस्त्वपपाद इत्याशयवान् स्वरिराह—
एव कारणाद्विषयपरिमाणनियमं मनसि परो ब्रूयात्त एव चक्षुष्यपि विषयपरिमाणनियमस्त्वपपाद इत्याशयवान् स्वरिराह—
कम्मोदयओ व सहा-वओ व नणु लोयणे वि तं तुल्लं ॥ तुल्लो व उवालंभो, एसो संपत्तविसए वि ॥२४८॥

व्याख्या—यत्केपाञ्चिदर्थानां मनसोऽग्रहणं तत् तदावरणकर्मोदयाद्वा, स्वभावाद्वा, इति परो ब्रूयात्, नन्वेतल्लोचनेऽपि
तुल्यम्, यतस्तदप्यप्राप्यकारित्वे तुल्येऽपि कर्मोदयात्, तत्स्वाभाव्याद्वा काञ्चिदेवार्थान् गृह्णाति न सर्वानिति न परोक्तदूषणम्,
अथवा “यत्रोभयोस्समो दोषः, परिहारोऽपि वा समः ॥ नैकः पर्यनुयोज्यः स्यात्, तादृश्यर्थविचारणे ॥१॥” इति वचनात् चक्षु-

मनसाः प्राप्यकारित्वमभ्युपगच्छतो मते चक्षुषाऽतिसम्यासाञ्जनादेः किमिति न ग्रहः मनयैकदैव सम्प्राप्तानां घटपटादीनां किमिति न ग्रहो मेवादिरेतिव्यवहितस्यापि ग्राहकस्य मनसो न कुत्राप्यसम्प्राप्तिरिति दोषोद्वाराय कर्मोदयस्य स्वभावस्य वा प्रतिनियतग्रहणे नियामकत्वं परेण तदुभयप्राप्यकारित्ववादिना वाच्यं तन्नयनस्याप्राप्यकारित्वादिनाऽपि वक्तुं शक्यमेवेति दोषपरिहारयोस्समत्वेन नात्र वादिना यत्नो विधेय इति भावः ॥ २४८ ॥ ततश्च यद्वयवस्थितं तदाह—
सामत्याभावाओ, मणोन्व विसयपरओ न गिणहेह ॥ कम्मवखओवसमओ, साणुग्गहओ य सामत्थम् ॥ २४९ ॥

व्याख्या-चक्षुः सिद्धान्तनिर्दिष्टनियतविषयपरिमाणत्परतो च गृह्णतीति प्रतिज्ञा, सामर्थ्याभावादिति हेतुः, मनोवदिति दधान्तः, तदावरणकर्मधयोपशमात्स्वानुग्रहतश्च सामर्थ्यं येष्वप्राप्तेष्वर्थेषु चक्षुषस्तमस्ति तेषामप्राप्तानामपि चक्षुषा ग्रहणम्, येषु चाप्राप्तपूर्वकसामर्थ्यं नास्ति तेषां चक्षुषा न ग्रहणमित्यर्थापरया लभ्यते, अनुग्रहश्च चक्षुषो रूपालोकमनस्कारादिसामग्रीतो भवति, तस्माद्व्यवस्थितमप्राप्यकारित्वं नयनमनसोः, स्पर्शनादीनां चतुर्णामेवेन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रह इति तस्य चतुर्विधत्वम् ॥ २४९ ॥

व्यञ्जनावग्रहस्य स्वरूपं नन्द्यध्ययनागमसूत्रे प्रविबोधकमष्टकोदाहरणाभ्यां “वंजणोग्गहस्स परूवणं करिस्सामि पडिपोह-गदिट्ठेण मह्णगदिट्ठेण य” इत्यारम्य “जोहे तं वंजणं पुरियं होइ, तोहे इं ति कोइ, नो चेष णं ज्ञाणाइ के वेस तदाइ” इत्यन्तग्रन्थेन प्रतिपादितं, तदेवमस्य व्यञ्जनावग्रहस्वरूपप्रतिपादकस्य नन्दिसूत्रस्य श्रेयं प्रायः सुषममिति मन्यमानो भाष्यकारः ‘जोहे तं वंजणं पुरियं होइ’ इत्येतद्व्याचिख्यासुराह—

तोएण मह्णं पिब, वंजणमापूरियं ति जं भणियं ॥ तं द्दव्वामिदियं वा, तस्संजोगो व न विरुद्धम् ॥ २५० ॥

व्याख्या—‘जं भणियं’ यदुक्तं नन्दिसूत्रकारेण, किं तत्, इत्याह, व्यञ्जनमापूरितमिति, केन किंचत्, इत्याह-तोयेन जलेन मल्लकं शरावं तद्वदिति, तस्मिन् सूत्रकारमणिते व्यञ्जनं द्रव्यं गृह्यते, इन्द्रियं वा, तयोर्वा द्रव्येन्द्रिययोः संयोगः सम्बन्धः, इति सर्वथाऽप्यविरोधः, त्रिष्वपि व्यज्यते प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनमित्यस्या व्युत्पत्तेर्घटनात् ॥ २५० ॥

व्यञ्जनशब्दाव्येषु त्रिष्वपि द्रव्यादिषु प्रत्येकमापूरितत्वे विशेषमुपदर्शयति-

दव्वं माणं पूरिय-मिंदियमापूरियं तद्वा दोणहं ॥ अवरोप्परसंसग्गो, जया तथा गिण्हइ तस्सत्थं ॥ २५१ ॥

व्याख्या-दव्वंति, द्रव्यव्यञ्जनेऽधिकृते ‘जाहे तं वंजणं पूरियं होइ’ इत्यस्यार्थः शब्दादिद्रव्यस्य प्रमाणं प्रति समयप्रवेशेन प्रभूती-कृतत्वात् स्वप्रमाणमानतिं प्रकर्षमुपनीतिं स्वग्राहकज्ञानोत्पादे समर्थाकृतमिति यावत्, अथेन्द्रियमितीन्द्रियव्यञ्जनेऽधिकृते तु तदर्थः तदा पूरितं व्याप्तं भूतं वासितमित्यर्थः, द्वयोः द्रव्येन्द्रिययोः सम्बन्धलक्षणव्यञ्जनेऽधिकृते पुनः, तयोः परस्परं सम्यक्सम्बन्ध इति तदर्थः, द्रव्येन्द्रियसम्बन्धलक्षणव्यञ्जनपक्षे द्रव्येन्द्रिययोः परस्परमतीवसंयुक्ता वा अज्ञाङ्गीभावेन परिणाम एव सम्बन्धलक्षणव्यञ्जन-स्यापूरणम्, यदोक्तप्रकारत्रयेण त्रिविधमपि व्यञ्जनमापूरितं भवति, तदा तं नामजात्यादिकल्पनारहितं विवक्षितं शब्दार्थं गृह्णाति, एतच्च ‘ताहे हुं ति करेइ’ इत्यस्य व्याख्यानं, अयमेवाथार्थग्रह एकसामयिकः, व्यञ्जनावग्रहस्तु द्रव्यप्रवेशादिरूपत्वादान्तमौहूर्तिकः इति ॥ २५१ ॥ अर्थाविग्रहो यादृशमर्थं गृह्णाति तद्युपदर्शयति-

सामन्नमणिदेसं, सरुवनामाइकप्पणारहियं ॥ जइ एवं जं तेणं, गहिये सदेत्ति तं किह णु ? ॥ २५२ ॥

व्याख्या-सामान्यविशेषात्मकस्य वस्तुनो रूपदिः स्वरूपनामजातिगुणक्रियाद्रव्यकल्पनारहितत्वेन शब्दानभिलाष्यं सामा-

न्यरूपद्वैकमामयिकत्वेन विशेषप्रहणात्समर्थोऽर्थविग्रहो गृह्णाति, एवमुक्ते पर आह—यद्येवं व्याख्यायते भवद्भिः तर्हि यन्नन्वा-
 घ्ययनसूत्रे प्रोक्तं “तेषां गदिये सदेति” उपलक्षणत्वादिरथं सम्पूर्णं द्रष्टव्यम्—“से जहा नामए केइ पुरिसे अब्बचं संइ सुणेजा
 वेणं सदेति उग्गहिए, न उण जाणइ के वेस सराइत्ति” ‘ते किंइ शु ति’ तदेतत्कथमपिरोधेन नीयते, उपदशितनन्दिसूत्रे तन
 प्रतिपञ्चाऽर्थोचप्रहेण शब्दोऽवगृहीत इति प्रतिपाद्यते भवद्भिस्तु शब्दाद्युल्लेखरहितं सामान्यमवगृह्णातीत्युच्यत इति विरोधः स्पष्ट
 एवेति भावः ॥ २५२ ॥ अत्रोत्तरमाह—

सदे ति भणइ वत्ता, तम्मत्तं धा न सइयुद्धीण ॥ जइ धोइ सइयुद्धी, तोऽवाओ चेव सो होब्बा ॥ २५३ ॥
 व्याख्या—शब्दस्तेनावगृहीत इति यदुक्तं तत्र शब्द इति वक्ता प्रश्नापकः सूत्रकारो वा भणति प्रतिपादयति अथवा तन्मात्रं
 शब्दमात्रं रूपरसादिविशेषव्याप्याऽन्वयघोरित्वाच्छब्दत्वाऽनिधितं गृह्णातीति, एतावताञ्चिन शब्दस्तेनावगृहीत इत्युच्यते, न
 पुनः शब्दबुद्ध्या, शब्दोऽयमित्यव्यवसायेन तच्छब्दवस्तु तेनावगृहीतं, शब्दोऽस्त्वस्यान्तर्मुहूर्तिकत्वात्, अर्थविग्रहस्य त्वेकसा-
 मयिकत्वरवादसम्भव इति भावः, यदि भवति शब्दशुद्धिरर्थविग्रहे शब्दनिश्चयस्स्यात्, तदा, अथाप एवासौ भवेत्, न त्वर्थविग्रहः,
 निश्चयस्यापारपरत्वात्, एवं सत्यर्थोऽग्रहेहयोरभाव एव स्यात्, न चैवं दृष्टमभ्युपगम्यते वा ॥ २५३ ॥

ननु प्रथमसमय एव शब्दोऽयमिति ज्ञानमर्थोचप्रहः, ततः माधुर्योदयः शङ्खशब्दधर्मा इह घटन्ते न तु खरकर्कशत्वादयः
 शार्ङ्गधर्मा इति निमर्शयुद्धिरीहा, तस्माच्छाहृ एवायं शब्द इत्यपाय इत्येवमभ्युपगमेनावग्रहेहयोरभावप्रसङ्गः ‘तेषां सरेसि
 उग्गहिए’ इति यथाश्रुतार्थक एवोपपद्यते ‘नो चेव णं जाणइ’ इत्यादिरप्यविरोधः, इत्येतत्परोक्तमन्य खरिर्द्वयपति-

जट्ट सद्वुद्धिमेत्तय-मवगगहो तन्विसेसणमवाओ ॥ नणु सद्धो नासद्धो, न य रूवाहं विसेसोऽयम् ॥ २५४ ॥
 न्याख्या-यदि शब्दोऽयमिति निश्चयज्ञानमप्यवग्रहः शाह्व एवायं शब्द इत्यादिविशेषज्ञानमवायो भवताऽङ्गीक्रियते, तर्हि
 मतिज्ञानस्य प्रथमभेदोऽवग्रहो न स्यादेव, विशेषज्ञानस्यापायरूपतया भवताऽपि स्वीकृत्वेन शब्दोऽयमिति निश्चयस्य शब्द-
 त्वलक्षणविशेषग्राहकत्वेनापायत्वस्यैव भावात्, यथा च शब्दत्वस्यावान्तरसामान्यरूपतया शाह्वत्वादिकं विशेष इति तज्ज्ञानस्या-
 पायता, यतः शाह्वत्वेनाशाह्वव्यवच्छेद इति कृत्वा शाह्वत्वं विशेष इति, तथैव महासामान्यस्यावान्तरसामान्यतया शब्दत्वादिक-
 मपि विशेषस्तेनापि नाशब्दो न रूपादिरयमित्येवमन्यविशेषव्यावृत्तिः क्रियत इति तज्ज्ञानस्यापायतैवेत्याह-' नणु ' इत्यादि,
 नन्वित्यक्षमायां, परामन्त्रणे वा, शब्दत्वस्य रूपत्वादिना विरोधात्तन्निश्चयेन रूपादिरिति निश्चयस्यावश्यम्भावादित्याह-न च
 रूपादिरिति रूपादिव्यावृत्तिनिश्चयबलादेव रूपोऽयमिति निश्चयस्ततो नारूपोऽयमिति निश्चयस्ततोऽपायत्वेऽस्य निर्णयित्वग्रहा-
 भावप्रसङ्गः, अवग्रहत्वेन कक्षीकृतस्यापायत्वस्यैव भावादिति भावः ॥ २५४ ॥

स्तोत्रकविशेषग्राहकत्वेन शब्दोऽयमिति निश्चयस्यावग्रहत्वं ततोऽधिकविशेषग्राहकत्वेन शाह्व एवायमिति निश्चयस्यापायत्वमित्ये-
 वमवग्रहापाययोर्विषयविभागमवलम्ब्यावग्रहसमर्थनं यदि परः कुर्याच्चिदा शाह्वोऽयमिति निर्णयस्यापि तदुत्तरोत्तरमन्द्रमधुरत्वादि-
 तरुण-मध्यम-दृढ-ह्री-पुरुषसमुत्थत्वावगाहिनिर्णयापेक्षया स्तोत्रकविशेषग्राहकत्वेनावग्रहत्वमेव स्यादित्यपायाभावप्रसङ्ग इत्याह-
 थोवमियं नाऽवाओ, संखाइविसेसणमवाओ त्ति ॥ तन्भेयावेक्खाए, नणु थोवमेवे त्ति नावाओ ॥ २५५ ॥
 अवतरणावेदितार्थेयं गाथेति ॥ २५५ ॥ उत्तरज्ञानापेक्षया स्तोत्रकविशेषग्राहिणो निर्णयस्यावग्रहत्वाभ्युपगमे उत्तरोत्तरज्ञान-

स्यापि तदुचरोत्तराज्ञानापेक्षया स्तोत्रविशेषग्राहकत्वेनाग्रहत्वप्राप्तौ विशेषाणामनन्तत्वेन यदपेक्षयोचरविशेषो न भवत्येवैतस्य गम्भरोत्तरोत्तराविशेषनिर्णयेऽपि तदुचरोत्तरविशेषाकाङ्क्षायास्सद्भावतोऽन्तिमविशेषावगमोऽयमेवेति निर्णयस्य कर्तुमशक्यत्वेन चाङ्गोऽप्यमित्यादिज्ञानानामपि स्वोत्तरोत्तरविशेषाद्विज्ञानापेक्षया स्तोत्रविशेषग्राहकत्वेनाग्रहत्वेऽप्यामायप्रसङ्गस्तुस्पष्ट एवेत्याह—
इय सुययुजायि काले—ण सच्यभंगाययहारणमसज्जं ॥ जग्मि ह्वेज्ज अवाओ, सच्चो चिय उग्गहो नाम ॥२५६॥

ज्यागया—इति शब्द उपदर्शनार्थः, यथा वाङ्मोऽयं शब्द इति पुद्गो शब्दगतविशेषानधारणमिदानीमसाध्यं मन्त्रत्वाद्यु-
षोत्तरोत्तरविशेषसद्भावात्, तेन स्तोत्रविशेषग्राहित्वेनेयं नापायाः किन्त्वग्रहस्तथा तुपद्गुनापि कालेन सर्वेणापि पुरुषाणामुवा शब्दगत-
मन्त्रत्वाद्युषोत्तरोत्तरविशेषावधारणं तद्वेदानामनन्तत्वेनासाध्यं, यस्मिन्विशेषाधारणेऽप्यविशेषाकाङ्क्षानिष्ठत्वाऽप्यायत्वम्भवेत्, तस्मा-
त्सर्वोऽपि विशेषावगम उपरोत्तरापेक्षया स्तोत्रत्वाद्भवदभिप्रायेणार्थाविग्रह एव स्याच्छब्दोऽयमिति निश्चयवन्नापाय इति ॥ २५६ ॥

अथ शब्द एवायमितिशानमर्थाविग्रहतया परसम्मतमपि तदीहापूर्वकमेव ततो नास्यार्थाविग्रहत्वसम्भव इत्याह—
किं सद्यो रिमसद्यो—त्तणीदिणं सद्य एव किह जुत्तं ॥ अह पुच्च्यमीदिज्जणं, सद्योत्ति मयं तर्हे पुच्चं ॥ २५७ ॥

ज्यागया—किं शब्दोऽयम्, आदोरित्तु श्रच्छब्दो रूपादिः, इत्येवं पूर्वमनीहितेऽकस्मादेव शब्द एवेति निश्चयज्ञानं कथं पुच्छम्, विमर्शपूर्वकस्य तस्य तमन्तरेण न सम्भवः, अन्यथावृत्तिग्रहणे सत्येव विशेषरूपेण निश्चयः, अन्यज्यागृत्तिग्रहणश्च न विमर्शं विना विमर्शमेवेति, अप्य निश्चयकालात्पूर्वमीहितं शब्द एवायमिति निश्चयज्ञानं भवतोऽप्यविमतं तर्हि निश्चयज्ञानात्पूर्वमीहा भवद्व्य-
नयोऽपि सिद्धा ॥ २५७ ॥ ततः किमित्येधायामाह—

जह सधात् न गार्हय, न उ जाणह जं क एस सधोत्ति ॥ तमजुत्तं सामण्णे, गच्छिण मग्गिज्जह विसेसो ॥ २६० ॥
 व्याख्या-यदि प्रथममेव शब्दोऽप्यभित्येवं तदस्तु न गृहीतं, तर्हि ' न उण जाणह के वेस सधोत्ति' इति यत् नन्दिसूत्रे
 निर्दिष्टं तदयुक्तं, यतः शब्दसामान्ये रूपादिव्याप्तौ गृहीते सति पञ्चान्मृग्यतेऽन्विष्यते विशेषः, 'किमयं शब्दः शाब्दः उत शाब्दो'
 इति, 'न उण' इत्यादिना सूत्रे विशेषस्यैवापरिच्छिन्नमुक्तं, शब्दसामान्यमात्रग्रहणं त्वनुज्ञातमेव, सामान्याग्रहणे विशेषमागणासम्भवात्,
 विशेषविज्ञासायां सामान्यज्ञानस्य कारणत्वात् ॥ २६० ॥ अत्रोत्तरमाह—

व्याख्या-सर्वत्र पूर्वस्मिन् अत्र च सूत्रावयवे, अवग्रहस्वरूपं प्ररूपयन् भाषकः प्रज्ञापक एव शब्दः शब्द इति वदति, न
 तत्रग्रहे शब्दप्रतिभासोऽस्ति, अन्यथा समयमात्रेऽत्रकाले शब्द इति विशेषणं न युक्तम्, शब्दनिश्चयस्यान्तर्मुहूर्तिकत्वात्,
 साक्ष्यरहारिस्वार्थावग्रहसाधित्य वा सूत्रमिदं व्यख्यास्यते ॥ २६१ ॥ सूत्रावलम्बिनमप्रति सौत्रमेव परिहारमाह—

अहय सुए चिय भणियं, जह कोइ सुणेज्ज सहमब्बत्तं ॥ अब्बत्तमणिसेसं, सामण्णं कप्पणारहियं ॥ २६२ ॥
 व्याख्या-अथवा ह्यत्र एव भणितं प्रथमव्यक्तस्यैव शब्दोऽङ्कुरहितस्य शब्दमात्रस्य ग्रहणम्, तत्रप्रतिपादकप्रश्नावयवमुच्छि-
 रति- ' जह कोइ सुणेज्ज सहमब्बत्तं 'ति अस्य नन्वच्ययपन इत्यमुपन्यासः " से जहा नामए केइ पुरिते अब्बत्तं सहं सुणे-
 ज्जत्ति " तत्राव्यक्तमित्यनिर्देश्यं, तदपि सामान्यं, तत्र नामजात्यादिकल्पनाराहितम्, शाब्दशाब्दोऽङ्कुरहितस्य शब्दोऽङ्कुरस्याप्य-
 व्यक्तत्वमिति नाशङ्कनीयं, ह्यत्रेऽत्रग्रहस्यानाकारोपयोगरूपतयैव भणनात्, अनाकारोपयोगो हि सामान्यमात्रविषयक एव,

किञ्च शब्दोऽयमित्यस्य प्रथममेव स्वीकारे तस्यापायरूपत्वेन तत्पूर्वनियतयोरवग्रहेहयोरभावप्रमत्त इत्यस्य पूर्वमुपदर्शितत्वात्
 न प्रथमं तस्य भावः ॥ २६२ ॥ अथ स्मरित्प्रेक्ष्य पराभिप्रायमाशङ्कते—
 अहवमर्श, पुर्व्वं चिय, सो गृहीओ चंजणोग्रहे तैणं ॥ जं चंजणोग्रहे तैणं ॥ अं चंजणोग्रहे तैणं ॥ अं चंजणोग्रहे तैणं ॥ अं चंजणोग्रहे तैणं ॥
 अहवमर्श, पुर्व्वं चिय, सो गृहीओ चंजणोग्रहे तैणं ॥ अं चंजणोग्रहे तैणं ॥ अं चंजणोग्रहे तैणं ॥ अं चंजणोग्रहे तैणं ॥
 न्याख्या—अथवा परस्यैषा मतिः यदुत सोऽव्यक्तोऽनिर्देश्यादिसरूपः शब्दोऽयं विग्रहात्परमेव ज्ञानस्याव्ययताया नाव्यक्तनिमित्तप्रमाणं प्रयोपपत्त
 श्रोत्रा गृहीतः, यस्माद्बुद्ध्याज्ञानाऽवग्रहेऽपि भवन्निरव्यक्तं विद्यानमुक्ताम्, ज्ञानस्याव्ययताया नाव्यक्तनिमित्तप्रमाणं प्रयोपपत्त
 इति भावः ॥ २६३ ॥ अत्रोचरमाह—
 अत्यि तयं अव्वरं, न उ तं गिणहृदु संयांपि सो भणियं ॥ न उ अग्गाहिगम्मि दुग्गइ, सत्तोचि विमिम्मणं बुद्धी २६४
 अत्यि तयं अव्वरं, न उ तं गिणहृदु संयांपि सो भणियं ॥ न उ अग्गाहिगम्मि दुग्गइ, सत्तोचि विमिम्मणं बुद्धी २६४
 न्याख्या—अस्ति श्रोतुर्व्यञ्जनावग्रहे, तद्, अव्यक्तं ज्ञानं, न पुनरसौ श्रोताऽविशेषस्मात् तत् स्वयमपि गृह्णाति ज्ञेय इत्येते,
 एतच्च प्रागपि मणितम् “ सुत्त-मचाइसुद्धुमचोहोञ्ज ” इति वचनात्, तथा, “ सुत्तारओ मयं नि य विआनं नायपुत्तंति ” इति
 वचनात्, तस्माद्बुद्ध्याज्ञानमात्रस्यैव तत्र ग्रहणं, न शब्दस्य, व्यञ्जनावग्रहेत्वन्यायापुपत्तेश्च, न च ज्ञानान्तररूपत्वात्तदव्यक्तो मन्त्रे-
 ऽगृहीतेऽस्मादेव शब्दः इति विशेषणबुद्धिर्युज्यते, अतुस्वारस्यान्नाधिपिक्तं, ज्ञानाः प्रथमतो भावप्रवृत्तेश्चैतस्य भावप्रवृत्तेश्च २६५
 व्यञ्जनावग्रहेऽव्यक्तशब्दरूपार्थभावे दोषमुपदर्शयति—
 अत्यो ति विसयगहणं, जइ नम्मिचि सो न चंजणं नाम ॥ अन्नोत्तगहो भिय मओ, अत्तिमेमो संत्तरो नाणि ॥ २६५ ॥
 न्याख्या—अथवाग्रहे अं इत्यनेन विग्रहस्य स्मृतिभेदेनाभिधीयते तस्याव्यक्तस्य बुद्ध्याऽपि ज्ञानमित्येव, यदि च तद्विभ-

३५५ व्यञ्जनाग्रहऽमावव्यक्तशब्दः प्रतिमामव इत्यभ्युपगम्यते, तदा न व्यञ्जनं नाम व्यञ्जनावग्रहो न स्यादित्यर्था, एवञ्च
 व्यञ्जनाग्रह ईश्वोच्छिद्येत, व्यञ्जनमात्रसम्बन्धस्यैव तत्रोक्तत्वात्, भवता तु तत्राव्यक्तशब्दरूपार्थग्रहणस्याभिधीयमानत्वात्,
 अव्यक्तशब्दग्रहणस्यमावव्यक्त एव, इवमपि सूत्रोक्तत्वाद् व्यञ्जनाग्रहत्वे द्वयोरपि व्यञ्जनार्थावग्रहयोरविशेषः स्यात्, मेचक-
 षणं न तु व्यक्तशब्दार्थग्रहणमिति प्रतिपादितम्, इदानीमर्थोवग्रहे व्यञ्जनसम्बन्धमात्रम्, अर्थोवग्रहे त्वव्यक्तशब्दार्थस्यैव
 जेषत्थोग्रहकांठ, गृहणेहायायसंभवो नत्थि ॥ २६५ ॥ एतान्ता व्यञ्जनावग्रहे व्यञ्जनसम्बन्धमात्रम्, अर्थोवग्रहे त्वव्यक्तशब्दार्थस्यैव

व्यञ्जनाग्रहो नाम व्यञ्जनं नाम व्यञ्जनावग्रहो न स्यादित्यर्था, एवञ्च
 व्यञ्जनाग्रह ईश्वोच्छिद्येत, व्यञ्जनमात्रसम्बन्धस्यैव तत्रोक्तत्वात्, भवता तु तत्राव्यक्तशब्दरूपार्थग्रहणस्याभिधीयमानत्वात्,
 अव्यक्तशब्दग्रहणस्यमावव्यक्त एव, इवमपि सूत्रोक्तत्वाद् व्यञ्जनाग्रहत्वे द्वयोरपि व्यञ्जनार्थावग्रहयोरविशेषः स्यात्, मेचक-
 षणं न तु व्यक्तशब्दार्थग्रहणमिति प्रतिपादितम्, इदानीमर्थोवग्रहे व्यञ्जनसम्बन्धमात्रम्, अर्थोवग्रहे त्वव्यक्तशब्दार्थस्यैव
 जेषत्थोग्रहकांठ, गृहणेहायायसंभवो नत्थि ॥ तो नत्थि सप्तद्वी, अहत्थि नायगगहो नाम ॥ २६६ ॥
 शब्द इति विशेषणं, तस्या अपायरूपाया अर्थग्रहणेहापूर्वकत्वात्, अथास्तयसौ तत्र, तर्हि नायमर्थोवग्रहः किन्त्वपाय एव स्यात्,
 सामण्यतगणान्यसं-संहा-वज्जण-परिगृहणञो से ॥ अत्योगेहेगसमञो-वओगयाहुद्दमावणं ॥ २६७ ॥

व्यञ्जनाग्रहो नाम व्यञ्जनं नाम व्यञ्जनावग्रहो न स्यादित्यर्था, एवञ्च
 व्यञ्जनाग्रह ईश्वोच्छिद्येत, व्यञ्जनमात्रसम्बन्धस्यैव तत्रोक्तत्वात्, भवता तु तत्राव्यक्तशब्दरूपार्थग्रहणस्याभिधीयमानत्वात्,
 अव्यक्तशब्दग्रहणस्यमावव्यक्त एव, इवमपि सूत्रोक्तत्वाद् व्यञ्जनाग्रहत्वे द्वयोरपि व्यञ्जनार्थावग्रहयोरविशेषः स्यात्, मेचक-
 षणं न तु व्यक्तशब्दार्थग्रहणमिति प्रतिपादितम्, इदानीमर्थोवग्रहे व्यञ्जनसम्बन्धमात्रम्, अर्थोवग्रहे त्वव्यक्तशब्दार्थस्यैव
 जेषत्थोग्रहकांठ, गृहणेहायायसंभवो नत्थि ॥ तो नत्थि सप्तद्वी, अहत्थि नायगगहो नाम ॥ २६६ ॥
 शब्द इति विशेषणं, तस्या अपायरूपाया अर्थग्रहणेहापूर्वकत्वात्, अथास्तयसौ तत्र, तर्हि नायमर्थोवग्रहः किन्त्वपाय एव स्यात्,
 सामण्यतगणान्यसं-संहा-वज्जण-परिगृहणञो से ॥ अत्योगेहेगसमञो-वओगयाहुद्दमावणं ॥ २६७ ॥

अणो सामण्णगगह-णमाहु बालस्स जायमेत्तस्स ॥ समयम्मि चव परिचिय-विसयस्स विसेसविन्नाणं ॥२६८॥

अन्ये वादिन एवमाहुः-जातमात्रस्य तत्क्षणजातमात्रस्य बालस्य संकेतादिविकल्पत्वेनापरिचितविषयस्य सामान्यमात्रस्या-
शेषविशेषविमुखस्याव्यक्तस्य सामान्यस्य ग्रहणमालोचनम्, परिचितविषयस्य तु, समय एवाद्यशब्दश्रवणसमय एव, विशेषविज्ञानं
जायते, ततस्तमाश्रित्य "तेणं सदे ति उग्गहिये" इत्यादि यथाश्रुतमेव व्याख्यायते न काश्चिदोप इत्याशयः ॥२६८॥ अत्रोत्तरमाह-
तद्वत्त्वमेव तं पुन्व-दोसओ तम्मि चव वा समये ॥ संखमहुराहुबुद्धय-विसेसगहणं पसज्जेज्जा ॥ २६९ ॥
' जेणत्थोग्गहकाले 'इत्यादि 'सामण्णतयणविसेसेहा' इत्यादिग्रन्थोक्तपूर्वोपात्तस्तेदेतत्परोक्तं, तदवस्थमेव दूषितावस्थमेव,
नान्यदूषणाभिधानप्रयासोऽत्राभिधेय इत्याशयः, वा अथवा, तस्मिन्नेव समये शब्दोऽयमित्येकोपयोगसमय एव शङ्खमधुरादि-
सुबहुविशेषग्रहणं प्रसज्येत, 'न पुण जाणइ के वेस सदे' इतिस्वप्नावयवस्य सर्वप्रमातृन्त्रत्यविशेषेण प्रवृत्तस्य विरोधेन कस्यचित्प्रथम-
समये एव सर्वविशेषविषयकं ग्रहणम्भवत्येवेत्यभ्युपगन्तुमशक्यमेव, शब्दरूपधर्मिग्रहणमन्तरेण प्रकृष्टमतेरप्युत्तरोत्तरबहुधर्मग्रहणत्वा-

सम्भवादिति ॥ २६९ ॥ एकसमये शब्दोऽयमितिविज्ञानमभ्युपगच्छन्तमप्रति समयविरोधादिदोषान्तरमुपढौकयति-
सम्भवादिति ॥ २६९ ॥ एकसमये शब्दोऽयमितिविज्ञानमभ्युपगच्छन्तमप्रति समयविरोधादिदोषान्तरमुपढौकयति-
अत्योग्गहो न समयं, अहवा समओवओगवाहुल्लं ॥ सव्वविसेसगहणं, सव्वा वि मइरवग्गहो गिज्झो ॥२७०॥
एगो वाऽवाओ चिय, अहवा सोऽगहियणीहिए पत्तो ॥ उक्कम-वइक्कमा वा पत्ता धुवमोग्गहार्इणं ॥२७१॥
सामण्णं च विसेसो, सो वा सामण्णसुभयसुभयं वा ॥ न य जुत्तं सव्वमियं, सामण्णालंबणं मोत्तुं ॥२७२॥
विशेषविज्ञानस्यासङ्ख्येयसामयिकत्वेनार्थावग्रहे विशेषविज्ञानाभ्युपगमे " उग्गहो एक्कं समयं " इति सिद्धान्तनिर्दिष्टः

सामयिकोऽसौ न स्यात्, अथवा " सामण-तयण्णविसैसेहा ॥२६७॥ " इत्यादिपूर्वग्रन्थोक्तं समयोपयोगबाहुल्यं स्यात्, अथवा परिचितविषयस्य विशेषविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने परिचिततरविषयस्य तस्मिन्नेव सर्वविशेषग्रहणमनन्तरोक्तं प्रसज्येत, अथवा सर्वाऽपि मतिरवग्रहो ग्राह्यः प्राप्तः स्यात्, विशेषविषयकत्वेन वा सर्वाऽपि मतिरिपाय एव स्यात्, एवं सत्यपायस्यैक-सामयिकत्वप्राप्तौ "ईदावाया सुदुत्तमन्तं तु" इति विरुध्यते । अथवा तथाऽभ्युपगमेऽनवगृहीतेऽनीहितेऽपायः प्राप्तः । एवञ्चावगृहीते ईहिते चाऽपाय इत्युपपादकस्य सिद्धान्तस्य विरोधः, अथवा पाठवैचित्र्येणावग्रहेदाऽपायधारणानां ध्रुवमुत्क्रमव्यतिक्रमौ स्याताम्, 'पथानुपूर्वीभवनमुत्क्रमः,' 'अनानुपूर्वीभावस्तु व्यतिक्रमः,' एवमुपगमे "उग्रहो ईदा अवायो य, धारणा एव हेन्ति चचारि" इति परममुनिनिर्दिष्टस्य तेषां क्रमस्य विरोधः स्यात्, तथा यत्प्रथमसमये गृह्यते स विशेष इतिनियमाऽभ्युपगमे सामान्यं विशेषस्स्यात् प्रथमसमये सामान्यस्यैव ग्रहणात्, अथवा प्रथमसमये सामान्यमेव गृह्यत इति वस्तुस्थितिमाश्रित्य भवन्मते प्रथमसमये गृह्यमाणो विशेषः सामान्यं स्यात्, अथवा सामान्यं विशेषश्चेत्सुभय, उभयं वा स्यात्, सामान्यं सामान्यविशेषोभयरूपं, विशेषपथ सामान्यविशेषोभयरूपः स्यात्, तथाहि, ' अथ ईपात् सामान्यं गृह्णातीत्यवग्रह' इतिव्युत्पत्त्या वस्तुस्थितिसमायात् यत्सामान्यं तत्स्वरूपेण तावत्सामान्यं भवदभ्युपगमेन तु विशेष इत्येकस्यापि सामान्यस्योभयरूपता, तथा योऽपि भवदभ्यु-पातो विशेषः सोऽपि त्वदभिप्रायेण विशेषः, वस्तुस्थित्या तु सामान्यम्, इति विशेषस्थान्येकस्योभयरूपता, अर्थावग्रहस्य सामा-न्यमालम्बनं श्रुत्वा न च युक्तं सर्वभिदम्, अथटमानकत्वात्, पूर्वोक्तस्यापि दूषणस्यात्र प्रसङ्गायातत्वेन न पौनरुक्त्यावहत्वमिति ॥ २७०-२७१-२७२ ॥ प्रथमं सामान्यमात्रप्रादि आलोचनाद्धानं तदनन्तरं रूपादिविशेषव्यापृत्तशब्दत्वप्राप्ती अर्थावग्रह

इति केपाञ्चिन्मतं निराकर्तुमुपन्यस्यति—

केइदिहालोयणपु—व्वमोग्गहं वेति तत्थ सामणं ॥ गहियमहत्थावग्गह—काले सदेत्ति निच्छिणं ॥ २७३ ॥
केचिद्वादिन इहास्मिन् प्रक्रमे आलोचनपूर्वमालोचनं पूर्वं यत्र स तथा तं आलोचनपूर्वकमित्यर्थः । तथाभूतमवग्रहं ब्रुवते
प्रथममालोचनज्ञानं ततोऽर्थावग्रह इत्येवं व्याचक्षते, तथा च तैरुक्तम्—“अस्ति ह्यालोचनज्ञानं, प्रथमं निर्विकल्पकम् ॥
बालमूकादिविज्ञान—सहशं शुद्धवस्तुजम् ॥ १ ॥” इति तत्र आलोचनज्ञाने सामान्यमव्यक्तं वस्तु गृहीतं, प्रतिपन्निति
गम्यते, अथानन्तरम्, अर्थावग्रहकाले निच्छिन्नं पृथक्कृतं रूपादिभ्यो व्यावृत्तं शब्दविशेषणविशिष्टं तदेव, गृहीतमित्यनुवर्तते,
एवमुपगमे “से जहानामए केइ पुरिसे अब्वत्तं सइ सुणेज्जा” इत्येतदालोचनज्ञानोपेक्षया नीयते ‘तेणं सदे ति उग्गहिए’ एतत्त्व-
र्थावग्रहापेक्षेयति सर्वं सुस्थम् ॥ २७३ ॥ तदेवं वादिनमीषद्वर्वाध्मातमज्ञं विज्ञाय परं मार्गावतारणाय विकल्पयन्नाह स्वरिः—

तं वंजणोग्गहाओ, पुव्वं पच्छा स एव वा होब्बा ॥ पुव्वं तदत्थवंजण—संबन्धाभावओ णत्थि ॥ २७४ ॥
तद्भवदुत्प्रेक्षितमालोचनं व्यञ्जनावग्रहात्पूर्वं पश्चात्स एव वा भवेत्, स्थानान्तराभावात्, अर्थव्यञ्जनसम्बन्धाभावात्पूर्वं
तावचन्नास्ति, अर्थः शब्दादिविषयभावेन परिणतद्रव्यसमूहः, व्यञ्जनं श्रोत्रादीन्द्रियं, तयोस्सम्बन्धस्य सामान्यविषयग्राह्यालोच-
नस्य सर्वत्र सर्वदेतत्पत्तिप्रसङ्गपरिहाराय तत्कारणतयाऽवश्यमभ्युपेयत्वेन तदभावे तदसम्भवात्, यद्युक्तालोचनोत्पत्तयेऽर्थव्यञ्जन-
सम्बन्धाभाव उपेयते तदा तत्स्वरूपस्य व्यञ्जनावग्रहस्यैवोक्तालोचनात्पूर्वं सत्त्वं न त्वालोचनस्य व्यञ्जनावग्रहात्पूर्वं सत्त्वमिति
प्रथमविकल्पो नात्मानमासादयेदित्याशयः ॥ २७४ ॥ व्यञ्जनावग्रहात्पश्चादुक्तालोचनं भवतीति द्वितीयविकल्पमधिकृत्याह—

अत्योगोहो वि जं घं-जणोग्गहस्सेय चरमसमयम्मि ॥ पच्छा वि तो न जुत्तं, परिसेसं वंजणं होज्जा ॥ २७५ ॥
 अर्थावप्रदोऽपि यस्माद्ब्यञ्जनावग्रहस्यैव चरमसमये भवतीति निर्णतिं प्राण्, तस्मात्पश्चादपि व्यञ्जनावग्रहादालोचनज्ञानं
 न युक्तं, व्यञ्जनार्थावग्रहान्तरालकालस्यैवामावेन तदानीं तद्गुणैर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेवं पूर्वपश्चात्कालयोस्त्वत्सच्चनिपेधे पारिशेष्या-
 न्मध्यकालवतीं तृतीयविकल्पोपन्यस्तो व्यञ्जनं व्यञ्जनावग्रह एव भवताऽऽलोचनाज्ञानत्वेनाभ्युपगतो भवेत्, एवं च न कश्चिदोप-
 नाममात्र एव विवादात् ॥ २७५ ॥ किञ्च तद्व्यञ्जनकालेऽभ्युपगम्यमानमालोचनं किमर्थस्य व्यञ्जनानां वा, प्रथमपक्षे व्यञ्जनाव-
 ग्रहत्वाभावात् व्यञ्जनावग्रहस्य नामान्तरमध्यालोचनमिति, द्वितीयपक्षेऽर्थविषयकत्वाभावात्स्वार्थादालोचनसंज्ञाभावप्रसङ्ग इत्याह-
 तं य सभालोपणम-न्यदरिसणं जह्नु न वंजणं तो तं ॥ अह् वंजणस्स तो कह-भालोपणमत्थसुण्णस्स ॥ २७६ ॥
 तत्समालोचनं यदि सामान्यरूपस्थार्थस्य दर्शनमिष्यते, ततस्त्वाहं न व्यञ्जनं व्यञ्जनावग्रहात्कर्मकं भवति व्यञ्जनावग्रहस्य
 व्यञ्जनमग्न्यमात्ररूपत्वेनार्थदून्यत्वात्, अथ व्यञ्जनस्य शब्दादिविषयपरिणतद्रव्यसम्बन्धमात्रस्य तत्समालोचनमिष्यते, तर्हि
 कथमालोचनं कथमालोचकत्वं तस्य घटते, तत्र हेतुः अर्थदून्यस्येति, व्यञ्जनसम्बन्धमात्रान्वितत्वेन सामान्यार्थालोचकत्वानुपप-
 नेत्तिर्यः ॥ २७६ ॥ नन्वेतदालोचनज्ञानं शालान्तरे प्रसिद्धमस्ति तर्हि स्वरूपधुरीकृत्येत्यत्र प्रतिविधानं वक्तव्यमित्यत्राह-
 आलोपणत्ति नामं, एवंञ्च तं वंजणोग्गहस्सेव ॥ होञ्च कहं सामण्ण-ग्गहणं तत्थत्थसुण्णम्मि ॥ २७७ ॥
 तस्मादालोचनमिति यथाय तदन्यत्र निर्गतिकं सत् पारिशेष्यात् व्यञ्जनावग्रहस्यैव द्वितीयं नाम भवेत्, एवं सति भवतो
 यदभिमतं सामान्यमात्रप्रदणमालोचनन्तत्र तत्, यतः प्रागुक्तयुक्तिभिः अर्थदून्ये तत्र कथं सामान्यग्रहणं भवेत्, तस्मादर्थविग्रह

एव सामान्यार्थप्राहकः, “ अस्ति ह्यलोचनाज्ञानम् ” इत्याद्यपि तमाश्रित्यैव घटत इति ॥ २७७ ॥

‘ तुष्यतु दुर्जन ’ इति न्यायेन व्यञ्जनावग्रहे सामान्यं गृहीतमित्युपगम्याप्याह—
गर्हियं च होउ तर्हियं, सामरणं कहमणीहि ए तम्मि ॥ अत्थावगग्रहकाले, विसंसणं एस सधो त्ति ॥ २७८ ॥
अथवा भवतु तस्मिन्व्यञ्जनावग्रहे सामान्यं गृहीतम्, तथापि कथमनीहिते तस्मिन्नकस्मादेवार्थावग्रहकाले शब्द-
एषः इति विशेषणं विशेषज्ञानं युक्तम्, न हि निश्चयो ज्ञागित्येवेहामन्तरेण युज्यते, तस्मान्नार्थवग्रहे शब्द इत्यादिविशेषबुद्धि-
र्युज्यते ॥ २७८ ॥ अर्थावग्रहसमय एवेहापायौ भविष्यत इति मन्यमानम्परम्प्रत्याह—

अत्थावगग्रहसमए, वीसुमसंखेज्जसमइया दो वि ॥ तक्का-वगमसहावा, ईहा-ऽवाया कहं जुत्ता ? ॥ २७९ ॥
अर्थावग्रहसम्बन्धिन्येकस्मिन् समये कथमीहापायौ युक्तौ? इति सम्बन्धः, यतः तर्काऽवगमस्वभावौ, तर्को विमर्शस्तत्त्व-
भावेहा, अवगमो निश्चयस्तत्त्वभावोऽपायः, द्वावपि चैतौ पृथगसङ्ख्येयसमयौ, तथा च यदिदमर्थावग्रहसमये विशेषज्ञानं त्वये-
ष्यते सोऽपायः स चावगमस्वभावो निश्चयस्वरूपः, या च तत्समकालमीहाऽभ्युपगम्यते सा तर्कस्वभावाऽनिश्चयात्मिका, तथा च
विरुद्धनिश्चयाऽनिश्चयस्वभावयोरनयौर्नैकस्मिन्नवग्रहसमये भावो युक्तः परस्परपरिहारव्यवस्थितत्वात्, इत्येकानुपपत्तिः ।
तथा, अवग्रहस्यैकस्समयः, अनयोश्च पृथक् पृथक् असंख्येयाः समयाः, एवञ्च पृथगसंख्येयसमययोरीहापाययोरेकास्मिन् समये
भावोऽपि समयविरोधान्न सम्भवति, इति द्वितीयानुपपत्तिः ॥ अतोऽत्यन्तासम्बद्धत्वादुपेक्षणीयमेतत् ॥ २७९ ॥

सामान्यमात्रग्राहित्वेऽवग्रहस्य ग्रन्थान्तरोक्तक्षिप्रतरादिभेदासम्भवाद्द्विशेषग्राह्यवग्रह इति नि-

संख्यप्रोक्तान्वर्गत्तरेकविशेषस्यावशिष्टामाद्यङ्कामपहस्त्ययितुं धरिरूपन्यस्यति--
 त्रिप्यपरराहभेदो, जमोगगहो तो विसेसविण्णाणं ॥ जुज्जइ विगप्पवसओ, सरोत्ति सुयम्मि जं केइ ॥२८०॥

धिप्रेतरादिभेदो यस्मादवग्रहः, ततः शुब्द इति विशेषविज्ञानं युज्यते, अर्थावग्रहे इति प्रस्तावाहलम्पते, 'तेणं सदे चि उग्गहिण्' इत्यादिवचनात् यत्सूत्रे निर्दिष्टमिति शेषः, विशेषविज्ञानत्वे हेतुः विकल्पवशतः इहान्यत्रोक्तनानात्ववशतः, अत्रग्रहस्य द्वादशभेदोपदर्शनार्थमिह शास्त्रान्तरे तत्त्वार्थादौ चैवश्रुक्तिः--धिप्रमवगृह्णाति १, चिरेणावगृह्णाति २, बह्ववगृह्णाति ३, अबह्ववगृह्णाति ४, बहुविधमवगृह्णाति ५, अबहुविधमवगृह्णाति ६, एवमनिश्रितं ७, निश्रितं ८, असन्दिग्धं ९, सन्दिग्धं १०, एवार्थावग्रहः, किन्तु चिरकालिकोऽपि, तथा बहूनां श्रोतृणामविशेषेण प्राप्तिविषयस्ये शङ्कभेर्यादिवदुत्तुर्पनिघोषे धयोपशम-
 भैचित्र्यात् कोऽप्यबहु सामान्यमवगृह्णाति, अन्यो बह्ववगृह्णाति मिमांसांस्तान् शब्दान्गृह्णाति, अपरः स्त्रीपुरुषवाद्यत्वादिबहुविधवि-
 शेपधर्मविशिष्टत्वेन बहुविधमवगृह्णाति, तदन्यस्त्वबहुविधविशिष्टत्वादबहुविधमवगृह्णाति, अत एतस्माद् बहुबहुविधाद्यनेकविकल्प
 नानात्ववशादवग्रहस्य क्वचित्सामान्यग्रहणं भवचितु विशेषग्रहणमित्युभयमप्यविरुद्धं, ततो यत् सूत्रे 'तेणं सदे चि उग्गहिण्'
 इतिवचनात् शुब्दः इति विशेषविज्ञानमुपदिश्य, तदप्यर्थावग्रहे युज्यत एव, इति केचित् ॥ २८० ॥ अत्रोच्यते--
 स किमोगगहो ति भण्णइ, गहणेणोहास्वायलक्खणत्ते वि ॥ अह उवयारो कीरइ, तो सुण जह जुज्जए सो वि ॥२८१॥

बहुशः समाहितमप्यर्थं पुनः पुनः प्रेरयन्तं प्रेरकं साधेपं काक्वा धुरिः पृच्छति, किंशब्दः धेपे, स पूर्वोक्तो विशेषपावगमः,

अवग्रहोऽर्थावग्रहो भण्यते ग्रहणेहापायलक्षणत्वेऽपि, क्षेपार्थकिकिशब्दसमभिव्याहारत्कथं ग्रहणेहापायलक्षणत्वे सत्यपि बहुबहु-
विधादिविशेषग्राहकत्वेन निश्चयरूपतयाऽपायः सन्नर्थावग्रह इति भण्यते ।, ग्रहणेहयोःपूर्वभावित्वेन अपायस्य स्वस्वभावत्वे-
नापायलक्षणत्वं बोध्यम्, स्वस्वरूपस्यापि च लक्षणत्वं भवत्येवायदाह ॥ “विपामृते स्वरूपेण, लक्ष्येते कलशादिवत् ॥ एवं
च स्वस्वभावाभ्यां, व्यज्येते खलसज्जनौ ॥१॥” इति ॥ बहुबहुविधादिग्रहणस्योक्तलक्षणत्वबलादपायत्वे कथं शास्त्रान्तरेऽ-
वग्रहादीनां बह्वादिग्रहणमुक्तम् ?, सत्यमुक्तम्, किन्तूपचारतः बह्वादिग्राहकस्यापायस्य कारणेष्ववग्रहादिषु योग्यतया कार्यस्वरूपम-
स्तीति कृत्वोपचारतस्तेऽपि बह्वादिग्राहकाः प्रोच्यन्ते, अथ यदि उक्तन्यायेन त्वयाऽप्युपचारं कृत्वा विशेषग्राहकोऽर्थावग्रह
इत्युच्यते, स वाङ्मात्रेण तव न युज्यते, “ यत्र मुख्यार्थो न घटते तत्र प्रयोजने सति उपचारः प्रवर्तते, ” त्वया त्ववग्रहस्य
विशेषविषयकत्वोपपादनाय यद्यदुक्तं तदन्यथैव समर्थितमिति प्रयोजनाभावान्नोपचारो युक्तः, यदि मां शिष्यो भूत्वा
पृच्छसि त्वं ‘कथमुपचारः क्रियमाणो घटत इति ?,’ ततः शृणु समाकर्णय, सोऽपि यथा युज्यते तथा कथयामि ॥ २८१ ॥

यथाप्रतिज्ञातमेव सम्पादयन्नाह-

सामण्यमेत्तगहणं, नेच्छइओ समथमोगगहो पढमो ॥ ततोऽण्तरमीहिय-वत्थुविसेसस्स जोऽवाओ ॥ २८२ ॥
सो पुणरीहाऽवाया-ऽवेक्खाओ वग्गहोत्ति उवयरिओ ॥ एस्सविसेसावेक्खं, सामण्णं गेण्हए जेणं ॥ २८३ ॥
ततोऽण्तरमीहा, ततोऽवाओ य तव्विसेसस्स ॥ इय सामण्णविसेसा-वेक्खा जावंतिमो भेओ ॥ २८४ ॥
इहैकसमयमात्रमानो नैश्चयिको निरुपचरितः सामान्यवस्तुमात्रग्राहकोऽर्थावग्रहः प्रथमः, निश्चयवेदिपरमयोग्यवगम-

विषयस्वार्थविषययोऽप्यमुच्यते, ततो नैश्वयिककार्योवग्रहादनन्तरमीदृशस्य वस्तुविशेषस्य योऽप्याय, स पुनर्मीविनीमीहामपायं चापे-
 स्योपचरितोऽग्रग्रहोऽर्थावग्रहः। स एवस्यव्यवहारिभिर्व्यवहियमाणत्वाद्वावहारिकोर्थावग्रहः, उपचारे निमित्तान्तरमाह-एस्से-
 र्थादि, एष्यो मावी योऽज्यो विशेषस्तदेषध्या येन कारणेनापमपायोऽपि सन् सामान्यं गृह्णाति, सामान्यग्राहित्वात्प्रथमनैश्व-
 यिकार्थावग्रहनदयमर्थावग्रहः, ततस्सामान्येन शब्दनिश्चयरूपात्प्रथमापायादनन्तरं किमयं शब्दः शब्दः शब्दो वेत्यादिरूपेहा
 मपायशोपेक्ष्य सामान्यालम्बनत्वादुपचरितोऽर्थावग्रहः, इयं च सामान्यविशेषासात्मवत्स्वविशेषान्तरान्त्यविशेषं यावद्भवति, अयमपि च मावितिद्विशेषाहा-
 प्रथवा यतो विशेषात्परतः प्रमातृविशेषमिदं निवर्तते तन्त्यविशेषं यावत् व्यावहारिकार्थावग्रहोहापायार्थं सामान्यविशेषापेक्षा
 कर्तव्या एवमिदोपचारपटना युज्यते ॥२८२-२८३-२८४ ॥ उक्तगाथाप्रयपर्यवसितमर्थमष्टपदमेवयति—

श्रुदिमामान्यमध्यखतं सामान्यमात्रालम्बनेकमापिकं श्रुतं सत्यवहारार्थं पुण, सच्चत्थाऽव्यग्रहोऽवाओ ॥ २८५ ॥
 रिरापायी भवत, ईहा, पुनरपायः, पुनीहा, पुनरव्यपाय, इत्येवंक्रमेण यावदन्त्यो विशेषः, न स्वर्थावग्रहः, अर्थावग्रहस्तु सामा-
 न्यमात्रालम्बनेकमापिकं प्रथमज्ञानमेव, न तदीहाऽयापो वा संप्यवहारार्थं पुनः सर्वत्र यो योऽप्यायः स स उपरेहापायापेक्षयैव्य
 विशेषापेक्षया चोपचारतोऽर्थावग्रहः ॥ २८५ ॥ यावत्तत्त्वान्तेनोपरोपरविशेषाच्छब्दा प्रवर्तते तावदवग्रहः, एतत्तमयोगामावे त्वप्याय
 एव भवति न तस्यावग्रहत्वमिति दर्शयति-

तरतमजोगाभावे-स्वाओ चिय धारणा तदंतम्भि ॥ सन्वत्य वासणा पुण, भणिया कालंतरे सई य ॥ २८६ ॥
 तरतमयोगाभावे ज्ञातुरेतनविशेषाकाङ्क्षानिधुत्वावपाय एव भवति, तस्यावप्रहत्वाभावात्तन्निमित्तानामीहादीनामभावे तदन्ते
 धारणा तदर्थोपयोगाप्रब्युत्तिरूपा भवति, वासना वक्ष्यमाणरूपा कालान्तरे स्मृतिश्चेति धारणाभेदद्वयं पुनः सर्वत्र भवति ॥ २८६ ॥
 सांख्यवहारिकार्थविग्रहापेक्षेदानीं “ तेणं सदे ति उग्गाहिए ’ इत्यादिद्वयं विशेषविज्ञानपरतयाप्युपपादयितुं शक्यत इत्याह—
 सदेो त्ति व सुयभणियं, विगप्पओ जइ विसेसचिण्णाणं ॥ घेप्पेज्ज तं पि जुज्जइ, संबवहारोग्गहे सच्चं ॥ २८७ ॥

वा अथवा, शब्द इति सूत्रमणितं शब्दस्तेनावगृहीत इति सूत्रे प्रतिपादितं यदि विकल्पतो विवधावशतो विशेषविज्ञानं गृह्येत,
 संबवहारोपग्रहे गृह्यमाणे सति सर्वं तदपि युज्यते ॥ २८७ ॥ व्यावहारिकार्थविग्रहाम्युपगमे सविशेषं गुणमुपदर्शयन्नाह—

खिप्पेयरइभेओ, पुब्बोइयदोसजालपरिहारो ॥ जुज्जइ संताणेण य, सामण्णचिसेसच्चद्वारो ॥ २८८ ॥
 क्षिप्रतरादिभेदं यत्पूर्वोदितदोषजालमेकसामयिकसामान्यमात्रग्राहकनैश्चयिकार्थविग्रहव्याख्यातारमृत्येकसामयिकत्वेऽस्य कथं
 क्षिप्रचिरग्रहणविशेषणं ? सामान्यमात्रग्राहकत्वे च कथं बहुबहुविधादिविशेषणोक्तं विशेषग्रहणं?, तथाऽस्यैव विशेषग्राहकत्वे
 समयोपयोगवाहुल्यमित्यादिस्वरूपम्, तस्य परिहारो व्यावहारिकार्थविग्रहे सति युज्यते, नैश्चयिकार्थविग्रहवादिभिरपि उपनाराभ्या-
 वहारिकार्थविग्रहस्यासंख्येयसमयनिष्पन्नविशेषग्राहकज्ञानरूपस्य स्वीकृतत्वेन तत्र क्षिप्रतरादिभेदस्य बहु-बहुविधादिविशेषणोक्त-
 विशेषग्राहकत्वस्य सम्भवात्, तस्य चाऽसंख्येयसामयिकत्वेनैकसमयोपयोगवाहुल्यस्यावकाश एव नास्ति, एवं च क्षिप्रतरादिवि-
 शेषणकलापो मुख्यतया सांख्यवहारिकार्थविग्रह एव घटते कारणे कार्यधर्मोपचारतस्तु नैश्चयिकार्थविग्रहेऽपीत्युक्तं प्राग्, सन्तानेन च

सामान्यविशेषव्यवहारो लोकरूढोऽपि व्यावहारिकार्थोऽवग्रहे युज्यते, लोके विशेषोऽप्यपेक्षया सामान्यं, यत्सामान्यं तदप्यपेक्षया विशेषः, इत्येवमन्त्यविशेषं यावत्, एतद्यौषचारिकावग्रहे सत्येव घटते, नान्यथा, 'यदनन्तरमीहादि प्रवृत्तिः सोऽवग्रह' इत्येवमवग्रहलक्षणस्य नैश्रयिकालवग्रह इव विशेषप्रतिद्विज्ञानेऽप्यारूपे औपचारिकार्थविवग्रहतया स्वीक्रियमाणेऽपि भावात् ॥ २८८ ॥ ।इति सचिवरणे श्रीज्ञानार्णवे मतिज्ञानाऽऽद्यमेदलक्षणद्विविधावग्रहतत्त्वप्ररूपणात्मको द्वितीयस्तरङ्गः सम्पूर्णः॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ॥ अथ मतिज्ञानद्वितीयमेदलक्षणासीहां व्याचिख्यासुराह—

इत्येवं प्रागुक्तेन प्रकारेणाभिहिताऽऽव्यस्त्वस्तुमात्रग्रहणलक्षणैश्रयिकार्थविवग्रहशब्दादिसामान्यग्रहणलक्षणव्यावहारिकार्थ-
 वप्रहात्मकसामान्यग्रहणानन्तरमीहा प्रवर्तते, सा सदर्थमीमांसा, सतस्त्वत्र विद्यमानस्य गृहीतार्थस्य विशेषविमर्शद्वारेण
 मीमांसा विचारणा, किमिदं वस्तु मया गृहीतं शब्दोऽशब्दो वेत्येवंस्वरूपा, इयं विचारणा निश्चयार्थविवग्रहानन्तरमाविनी,
 वा अथवा शाब्दशक्तिर्मध्ये कोऽयं भवेत् शब्दः शब्दः शब्दो वा, इयं विचारणा व्यवहारार्थविवग्रहानन्तरमाविनी, यद्यपीत्यं
 विचारणा संग्रयात्मिका नेहा, तथाप्यनयाऽनन्तरमावी व्यतिरेकधर्मनिराकरणपरः अन्यधर्मपटनप्रवृत्तधापायाभिमुख एव बोध
 उपलक्षित ईहा ॥ तथाया—“अरण्यमेतत् सखितास्त्रयागतो, न चाधुना सम्भवतीह मानवः ॥ प्रायस्त्वेदेतेन रम्यादिभाजा, मान्यं
 म्भारतातिमाननाम्ना ॥ १ ॥” इति ॥ एतेन स्याथुर्वा पुरुषो वेति संग्रयानन्तरं पुरुषधर्मव्यतिरेकतः स्याथुर्धर्मसमन्वयतश्च
 प्रायः स्याथुरेवायमिति बोध ईहेत्युपदर्शितम्भवतीति ॥ २८९ ॥ अथ मतिज्ञानचतुर्थीयमेदस्यापापस्य स्वरूपमाह—

महुराहगुणत्तणओ, संखस्सेव त्ति जं न संगस्स ॥ विष्णुणं सोऽवाओ, अणुगमवहरेगभावाओ ॥ २९० ॥
 व्याख्या-मधुरस्निग्धादिगुणत्वात् शङ्खस्यैवायं शब्दो न शृङ्गस्य इत्यादि यद्विशेषविज्ञानं सोऽपायो निश्चयज्ञानरूपः, तत्र
 हेतुः, अनुगमव्यतिरेकभावतः इति, पुरोवर्त्यर्थधर्माणामनुगमभावात् तत्राविद्यमानार्थधर्माणां व्यतिरेकभावात्, अनुगमव्यतिरेकौ
 अस्तित्वनास्तित्वनिश्चयौ । अयं च व्यवहारार्थविग्रहानन्तरभावी अपाय उक्तः । निश्चयावग्रहानन्तरभावी तु श्रोत्रग्राह्यत्वादि-

गुणतः शब्द एवायं न रूपादिरिति ॥ २९० ॥ अथ मतिज्ञानतुरीयभेदलक्षणां धारणां सभेदामाह-
 तयणंतरं तयत्या-विचवणं जो य वासणाजोगो ॥ कालंतरे य जं पुण-रणुसरणं धारणा सा उ ॥ २९१ ॥
 व्याख्या-तस्मादपायादनन्तरं यत्तदर्थदिविच्यवनम्, उपयोगमाश्रित्यांत्रंशः, यश्च वासनाया जीवेन सह योगः सम्बन्धः,
 यच्च तस्यार्थस्य कालान्तरे पुनरिन्द्रियैरुपलब्धस्यानुपलब्धस्य वा एवमेव मनसाऽनुस्मरणं स्मृतिर्भवति, सेयं पुनस्त्रिविधाऽप्यर्थ-

स्यावधारणरूपा धारणा विज्ञेया, वासना च तदावरणक्षयोपशमरूपा ज्ञेया ॥ २९१ ॥
 इदमत्रैवम्पर्य-धारणाया अविच्युतिलक्षणभेदस्य दीर्घोपयोगमाश्रित्याभ्युपगमादेव पराभ्युपगतनिरन्तरसमानविषयकज्ञान-
 सन्तानलक्षणधारावाहिकज्ञानफलस्य स्थिरार्थग्रहणस्योपपत्तौ निष्प्रयोजनमेव धारावाहिकज्ञानकल्पनं, पूर्वज्ञानमुत्पाद्य व्युपरतव्या-
 पारस्य कारणस्य पुनर्व्यापारान्तराभावेन कारणभावाच्च न निरन्तरज्ञानसन्तानलक्षणघा(※सप्तचत्वारिंशत्पत्रादिह यावद्योजितःपाठः)

*रावाहिकज्ञानाभ्युपगमो युज्यते न चैकापायोत्पत्तावपि सामग्रीसत्त्वात्पुनस्तदुत्पत्तेरवारणीयत्वात्तत्सन्तानोत्पत्तिर्नासञ्जेति
 वाच्यम्, अपायस्यापायोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात्प्रागभावस्य तद्भेदतुत्वाद्वा पुनस्तदुत्पत्त्यापत्तेरभावात्, अन्यथैकवारं घटोत्पादेऽपि सा-

मयीमिदिम्ना कपाले पुनस्त्वदुत्पत्त्यापिप्रसङ्गादिति चेत्, उच्यते, षटोऽयं षटोऽयमिदं नुभवघारादर्शनेन तदपलापो दुष्करोऽपाय-
सत्त्वेऽपायान्तोत्पत्तिप्रतिबन्धस्याप्राप्त्यापि कृत्वात् स्पष्टस्पष्टतरस्पष्टतमवासनाजनकत्वेनापायजन्यापायपरम्पराया अवश्याम्बुपे-
यत्वादीहावप्रदादिभेद इवापायनानात्वेऽप्युपयोगमेदानापेरेकसन्ततिकैकविषयकज्ञानस्यैवोपयोगत्वात्, तस्य च नानात्वेऽप्ये-
कत्वाविरोधात् तत्रापायसमानाकारसृष्टिजननी सृष्टिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमरूपा वासना विजृम्भते, कालान्तरे च तद्विषयिणी
सृष्टिः प्रवर्षते इति, यद्यपीयं भिन्नोपयोगरूपत्वाभावात्तद्विषयी मवितुमुत्सहते, तथापि क्षयोपशममदिम्नाऽव्यक्ततया स्थितं पूर्वज्ञान-
भेदोद्बोधकत्वान्न सृष्ट्युपयोगरूपतामास्कन्दत्यच्चिदमेदोपनिन्दं सन्तानगामित्वलक्षणं भेदमास्कन्दतीति द्रष्टव्यं, ननु सृष्टिर्न
प्रमाश्रीतवस्यामले वर्तमानाद्यगाहिन्याः पाकरक्ते द्यामोऽयमिति प्रतीतिरिवातीततच्छेदे वर्तमानत्वावगाहिन्यास्तस्या अपयार्थत्वा-
वगाहिशिष्टस्यानागतवर्तमानस्य वर्तमानत्वानुभवबलादननुभूतस्य वा तत्र वर्तमानत्वस्य ज्ञानसामग्रीमदिम्नैव मानात्, अन्यथा
रिपयस्य वर्तमानत्वान्माने तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गादत एव यदा धूमस्तदा बद्धिरिति व्याप्यप्रतिसन्धानेऽपि ज्ञानसामग्रीमदिम्नैव
बान्यनुभितौ बहूर्नेर्वर्तमानत्वज्ञानाद्यत्र निःशङ्कं प्रवृत्तिरिति चेत्, न, पाकरक्ते द्यामोऽयमिति प्रतीतिरयथार्थत्वासिद्धेरिदानीमयं श्याम
इत्याकाराभावेन तत्र द्यामर्तन्नि वर्तमानत्वानवगाहनात्, अप्य प्रकारतया तत्र विद्यमानत्वामावेऽपि विशेष्यावच्छेदककालाव-
च्छिन्नविद्वेषणसम्बन्धस्य संसर्गत्वात्संसर्गत्वया तदनुभूतत्वात् प्रतीतिरयथार्थेति चेत्, तथापि पूर्वं श्याम इत्यत्रातीतश्यामतायाभिब
स षट इत्यत्राऽव्यतीतघर्मवेदिशृष्ट्यरूपायां तस्यायां विद्यमानत्वप्रतिसन्धानायोगेन सृष्टियाथाथ्यस्य बाधितुमशक्यत्वात्कादाचित्क-
सम्बन्धपुरस्कारेणातीतघर्मज्ञानस्याप्यप्रामाण्ये च कादाचित्कसम्बन्धेन सत्यत्रिपञ्चिदुत्त्वच्छेदे हेतुरपि हेत्वामासर्वा भवेत्, अपि-

चानुभवस्मरणयोर्विषयकृतविशेषाभावेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्येदम्पदप्रयोगहेतुत्वात्संस्कारजन्यज्ञानस्य तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वात्तदुभयाभिलाषवैलक्षण्यात्स्मृतेरप्रामाण्येऽनुभवस्याप्यप्रामाण्यापत्तिः, स्मृतेर्याथार्थ्येऽप्यनुभवप्रमात्वपारतन्व्यादप्रमात्वमितिचेत्, न, अनुमितेरपि व्याप्तज्ञानादिप्रमात्वपारतन्व्येणायथार्थत्वप्रसङ्गाद्, अनुमितेरूप्यतौ परापेक्षा विषयपरिच्छेदे तु स्वातन्त्र्यमेवेति चेत्, न, स्मृतेरप्युत्पत्तावेवानुभवसव्यपेक्षत्वात्स्वविषयपरिच्छेदे तु स्वातन्त्र्यात्, अनुभवविषयीकृतभावावभासिन्याः स्मृतेर्विषयपरिच्छेदेऽपि न स्वातन्त्र्यमिति चेत्, तर्हि व्याप्तज्ञानादिविषयीकृतानर्थान् परिच्छिन्दन्त्या अनुमितेरपि प्रामाण्यं दूर एव, नैयत्येनाभात एवार्थोऽनुमित्या विषयीक्रियत इति चेत्, तर्हि तत्तयाऽभात एवार्थः स्मृत्या विषयीक्रियत इति तुल्यमिति न किञ्चिदेतत् ।

वस्तुतः स्मृतित्वप्रमात्वे जन्यत्वप्रयोज्यत्वरूपं नानुभवप्रमात्वपारतन्त्र्यं यदृच्छोपकल्पितं त्वप्रयोजकं, यदि वाऽनुभूतधर्माश्रयत्वरूपा तत्रा स्मृतौ भासते इदन्तांशे उद्बुद्धसंस्कारस्यैव तत्रांशे स्मारकत्वात्फलबलेन तथात्वकल्पनाद्धर्मविशेषमादाय सहप्रयोगस्य समर्थनाद्, अनुभवस्मरणयोर्विषयकृतविशेषाभावेऽपि संस्कारजज्ञानत्वेन स्मृतेस्तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वे तु प्रमुष्टतचाकस्मरणादपि तच्छब्दोल्लेखप्रसङ्गात्, अनुभवे यद्धर्मवैशिष्ट्यमानं तस्यार्तीतत्वं तत्रा स्मृतौ भासत इत्यभ्युपगमे चानागतविषयकस्मरणादौ तत्रांशेऽप्ययथार्थत्वप्रसङ्गादिति विभाव्यते, तदाप्यनुभूतधर्मे विद्यमानत्वस्यावाधान्न तस्या अयथार्थत्वम् ॥

सम्प्रदायानुसारिणस्वनुभूयमानत्वलक्षणेदन्तानुभवे भासतेऽनुभूतत्वरूपा च तत्रा स्मृतौ भासतेऽत एव स घट इति स्मृत्यभिलापस्य यः प्रागनुभूत इति विवरणं सङ्गच्छते, इदन्ताविषयकानुभवादेव च तत्राविषयकं स्मरणमुन्मीलति तं विना तु प्रमुष्टतचाकं तत्, न चानुभूतत्वमेव यदि तत्रा तदा तदवगाह्यनुमितावपि तत्रोल्लेखप्रसङ्ग इति वाच्यम्, उल्लेखो यदि विषयता

तदा तदभ्युपगमेऽविनादात्, यदि शुनामिलापस्तदा संस्कारबन्धानत्वेन तद्धेतुत्वेन तदापस्यमागात्, तथाप्यनुभूतो घटोऽनुभूय-
 मानो घट इत्यनुभवप्रभवस्मरणे तदोङ्कारप्रसङ्गा इति चेत्, न, पूर्वाणुपस्थितानुभूतत्वानुभूयमानानुरप्यरेव तत्वेदन्तापदा-
 र्थत्वात्, प्रागनुभूतस्यापि कस्यचिद् समर्गत्वस्यैव प्रकारत्वस्यापि सम्भवादित्याहुः, इदन्तानुल्लेख्यनुभवप्रभवस्मरणेऽपि
 तेषामानात्स्वसामग्रीमहिम्नेन तत्र तथा भासत इत्यन्त्ये, यत् तेषेदन्ते स्मृत्यनुभवमासिनी अखण्डे एव वस्तुनी, एवं
 चेदन्तासंस्कारेणैदन्तैव तद्यथा स्मर्यते प्रकृतवशात् तु स्मरणं नास्त्येव ॥ इरिहराद्यनुचिन्तनं (ना) च कथिकाव्यमूलज्ञा-
 नान्मनाःप्रभवेति सर्वा स्मृतिरयथार्थैव, न च क्वचित्प्रमितस्यैवान्यश्रोपात्कथमन्यत्राप्रमितायास्तत्तायाः स्मृतावारोप इति
 वाच्यम्, इदन्ताया पृथग्भागेन विषयकत्वेन प्रत्यभिज्ञायां तथायाः प्रमितत्वात् सृष्टाविदन्तायां तत्तारोपसम्मवात्, न च स्मृते-
 र्भ्रमत्वे तद्विद्यामकनानादोपकल्पने गौरवमिति वाच्यम्, इदन्तानि उपबुद्धसंस्कारस्यैव दोषत्वात्, इदन्तानुल्लेख्यनुभवप्रभव-
 स्मरणेऽपि तद्यथा धर्मान्तरस्यैवागगाहनाथ तस्या याथार्थ्यमिति, तदुच्छं, तथास्मृतेः पूर्वमिदन्तोपस्थितिं विना तदारोपास-
 न्मवादिदन्तोङ्खानन्तरेमेव तदारोप इत्यत्र मानामावाद्, मोवे वा इदन्तात्वेन तदुल्लेखे विद्येपर्ययानादोपस्यैवाऽसम्मवात्, अपि
 चदन्ताविषयकसंस्कारस्य स्वरूपत एव तथाविषयकसृष्टित्वावच्छेदैव हेतुत्वात् स्मृतौ तस्येदन्तामानातम्भवः, तत्रावच्छिन्न-
 प्रकाराकसृष्टित्वावच्छेदेन तद्धेतुत्वकल्पने तु तत्र तद्यथा अगदिपयकत्वप्रसङ्गात्, तथावच्छिन्नेदन्ताप्रकारकत्वस्य च स्वरूपतत्त्वा-
 प्रकारान्यापेक्षया गौरवात्, अपि च तथाया अखण्डतेः स्वरूपतत्त्वाप्रकारकत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्यभिज्ञानसाधारण्येनेदन्तानि
 उपबुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वमुचितम्, न च प्रकारतयाऽनुभवत्वावच्छिन्नं प्रति विषयतया ज्ञानन्वेनेव हेतुत्वात्, अन्यथा दण्डाज्ञानेऽपि

तत्संस्काराद्द्विप्रसङ्गात्, तत्तज्ञानं विना कथं तदनुभव इति वाच्यम्, प्रकारतया संस्कारान्न्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
विषयतया ज्ञानत्वेन हेतुत्वात्, इत्थं च तच्छब्दप्रयोगहेतुतापि तत्ताप्रकारकज्ञानत्वेनैवेति स्मृतिप्रत्यभिज्ञयोस्ततोच्छेद इति न
किञ्चिदेतत्, किं बहुना ? स घटः सोऽयं घटः इति स्मृतिप्रत्यभिज्ञानयोस्तत्तांशे समानाकारत्वात्प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्ये स्मृतेरपि
प्रामाण्यं, स्मृतेरप्रामाण्ये च तथा प्रत्यभिज्ञाया अपि तथात्वं प्रसज्येदिति दुरुद्धरा प्रतिबन्दी, न चेदन्तासंस्कारस्यातीततत्तद्धर्मवैशिष्ट्य-
स्मृतावेव हेतुत्वमिति युक्तं, एकाकारत्वमद्भ्रगप्रसङ्गाद् गौरवाच्च, यत्तु 'स्मृतेर्यो धार्थ्येऽपि न प्रमात्वं यथार्थानुभवत्वस्यैव तत्त्वात्,
अन्यथा स्मृतेः प्रमात्वे तदसाधारणकारणस्य संस्कारस्य पृथक्प्रमाणत्वप्रसङ्गे मुनिप्रणीतप्रमाणविभागव्याघातप्रसङ्गादिति',
तत्तु स्वगृह एव प्रोच्यमानं आजमानतां भेदेन तु कथायां, अस्माकं तु प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वाभ्यां द्विवैव प्रमाणविभागाभिधानात्,
स्मृतेः परोक्षकुक्षवेव निक्षिप्तत्वात् किञ्चिदनुपपन्नं ॥ तस्मात्सत्यप्रवृत्तिजनकत्वादनुभवस्यैव स्मृतेरपि प्रामाण्यस्य निरावायत्वात्
साधूक्तमवग्रहेहापायधारणाभेदाच्चतुर्विधं मतिज्ञानमिति, अत्र चावग्रहादीन् शब्दोदाहरणेन सूत्रकारः प्रतिपाद्य " एवं एएणं
अभिलोकेणं अव्वत्तं रूवं रसं गंधं फासं" इत्याद्यतिदेशश्चत्रमाह, ईहादीनामुभयवस्त्ववलम्बनं प्रति नियमकारणं पूरयंस्तदेवानुवदतिस्म
भाष्यकारः— "सेसेसु वि रूवाइसु, विसएसु हुन्ति रूवलक्खाईं ॥ पायं पचासन्न-त्तणेणमीहाइवत्थूणि ॥ २९२ ॥ [शेषेष्वपि
रूपादिषु, विषयेषु भवन्ति रूपलक्षाणि ॥ प्रायः प्रत्यासन्नत्वेनेहादिवस्तूनि ॥] प्रायः ' प्रत्यासत्तिहिं बहुभिद्धर्मैः सादृश्यं '
तत्प्रतियोग्यनुयोगिनावेव धर्मिणावालम्ब्येहादीनां प्रवृत्तिस्वभाव इति, किमयं स्थाशुरुत पुरुष इतिवत्किमयं स्थाशुरुतोषु इति ने-
होदयः, उच्छेदे स्थाशुरुप्रत्यासन्नभावादत एव श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यासन्नवस्तूपदर्शनं बहुशः प्रदर्शितमिति शेषेन्द्रियप्रत्यासन्नवस्तूनि

सञ्चिचक्षुराह—“ याशुपुरिसार इदं दृ-भ्रालादमंभियकरिछमंसाह ॥ सपुष्पलणालाह य, समाणरूवाहं विमयाहं ॥ २९३ ॥ ”
 [स्थाशुपुलादिक्कृष्टांपलादिसम्भूतक्रीलमोषादि ॥ सर्वोत्पलनालादिरसमानरूपादिविषयाणि ॥] संभियकरिछस्ति
 संभूतानि संसृष्टानि, वरीलानि वंशजालफलानि, स्पष्टयन्यत् ॥४॥ ननु प्रत्यासत्तिर्यदि स्वरूपसतीहानियन्धमं तर्लोकत्र धर्मिणि दृष्टे
 सकलत्प्रत्यासप्रयस्त्वचलन्मर्बिहोदयप्रसङ्गोऽविवेकात्, न च प्रत्यासत्तिप्रदस्य तद्वेतुत्वात्त देप इति वाच्यम्, तद्वगर्भायाः
 सारश्वरूपप्रत्यासनेप्रदे संशयाभावात्तत्पूर्विकाया अप्रवृत्तेरित्यत आह—

मास्त्वपज्ञानमीहादौ, कोटिस्मारकतां भजत् ॥ नियन्तुं प्रभवत्युच्चै-कमयस्यावलम्बनम् ॥ ५ ॥

स्थाशुपुलयोः माहदपज्ञाने सति हि स्थाशुदर्शनोत्तरमुद्बुद्धसंस्कारेण स्थाशुत्वपुरुषपत्नोमयकोटिस्मरणेन तदुभयसहचरित-
 धर्मवसाङ्गानेन दोषमहिम्नाऽसंमर्गोप्रहासं संशयोत्पत्तवाचीहादिप्रादुर्मानाषत्रोमयावगाहित्वं नानियतं, एतेन ‘ अमसंशयोत्तर-
 प्रत्यक्षं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुत्वात्सर्वत्र प्रत्यक्षनिर्णये ईहाया हेतुत्वमप्रमाणिकमिति’ निरस्तं, संशयोत्तरमेव निर्णया-
 म्युपगमात्, वस्तुतः संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वं न विशेषदर्शनकार्यतागच्छेदकं, संशयोत्तरत्वस्य दुर्बचत्वात्, संशयोत्तरं विशेष-
 दर्शनं विनाऽपि संशयानुत्तरप्रत्यक्षप्रहास, संशयानुत्तराप्रत्यक्षे संशयामावस्य हेतुत्वकल्पनेऽतिगौरवात् प्रत्यक्षनिश्चयत्वाव-
 ङ्छिन्नं प्रतीहाया हेतुत्वस्यैव युक्तत्वात्, ॥५॥ अप “ से बहा णामए केर पुत्ति अकवत्तं सुमिणं पासिमा ” इत्यादि सूत्रमनुसृ-
 त्येन्द्रियाणांभिव मनषोऽप्यथप्रहादयः स्वप्नादौ सम्भवन्तीत्याह—

स्वप्नादावपि शब्दादि-विषयाऽप्यप्रहादयः ॥ मनसोऽपि लसन्त्येव, हृषीकृष्णापृति विना ॥ ६ ॥

मनसोऽपि स्वप्नादाधिन्द्रियव्यापारं विनाऽत्रग्रहादयः प्रादुर्भवन्ति, तथाहि, स्वप्ने गीतादिश्रवणे प्रथममव्यक्तशब्दज्ञानं भवति, ततः क्रियं शब्दोऽशब्दो वेतीहा प्रवर्तते, ततः शब्द एवायमित्यपायः, ततश्च धारणेति ॥ एवं जाग्रतोऽपि मनसैव बहलतेमे तमसि घटादिपदार्थपर्यालोचनदशायां मानसा अवग्रहादयो द्रष्टव्या । आह च—“ एवं चिय सिमिणाइसु, मणसो सदाइसु विसएसु ॥ होन्तिदियवात्रारा-भावे वि अवग्रहादीया ॥ २९४ ॥ ” [एवमेव स्वप्नादिषु, मनसः शब्दादिषु विषयेषु ॥ भवन्तीन्द्रियव्यापारा-भावेऽप्यवग्रहादयः ॥] ॥ ६ ॥ अथावग्रहादीनां सूत्रोक्तक्रमनियमे हेतुमाह—

व्यतिक्रमोत्क्रमौ नैतै-नैतेषां तत्त्वनिर्णयः ॥ नेदृग् श्लेषस्वभावोऽपि, तदेते नियतक्रमाः ॥ ७ ॥

अनानुपूर्वीभवनं व्यतिक्रमः, पश्चानुपूर्वीभवनमुत्क्रमः, अन्यतरवैकल्यं शून्यत्वमेतैर्वस्तुनस्तत्त्वनिर्णयो न स्यात्, तदेते एव वस्तुनिर्णयाय सर्वेऽपि क्रमनियमेनान्वेषणीयाः, न ह्यनन्यगृहीतमीक्ष्यते, धर्मिणोऽप्रसिद्धौ निरालम्बनविचाराप्रवृत्तेः, न चानी- हितं निश्चीयते, तस्य विचारपूर्वकत्वात्, न च विचारं विनाऽपि कारणमहिम्ना तदुत्पादो युक्तो विचारस्यापि तत्कारणत्वेन तद्विरेहे कारणमहिम्न एवासिद्धेः, न चानिश्चितं धार्यते, अन्यथा सन्देहादपि तत्प्रसङ्गादिति, वस्तुनोऽपि च सामान्यविशेषरूपः स्वभावस्तथा ज्ञानयोग्यतैव व्यवस्थित इति तस्य तथाभावो युक्तः ॥ यदाह—“ उक्तमथोऽइकमओ, एगाभावे वि वा ण वत्थुस्स ॥ जं सब्भावाहिगमो, तो सब्बे णियमित्तक्रमा य ॥ २९५ ॥ ” [उत्क्रमतोऽतिक्रमत, एकामावेऽपि वा न वस्तुनः ॥ यत्स्वभावाधिगमः, ततः सर्वे नियमितक्रमाश्च ॥] “ ईहिज्जइ णाऽगहिं, णज्जइ नाणीहिं न याणायं ॥ धारिज्जइ जं वत्थुं, तेण कमोवग्गहाईओ ॥ २९६ ॥ ” [ईक्षते नाऽगृहीतं, ज्ञायते नानीहितं न चाज्ञातम् ॥ धार्यते यद्वस्तु तेन, क्रमोऽवग्रहादिकः]

“ एषो विप ते सध्वे, भवन्ति भिन्ना य जेव सपफालं ॥ न षड्फमो प तेसि, ण अन्नाहा नेपसम्मापो. ॥ २९७ ॥ ” [इत एपः ते सर्वे भवन्ति भिन्नाथ नैव सपफालं ॥ न व्यतिक्रमस्य तेषां, भान्यथा शेषतत्प्रमायाः] ॥ ७ ॥ नन्यम्यस्ते पुल्लेड्यं पुंल्लेड्यं पुंल्लेड्यं निरुपायि, षट्ठिलेव चैनमस्मार्षमिति च, तथा च कथमन्यसतामाये न यत्तुभायमानम् ? ॥ आह ष-“ अम्भत्येडयाओ विय, कत्थर लखिलज्जर हसो पुरिसो ॥ अण्णाथ धारण विय, पुरेपलद्धे इमं तं वि ॥ २९८ ॥ ” [अम्यस्तेडपाय एव वयपिच्छस्यते-ओ पुरुषः ॥ अन्यत्र धारणैव पुरेपलब्धे इदं वदिति ॥] अत्रोच्यते-

उक्तापायस्मृत्योरवधेहादिष्वीहादेः कालसौहार्म्यादलक्षणेऽप्युक्तक्रमस्य प्रमाणसिद्धत्याश्च यत्र तदपलायः कर्तुं शक्यः, न दिष्यपत्रग्रहच्छेदे सत्यपि कालभेदे तदलक्षणेन तदभावो नाप, न वा दीर्घपुष्कलपुंलीमधुने तद्रूपदर्शनसञ्चनितशब्दभजनतत्पुण्याप्राणतद्रसास्यादनतत्सर्पोपलब्धीनां योगपयाभिमानेऽपि कारणक्रमनियतस्वतन्त्रमो प्रमाणासिद्धोऽपि नास्तीति पक्षं शक्यते, एतेदेकोपयोगसत्त्वाभावत्वान्मनसः सर्वेन्द्रियेषु तदसम्बन्धादाद्युसञ्चारित्वेनैव तेनाद्युकार्यजननात्, तथा च पारम्यं-“ णो मणे देवाद्युरमशुआणं, तंसि तंसि समयंसिति ॥ ” ननु भवतां मनसाः शरीरध्यापितेन सर्वदा सर्वेन्द्रियसंयोगाद्युपपदनेकज्ञानोत्पत्तिर्दुर्वारा तदशुल्काभ्युपगम एवेन्द्रियेषु तत्संयोगक्रमेण ज्ञानक्रमसम्भवादिति चेत्, न, अशुल्काभ्युपगमेऽपि तस्य तन्नेन्द्रियसंयोगकाले. त्वरसंयोगस्य दुर्धियारत्वात् पुगपदुमयज्ञानोत्पत्तेरनिवार्यत्वात्, अष्टधैविक्यपरिन्नेव तद्वारणे. च सिषोपयोगक्रमादेव ज्ञानक्रम

इति युक्तमभ्युगन्तुमिति दिग् ॥ तद्विदमभिप्रेत्याह—“उत्पलदलसयवेहे न्व, दुव्विमावत्तणेण पडिहाई ॥ समयं व सुक्कसक्कु-
 लिदसणे, विसयाणसुवलद्धी ॥ २९९ ॥” [उत्पलदलशतवेघ इव दुर्विभावत्वेन प्रतिभाति ॥ समयं वा शुक्कशब्कुलीदशने
 विषयाणामुपलब्धिः ॥] अभ्यासस्थलेऽप्ययं पुरुष इति निर्णयेऽयं पुरुष इति प्रयोगे कुत इति कस्यचिदाकाङ्क्षायां करचरणा-
 दिमत्त्वादिति प्रयोगात्तदनुगुणहोदेरनुमानात्तत्र तत्सत्त्वं सिद्धयतीत्यप्याहुः ॥ ८ ॥ अथ ‘भेयवत्थु समासेण’ ति निर्युक्तिगाथाऽ-
 वयेनावग्रहादयो मतिज्ञानस्य सामान्यभेदा इत्युक्तमिति विशेषभेदाः किमधिका अपि सम्भवन्तीति शिष्याक्राङ्क्षायामाह—

ओत्रादिभेदात् षोढा स्यु-र्यदर्थवग्रहादयः ॥ चतुर्द्धा व्यञ्जनं तेन, स्युरष्टाविंशतिभिदाः ॥ ९ ॥
 ओत्रादीन्द्रियपञ्चकं नोइन्द्रियञ्च मन आश्रित्यार्थावग्रहादयश्चत्वारो भेदाः षड्भिः संगुणिताश्चतुर्विंशतिर्भवन्ति तत्र च
 नयनमनोवर्जेन्द्रियभेदाच्चतुर्विधव्यञ्जनावग्रहप्रक्षेपे पूर्वोक्तभेदचतुष्टयापेक्षया विस्तरेण वक्ष्यमाणभेदापेक्षया च सङ्क्षेपेणाष्टा-
 विंशतिः श्रुतनिश्चितमतिज्ञानस्य भेदाः सम्पद्यन्ते । आह च—“ सोइदिआइभेएण, छव्विहावगगहादओडभिहिया ॥ ते हुन्ति
 चउव्वीसं, चउव्विहं वंजणेगहणं ॥ ३०० ॥ अट्ठावीसइभेयं एयं सुअणिस्सिअं समासेणं ति ॥ [ओत्रेन्द्रियादिभेदेन षड्विधा अव-
 ग्रहादयोऽभिहिताः ॥ ते भवन्ति चतुर्विंशतिश्चतुर्विधं, व्यञ्जनावग्रहणम् ॥ अष्टाविंशतिभेदेतच्छ्रुतनिश्चितं समासेन ॥] ॥ ९ ॥

अथ केचित्तु चतुर्विधव्यञ्जनावग्रहस्थले औत्पत्तिक्यादिभेदेन चतुर्विधमश्रुतनिश्चितं प्रक्षिप्य सामान्यतो मतिज्ञानस्याष्टाविंश-
 तिभेदानुपपादयन्ति तन्मतं पूर्वमनूद्य दूषयति—

व्यञ्जनावग्रहस्थाने, चतुर्द्धा श्रुतनिश्चितम् ॥ केचित् क्षिपन्ति तदस-त्तदन्तर्भूतिसम्भवात् ॥ १० ॥

न गतु व्युत्पन्नप्रहाराण्यप्रहारायप्रत्येन रूपैकीकृत्योत्पत्तिरूपदिभेदपतुष्टयप्रक्षेपेण भुवनिभिताधुतनिभितसाधारण्येनाद्या-
विद्यतिभेदपरिगणनं युक्तं, औरपत्तिरूप्यादीना चतुर्णां भेदानामयप्रहादिव्येवान्तर्भावात्, तथा दि ' द्वितीयार्कष्टमन्तरेण मदीयः
कृष्टो योदस्य ' इति रामादिष्टे परीक्षापात्रस्य भरतस्यौरपत्तिकी प्रादुर्भूय, तत्र दर्पात्मातत्वादयं स्वप्रतिबिम्बं दृष्ट्वा युष्येतेत्य-
वसूते, तत्रप्रतिबिम्बं किं तडागपपःपूरादिगतं तदनुगुणीभवति दर्पणादिगतं येति तदनन्तरमीद्यते, ततः कछोलादिभिः प्रतिक्षणम-
पनीयमानत्वादस्पष्टत्वात् जलादिगतं बिम्बं न तथा, स्थिरत्वेन स्पष्टत्वेन चरणपातायन्धीक्षणयोग्यत्वेन च दर्पणगतमेव तत्रयेति
निधीयते इति । आह ए- " केरु वंजणोगह-यञ्जे छोट्टणमेकम्मि ॥३०१॥ अरुअणिस्सिअमंयं, अट्टावीसश्विदन्ति भास-
न्ति ॥ जमरग्गाहो दुमओ-यग्गहसाममओ गरिओ ॥ ३०२ ॥ " [केरुपु व्युत्पन्नप्रहारेणं धिर्प्येतस्मिन् ॥ अथुतनिभित-
मेयमटाविद्यतिविधिमिति मापन्ते ॥ यद्यप्रहो दिभेरोऽप्रहृतानान्यतो गृहीतः ॥] " यउववरिषाभाषा, जग्हा ण तमोगगदाओ
बिम्बं ॥ तेणेग्गहात्साम-अओ अ तं तमायं पेव ॥३०३॥ " [चतुर्ध्वलिरिक्ताभावात्, यस्मान्मत्तदयप्रहादयः ॥ बिम्बं येनायप्रहादिसा-
मान्यतथतपयुगतमेव ॥] किर पडिइडुडहीजो, जुन्ने विषण यग्गहां ईहा । किं तुसिल्लिडुमशाओ, दृष्णतं कंतविम्बं ति ॥३०४॥"]
[कयं प्रतिच्छृष्टहीनो युष्येत विन्वेनाऽत्रप्रह ईहा ॥ किं तुसिल्लिडुमशाओ, दृष्णतं कंतविम्बं ति ।] नन्ययप्रहादिभ्य ओरपत्ति-
रूप्यादीनामपि कथञ्चिद्विभेदोऽस्त्येव गर्भया भेदस्वरूपप्रहोत्तरविद्येपागामपि नास्त्येवात्रप्रहरेण तत्रोरभेदादिति चेत्, न, अथुत-
निधित्वविज्ञानकोपाधीनानयप्रहादिसिमाजकोपाप्यव्याप्यरेनोत्तरभेदात्प्रहमत्तत्वात्, औरपत्तिरूप्यादिभेदेन मतिज्ञानस्य साक्षाद्विभागे
तु न्यूनत्वापातात्, अवप्रहाप्यन्तर्भावेन विभागे रशाधिक्यात् व्याप्यव्याप्योपाधिना साक्षाद्विभागाऽयोगाच्च, अथ एव भुव-

निश्रितत्वाश्रुतनिश्रितत्वाभ्यां मतिज्ञानत्वसाक्षाद्ब्याप्योपाधिभ्यां द्विधा तद्विभागः सूत्रोक्तो न विशीर्येत, मतिज्ञानत्वेन तयोरभेदेऽपि प्रातिस्विकरूपाभ्यां भेदसम्भवाद्, अवग्रहत्वेनाभिन्नानामिव श्रोत्राद्यवग्रहाणाम् ॥ तदुक्तम्—“ जह उगगहाइ-सामणए वि, सोइदिआइणा भयो ॥ तह ओगगहाइसामणए वि, तमणिस्सिया भिण्णं ॥ ३०५ ॥ ” [यथाऽवग्रहादि-सामान्येऽपि, श्रोत्रेन्द्रियादिना भेदः ॥ तथाऽवग्रहादिसामान्येऽपि, तदनिश्रितत्वाद् भिन्नम् ॥] एवं च—श्रुतनिश्रितविभाजको-पाधिभिरौत्पत्तिकीत्वादिभिस्तस्यापि चतुर्धा विभागः सङ्गच्छते । तस्मान्मतिज्ञानस्य श्रुतनिश्रितत्वाश्रुतनिश्रितत्वाभ्यां सामान्यतो द्विधाविभागः, श्रुतनिश्रितस्य चाष्टाविंशतिभेदरश्रुतनिश्रितस्य च चतुर्भिर्भेदैर्विशेषविभाग इति विवेकः, अत एव सम्पूर्णं श्रुतनिश्रितं प्ररूप्य ‘से किं तं अस्सुअणिस्सिअं’ इत्यादिना ग्रन्थेन सूत्रेऽश्रुतनिश्रितग्ररूपणं प्रत्यज्ञापि, अन्यथा तु प्रागेव तदनिरूपणे न्यूनत्वग्रसङ्गः ॥ आह च—‘अड्ढवीसइभेअं, सुअणिस्सिअमेव केवलं तग्हा ॥ जग्हा तम्मि समत्ते, पुणरस्सु-अणिस्सिअं भणिअं ॥ ३०६ ॥ [अष्टाविंशतिभेदं श्रुतनिश्रितमेव केवलं तस्मात् ॥ यस्मात्तस्मिन्समाप्ते, पुनरश्रुतनिश्रितं भणितम् ॥] ननु मतिज्ञानस्यावग्रहादयश्चत्वार एव भेदा अवग्रहादिभेदास्तु प्रभेदा इति कथमुच्यतेऽष्टाविंशतिभेदेभेदा इति, सत्यम्, प्रमे-दानामपि भेदत्वेन विवक्षणादाधिक्येऽपि तावतां भेदानां तावदन्यतरत्वेन मतिज्ञानत्वव्यापक(प्य)त्वाद्भिभागवचनस्याव्याघाताच्च सम्प्रदायानुरोधादिकं विनैव हि क्वचिदेतादृशविभागस्याप्रामाणिकत्वमिति, अथवा ‘समाप्तेन भेदवस्तुनि’ इत्यत्र भेदवस्तुत्वे समाप्ते-नेत्यनुकूलं विशेषणं प्रभेदास्तु बहवोऽपि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथैवमष्टाविंशतिविधत्वं मतिज्ञानस्योपदर्श्यं प्रकारान्तरेण प्रभेदाद्बहुल्यघटितं बहुभेदत्वमुपदर्शयति—

नाना-नानाविध-क्षिप्ता-ऽनिश्चिता-ऽनिश्चित-ध्रुवैः ॥ पट्टत्रिंशच्छतभेदाः स्युः, सेतराघप्रहादिभिः ॥ ११ ॥
 अथप्रहादयः प्रागुक्तदिशाद्याविश्रुतिभेदमालो बहुषट्शुबिध(धादिभिः)नानानानाविधक्षिप्ताऽनिश्चितानिश्चितध्रुवैः सप्तत्रिंशद्वैः
 द्वादशभिर्भेदैर्गुणिताः पट्टत्रिंशदधिकानि श्रीणि शकानि भेदा भवन्ति । अथ बहुबहुविधेतिस्थाने नानानाविधेति बन्धानुलोम्यादुक्तम् ।
 तथाह-“अं बहुबहुविद्विष्या-ऽणिससअणिच्छिद्यध्रुवेपरविभिन्ना ॥ पुणरुग्महादयो तो, तं छतीसतिसयभेदं ॥ ३०७ ॥ ” [यद्
 बहुबहुविधिप्राऽनिश्चितनिश्चितध्रुवैतरविभिन्नाः ॥ पुनरथप्रहादयस्तस्तत्पट्टत्रिंशद्विश्रुतिशतमेदम् ॥] ॥ ११ ॥ अथ बह्वादीनां स्वरूपमाह-
 नानार्थानां बहुत्वं हि, पृथग्जात्यवभसिता ॥ नानात्वाद्यैव(त्वेन न) तज्ज्ञप्ति-रपहृत्त्वं प्रचक्षते ॥ १२ ॥
 प्रत्येकं बहुधर्माणां, शाने बहुत्वधं मतम् ॥ प्रत्येकं स्वल्पधर्माणां, विज्ञानं तद्विपर्ययः ॥ १३ ॥
 क्षिप्तं त्वरितमुत्पद्य-सक्षिप्तं तु चिन्म्यितम् ॥ अनिश्चितमल्लिङ्गोत्थं, निश्चितं लिङ्गसम्भवम् ॥ १४ ॥
 निश्चितं संशयातीतं, तेन ग्रस्तमनिश्चितम् ॥ सर्वदा यत्तथाप्राप्ति, ध्रुवं तद्यान्यथाऽध्रुवम् ॥ १५ ॥
 बहूनां विषयाणां प्रातिस्विकधर्मप्रकारग्रहो बहुज्ञानं, यथा तत्त्वं बहुत्वं च 'सकलस्वविषयनिष्ठयाचदसाधारणधर्मप्रकारकत्वं,
 साधक्यव्यवधानेकादेश्यत्वं, न त्वशेषत्वमात्रं, यावत्त्वं च व्यापकत्वं, तेन घटोऽयमित्याद्यव्यावहारिकाद्यग्रहेऽशेषस्वविषयनिष्ठाशेष-
 धर्मप्राद्विष्यपि बहुत्वव्यवहारामात्रे न क्षतिर्न वा नानात्वनिर्देशेपु शब्देषु कतिपयविशेषावभासेऽपि बहुत्वव्यवहारः, कतिपय-
 विशेषावभासेऽपि ततः स्वरूपविशेषापेक्षया बहुत्वव्यवहारान्, यावत्त्वमेकत्वमेव वा विवक्षितं, नैश्वयिकार्यावप्रहादोपेक्षयाऽऽद्य
 व्यावहारिकार्यावप्रहेऽपि बहुत्वव्यवहारो तु साकल्यमप्यशेषत्वमेव, अपहुत्वं च 'तद्विज्ञानत्वं,' तत्त्वं चासाधारणधर्मनिष्ठपरागेण

बहुविषयग्राहित्वं 'नानाशब्दा एते' इत्यादिसामान्यज्ञानं हि तदिति, एवम् अशेषस्वविषयनिष्ठानेकासाधारणधर्मव्याप्यबहुतर-
 धर्मावगाहिज्ञानं बहुविधं, न चैवं बहुविधस्यापि बहुत्वापत्तिस्तल्लक्षणसत्त्वादिति वाच्यम्, उपधेयसङ्केरऽप्युपाध्योरसङ्करा-
 द्विचक्षार्थाद्वैविध्येन तत्र द्विधाव्यवहाराच्च, अवहुविधत्वं च न बहुविधभिन्नज्ञानत्वं, बहुज्ञानेऽतिव्याप्तेः, किन्त्वबहुविधमित्यत्र
 ननः पद्युदासाश्रयणाद् 'अशेषस्वविषयनिष्ठानेकासाधारणधर्मव्याप्यस्वल्पतरुधर्मव्याप्यस्त्रिगुणधर्मव्याप्यस्त्रिगुणधर्मव्याप्य-
 तया गृहीतेषु नानाशब्दखण्णवादिशब्देषु एकैकं शब्दभेदादिशब्दमाश्रित्य स्त्रिगुणधर्मव्याप्यस्वल्पतरुधर्मव्याप्यस्त्रिगुणधर्मव्याप्य-
 दिबहुविधधर्मवैशिष्ट्यं गृण्हेव हि बहुविधज्ञानमुदाह्रियते, तत्र स्निग्धमधुरत्वादिस्वल्पधर्मवैशिष्ट्यज्ञानञ्चाचहुविधमिति ।
 क्षिप्रत्वं च नाविलम्बितोत्पत्तिकत्वम्, अक्षिप्रत्वञ्च न विलम्बितोत्पत्तिकत्वं, सामग्रीसन्निधानासन्निधानाभ्यां सर्वस्यापि
 विलम्बिताविलम्बितोत्पत्तिकत्वात्, नापि विमर्शानपेक्षोत्पत्तिकत्वं क्षिप्रत्वम्, अपायस्य सतो विमर्शसव्यपेक्षत्वनियमात्, किन्तु
 'इदित्युपनतसामग्रीकत्वं' क्षिप्रत्वं, अतादृशत्वं त्वक्षिप्रत्वमिति ॥ इदिति सामग्र्युपनिपातनियामकादृष्टजन्यतावच्छेदकजाति-
 विशेषत्वं' क्षिप्रत्वमित्यापि काश्चित्, 'प्रबलतरसंस्कारार्धानज्ञदित्युपस्थितिकविमर्शजन्यत्वं' तत्त्वमित्यन्ये ॥ अनिश्रितं
 लिङ्गानपेक्षोत्पत्तिकं पताकादिनिश्रया देवकुलादिदर्शनवद्, यन्न लिङ्गनिश्रामपेक्षते यद्यप्यन्यव्यतिरेकधर्मान्वेषणरूपामी-
 हार्मपक्षमाणः सर्व एवाऽप्ययो लिङ्गमपेक्षत एव तथाप्यनुमितिसामग्रीसम्पत्तिरूपा लिङ्गनिश्रया यत्र नास्ति तदनिश्रितं,
 अन्यतु निश्रितमिति ध्येयम् ॥ निश्रितत्वमसन्दिग्धविषयकत्वं 'प्रामाण्यसंशयादिरूपविषयसंशयसामग्र्यनास्कन्दितत्वम्',
 तद्विपरीतत्वमनिश्रितत्वं, ध्रुवत्वं च, 'सर्वकालमेकजातीयसामग्रीसमुत्पाद्यत्वम्', अतादृशत्वं त्वध्रुवत्वमिति ॥ आह च-

“नाणासरसमूहं, षड्ं पिहं शुणद मिल्नजातीयं ॥ बहुविहमणेगभेयं, एकेकं णिहमदुरार ॥ ३०८ ॥ [नानाशब्दसमूहं, बहु पृथग्ज्ञानाति भिन्नजातीयम् ॥ बहुविधमनेकभेदे-कैकं सिग्धमधुरादिम् ॥] “खिप्पमचिरेण तं चिय, सरूवओ अं अणि-
 स्सिअमलिं ॥ निच्छियमसंसयं वं, धुवमधंतं न य (उ) कया ॥ ३०९ ॥ ” [क्षिप्रमचिरेण तमेव स्वरूपतो यमनिश्चितमलिङ्गम् ।
 निश्चितसंसयं ध्रुवमत्यन्तं न तु कदाचित् ॥] “ एषो खिय पटिवक्खं साहिजा [पतस्मादेव प्रतिपद्यं कथयेत्] ॥ ३१० ॥ ”
 निश्चितानिश्चितयोश्चायमपि विशेषः, यद् ‘अत्तस्मिस्तद्धर्मप्रहो निश्चितं’ यथा गण्यसत्त्वग्रह इति, इतरथानिश्चितमिति ॥ आह ष-
 “ निस्सिए विसंसेो वा ॥ परधम्मेषि विमिस्सं, निस्सिअमविणिस्सियं इयरं ॥ ३१० ॥ ” [निश्चिते विशेषो वा, परधर्मविभिन्नं
 निश्चितमविनिश्चितमिवत्] स्यादेतत्, यद्वादयो मेदाः स्पष्टार्थग्राहकैवपायादियु सम्भवन्तु, अस्पष्टार्थप्राहिण्यपर्यावप्रदे तु कथं
 तत्सम्भवाः ? न च नैश्वीपिकार्थावप्रदे तदसम्भवेऽपि व्यावहारिकार्थावप्रदे तत्सम्भवान्न दोष इत्युक्तमिति वाच्यम्, तथापि व्यञ्ज-
 नावप्रदे सर्वथा तदसम्भवेनोक्तसहस्रव्याघातादिति, भेदं, व्यञ्जनावग्रहादीनामप्यपायादिकारणत्वेन तद्युगतबहुत्वादिविशेषस्य
 योग्यतया व्यञ्जनावग्रहादिष्वपि सत्त्वाद्, ‘न साविशिष्टात् कारणान्निश्चिष्टं कार्यमुत्पत्तुमर्हति’ कोट्यवबीजादेरपि शालिफलादिप्रसव-
 प्रसन्नादिति सम्प्रदायः । ननु कार्यगतयावद्दर्शना कारणगतत्वाम्युपगम एव अस्मत्त्वरूपयोग्यतया तत्र तत्सम्भमभ्युपगमादे
 स्यात्, तच्च साहस्रव्यग्रकिपादूषण एव दूषितं ‘अविशिष्टात् कारणान्निश्चिष्टकार्यानुत्पत्तिस्तु’ तादृशान्निश्चयभ्यतिरेकाद्वा तथाविधसद-
 कारिव्यतिरेकाद्धेत्यन्यदेत्, तथा च कथमेतदुक्तमिति चेत्, न, एकसन्तानगामित्वरूपयोग्यतां पुरस्कृत्य यद्वादिविशेषस्य व्यञ्ज-
 नावग्रहादिषु सम्भवाभिप्रायेण तदभिधानात् । नन्वेवंविधं वैचित्र्यं कतिञ्चानस्य विषयामेदादनवस्थितमित्यनवदिषतो विमाणा

रम्यथा व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, न खलु धूमबलाकादेः सकाशात्सम्यग्दहनजलादौ निश्चितेऽपि मुखेन तन्निश्चयं प्रवृत्तामपि सर्वेषां
 प्रमातृणां घेतासि शङ्कामात्रविनिवर्त्तनेन घ ते सर्वेऽपि निश्चितं वस्तु न प्राप्नुवन्तीति ॥ वस्तुतः सन्दिग्धस्थले सन्देहाननुमिद-
 स्वरूपो निश्चय एव वस्तुप्रापको ज्ञानप्राप्त्याप्त्यसंशयस्तु भिक्षोऽप्यन्तर्गत एवेति, न तत्र निष्कम्पप्रवृत्तिजनकताव-
 च्छेदकनिश्चयत्वामावोऽपि सुनच', ईहायाश्च संशयत्वं प्रागेव निराकृतं, निश्चयादन्यज्ञानमात्रस्यैव संशयत्वेनाज्ञानताभ्युपगमे
 निश्चयोपादानलक्षणस्यापि सर्वथाऽज्ञानत्प्रसङ्गे निश्चयस्याप्यज्ञानतापत्तिः, 'न ह्यविशिष्टात् कारणात्कार्योत्पत्तिः' इति परधर्मभिन्नं
 च निश्चितं यद्यत्र संगृह्यते तदा तत्र तदस्थत्तैव परधर्मिभिन्नित्वं विवक्षणीयं, यथा गौरिवायं केवलमथ इव प्रतिभातीति न त्वत्यन्तो-
 परामेणेति, न, तदप्यज्ञानं परधर्माणामाशङ्कामात्रमेव विमिश्रणम्, अनिश्चिते तु वस्तुभावस्यैवाशङ्का न तु परधर्माणामित्यस्या-
 प्ययमेवार्थः, उक्तोदाहारेण इवार्थसाहचर्यस्यैव भानात्, अबग्रहश्च नाऽनघ्यवसाय एकोपयोगान्तर्भूतत्वलक्षणयोग्यतया तत्राप्यव-
 सायसम्बन्धात्, अतिमत्तमूर्च्छितानामेव ज्ञानस्य योऽन्यतयाऽप्यवसायमसृशतोऽनघ्यवसायत्वाभ्युपगमात्, आह च— "इह
 सद्ब्रह्मो गार्हाई-गं संसयाइरणं ॥३१४॥" [इह साध्यमवग्रहादीनां संशयादित्यम्] यद्यपीयं वस्तुस्थितित्वाप्यभ्युपगम्योच्यते—

न निश्चितावयोऽज्ञानं, ज्ञानं यत्संशयादयः ॥ वस्तुकेकदेशाप्रार्हित्यं, समानं निश्चयेऽपि नः ॥ १६ ॥
 संशयादयोऽपि हि ज्ञानमेव वस्तुकेकदेशगमकत्वात्, इह हि घटादिकं वस्तु मृन्मयत्वाघर्षपर्यायैर्षट्कम्भकलशादिवचन
 पर्यायैः परव्यावृत्तिपर्यायैश्चानन्तधर्माशङ्कं न तु निरंशं, तस्य वैकैकदेशपरिच्छेदं संशयादयोऽपि कुर्वन्त्येवेति तेऽपि ज्ञानमेव,
 अथ समस्तवस्तुप्राक्षेव ज्ञानं न तु तदेकदेशप्रादकमिति चेत्, तर्हि निर्णयोऽपि ज्ञानं न स्यात्, गौरयमित्याद्याकारस्य तस्य

अथवा न सर्वधर्मावभासकास्ततो न ज्ञानमिदं हे ॥ ननु निर्णयोऽपि तरेणमात्रग्राहीत्यज्ञानम् ॥] ॥ १६ ॥

ननु सम्पग्दर्शनकाल इव मिथ्यादर्शनकालेऽपि ज्ञानसामान्यसंज्ञात्कथमयं विभाग इत्यत्राऽऽह—

ज्ञानं मिथ्यादृशां सर्व-मज्ञानमुपवर्णितम् ॥ एकग्रहेऽपि सर्वस्य, ज्ञानं सम्पग्दर्शां ग्रहात् ॥ १७ ॥

मिथ्यादृशा हि संशयादिरूपमतथाभूतं वा सर्वमेवाज्ञानमिति “सदसदविसेसणाओ” इत्यत्र सप्रपञ्चं व्यवस्थापितमिति, अत्र पुनस्तदुपदर्शनं पिष्टमेव पिनष्टि, अत एव “अइ एवं तेन तुहं, अघ्राणी कोत्रि नरिथ संसारे(री) ॥ मिच्छद्विद्वीणं ते, अघ्राणं नाणमि-
योसि ॥ ३१८ ॥” [यद्येवं तेन तदाघ्राणी कोऽपि नास्ति संसारे(री) । मिथ्यादृष्टीनां तेऽज्ञानं ज्ञानमितरेषाम्] इति प्रतिज्ञाय ‘भाष्य-
कारोऽपि ‘सदसदविसेसणाओ’ इति गार्थामेवाम्निष्ठितयान्, सम्पग्दर्शस्त्वेकं वस्तु गृहणतः सर्वग्रहात् ज्ञानमेव सर्वोऽपि बोधः, तथाहि,
इह तावदेकैकं वस्तु समस्तत्रिसुवनमयं अनन्ताञ्जन्यानां स्वपर्यायाणामिवान्यव्याप्तित्वाद्, अभावस्य तत्र विशेषणत्वलक्षणः साक्षात्सम्ब-
पदार्थाः कथं तत्र वर्तिष्यन्त इति चेत्, अभावश्चिद्वारा प्रतिपोगिनामपि तद्भूषित्वाद्, अभावस्य तत्र विशेषणत्वलक्षणः साक्षात्सम्ब-
न्धः; प्रतिपोगिनां तु स्वाभावश्चित्त्वलक्षणः परस्परसम्बन्धः, इत्येव हि विशेषः, एवञ्च याथात्म्येनैकस्तुज्ञाने सर्ववस्तुज्ञानमिति
नियमः, सर्ववस्तुज्ञान एव चैकवस्तुज्ञानमिति नियम इति ॥ “ जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ ॥ ”
इत्यागमो व्यवस्थितः, तथा चैकं वस्तु गृहणतः सर्ववस्तुप्रदो निराबाध एव, अथैतन्निधं परिज्ञानं केवलिन एव सम्भवति, ननु यद्भव्य-
वहितार्थोप्रादिर्णितप्रस्थस्येति चेत्, न, साक्षात्स्य तथापरिज्ञानाभावेऽपि “जो एगं जाणइ” इत्याद्यागमश्राम्याभ्युगमद्वारा तस्यापि
तथा परिज्ञानात्, तस्माज्जाप्रतः स्वपक्षस्त्वित्यल्लो वा परमगुरुप्रणतिपयोक्तवस्तुस्वरूपाभ्युगमस्य चेतसि सर्वदेवाविवचलनात्

सम्यग्दृष्टिः सर्वदा ज्ञान्येव, आह च—“एगं जाणं सव्वं, जाणइ, सव्वं च जाणमेगंति ॥ इय सव्वमयं सव्वं सम्मदि-
 ष्ठिस्स जं वत्थु ॥ ३२० ॥ [एकं जानन्सर्वं जानाति सर्वं च जानन्नेकमिति ॥ इति सर्वमयं सर्वं सम्यग्दृष्टेः यद्वस्तु] ॥ १७ ॥ तस्मा-
 त्त्त्वाभ्युपगमविशिष्टस्य ग्रहणमात्रस्यैव ज्ञानत्वात्स्थानौ व्यावृत्तिरूपाणामपि पुरूपत्त्वादिपर्यायाणां पररूपतया ग्रहेऽपि अनन्त-
 पर्यायस्यापि वस्तुनः प्रयोजनवशादेकपर्यायग्रहेऽपि याथात्म्याभ्युपगमस्य निरुपप्लवत्वात्सम्यग्दृशो न ज्ञानं प्रच्यवत इत्याह—
 तत्त्वोपगममाहात्म्याद्, ज्ञानमेवास्य संशये ॥ प्रयोजनवशादेक-पर्यायग्रहणेऽपि च ॥ १८ ॥

न खलु व्यवहारमात्रेणाज्ञानरूपा अपि सम्यग्दृशः संशयादयो निश्चयतो न ज्ञानं, तत्त्वोपगमविशेषितवस्तुधर्मग्रहणस्य तत्रान-
 पायात्सिद्धान्तनियन्त्रितेन समभिरूढनयैवम्भूतार्थान्निधेन तादृशस्यैव ज्ञानस्याभ्युपगमाद्, नचैकपर्यायिमात्रग्रहे वस्तुनोऽन्यथाग्र-
 हात्तस्याज्ञानित्वप्रसङ्गः, यतः प्रयोजनवशादनन्तधर्मत्मकेऽपि वस्तुनि यद्यप्यसात्वेकं पर्यायमासादयति यथा सौवर्णघटे दृष्टे
 घटार्थो घटत्वमध्यवस्यति सुवर्णार्थो तु सुवर्णत्वं जलानयनार्थो तु जलभाजनत्वमिति व्यवस्यति, उपलक्षणं चेदं, अम्यासपाट-
 वप्रत्यासत्त्यादिभिरपि पर्यायविशेषग्रहाद् यथा ब्राह्मणे द्वारि दृष्टे कोऽप्यभ्यासवशाद् भिक्षुकोऽयमिति जानाति, अन्यस्तु
 पाटववशाद् ब्राह्मणोऽयमिति, अपरस्तु यस्तदभ्यर्णे भणति स प्रत्यासत्तिवशान्मदुपाध्यायोऽयमिति, तथापि तदानीं तस्य भावतोऽ-
 नन्तपर्यायात्मकतया वस्तुग्रहणपरिणामो न क्षीयत इति, तदाह—“जे संसयाइग्गम्मा, धम्मा वत्थुस्स ते वि पज्जाया ॥ तददि-
 गमत्तणओ ते, नाणं चिय संसयाईआ ॥ ३२१ ॥ पज्जायमासयन्तो, एकं पि तओ पओअणवसाओ ॥ तत्तियपज्जायं चिय, तं
 गिण्हइ भावओ वत्थु ॥ ३२२ ॥” [ये संशयादिगम्या धर्मा वस्तुनस्तेऽपि पर्यायाः ॥ तदधिगमत्वतस्ते ज्ञानमेव संशयादयः ॥

पर्यायमाश्रयश्लेषकपि तकः प्रयोजनवशात् ॥ तावत्पर्यायमेव तद् गृह्णाति भावतो वस्तु ॥] ननु भावतस्तथा ग्रहणं न सार्धत्रिकं
घटाद्युपयोगकाले तदुपयोगानियमादत् एव तथाविधागमप्रामाण्याऽभ्युपगमोऽपि न तथेति तद्विशेषितं ग्रहणं ज्ञानमिति पर्यवसि-
त्तार्थोत्पत्तिः, नचाऽभ्युपगमपदेनात्र तदुपयोगतैव विवक्षणीया, सा च सम्यग्दर्शनरूपेति सम्यग्दर्शनविशेषितमेव ज्ञानं त्रैश्वयिकं
ज्ञानं, अत एव " निश्चयबाले चि ज्ञो, ण तद्वास्वं विदन्ति ते वत्थुं ॥ मिच्छदिद्वी तम्हा, सत्वं चिय तेसिमन्नाणं ॥ ३२३ ॥"
[निर्णयकालेऽपि यतो न तथारूपं विदन्ति ते वस्तु ॥ मिथ्यादृष्टयस्त्वस्मात्सर्वमेव तेषामज्ञानम्] इति गाथया मिथ्यादर्शा निर्णयकाले-
ऽपि ज्ञानत्वनियामकतच्चाभ्युपगमयोग्यताभामणनाद् ज्ञानाभावलक्षणमज्ञानमुक्तं, यदुक्तं " कट्टपरं वन्नाणं, विवज्जओ चेव मिच्छ-
दिद्वीणं ॥ मिच्छाभिणिवेसाओ, सत्त्वथ घटेव्व पढबुद्धी ॥ ३२४ ॥" [घटतरं वाऽज्ञानं, विपर्ययत एव मिथ्यादृष्टीनां ॥ मिथ्या-
भिनिवेशात्सर्वत्र, घट इव पटबुद्धिः] इति गाथया चाऽभिनिवेशव्यपदेश्यमिथ्यादर्शनरूपायास्तदयोग्यताया एव कटतरत्वात्तज्ज्ञान-
जनकसम्यग्दर्शनविरोधि मिथ्यादर्शनजन्यं स्वतन्त्रमेवाज्ञानमुक्तं कटतरपदेनातिदुस्सहमहादुःखहेतुत्वाभिधानात्तन्नाभ्युपगमा-
भावनियामकत्वोक्तावपि तस्य स्वतः संसाराहेतुत्वात्, विपर्ययनियामकमिथ्याभिनिवेशोक्त्या फलतस्तद्देतुभूतमिथ्यादर्शन-
सत्ताभिधानाज्ञाननियामकत्वे मिथ्याभिनिवेशयोग्यताविशिष्टस्वरूपज्ञानस्य तत् एवातिप्रसद्गादिति वाच्यम्, सम्यग्दृष्टौ
सम्यग्दर्शनविशिष्टज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेन तद्विशेष्य सम्यग्दर्शनविशिष्टज्ञानस्य प्रश्नप्रतिवचनाऽभावात्प्रसद्गाद्विशिष्यात्वालस्यै-
वार्थस्य प्रक्षारोहात्, न चापर्यायाद्यवस्थायां सम्यक्तत्वालेऽपि ज्ञानाभावशङ्कया प्रश्नावतारो मनोव्यापाररूपस्य व्यक्तज्ञानस्य
तदानीमभावेऽपि ज्ञानसामान्यस्याप्रत्यूहत्वाच्च निर्वेचनं फलवदिति वाच्यम्, तथापि विशेषमन्तर्भाव्य निर्वेचनस्याऽन्तिप्रयोजन-

त्वात्, न च निर्वचनेनैव विशेषान्तर्भावि शङ्कनीयं, मिथ्यादृष्टिस्त्रानुरोधेन तत्र विशेषान्तर्भावश्चकत्वात्, न च मोक्ष-
 हेतोः सम्यग्दर्शनविशिष्टज्ञानस्य सम्यग्दृष्टौ विशेष्यशङ्काप्रयुक्तशङ्कया प्रशस्तनिर्वचनञ्च सङ्गच्छते इति वाच्यम्, सम्यग्-
 दर्शनविशिष्टज्ञानत्वेन मोक्षाहेतुत्वाद्द्विशिष्टज्ञानत्वेनैव तथात्वात्सामान्यपदेन विशेषप्रश्नानौचित्याच्च, अपि च सम्यग्दृष्टिस्त्रस्थप्र-
 श्वाक्यद्वये ज्ञानपदस्यैकरूपस्यैव निवेशात्कथं निर्वचनसूत्रयोर्विशेषगर्भत्वं प्रशसमानाकारस्यैवोत्तरस्य युक्तत्वात्, नहि भूतले
 घटोऽस्ति नवेति प्रश्ने भूतले नीलघटोऽस्तीत्युत्तरमुदञ्चन्ति विपश्चितः, एवञ्च स्वस्थितशङ्काविरहेऽपि शिष्यजिज्ञासयिषोत्थापित-
 शङ्कया प्रश्न इत्युक्तिरपि न युक्तेति चेत्, न, सम्यग्दर्शनविशिष्टज्ञानस्यैव मोक्षोपयिक्ततया नैश्वयिकज्ञानत्वात्प्रश्ननिर्वचनवाक्ययोस्तु
 सामान्यपदगर्भोरपि विशेषाभिप्रायेण विशेषे पर्यवसानात्, तथाहि, निश्चयाभिप्रायेण सम्यग्दृष्टिज्ञानी नवेति प्रयुक्तस्य
 प्रश्नवाक्यस्य सम्यग्दृष्टिमोक्षोपयिकज्ञानवान्न वेत्यर्थात् ततः सम्यग्दृष्टिज्ञान्येवेति निर्वचनवाक्यस्य सम्यग्दृष्टिमोक्षोपयिकज्ञान-
 वानेवेत्यर्थात् यदाभिप्रायेण प्रश्नस्तदाभिप्रायेणैवोत्तरप्रदानात्, एवं मिथ्यादृष्टिस्त्रेऽपि भावनीयं, न च विशेषाभिप्रायेणापि प्रयुक्तात्
 सामान्यपदान्न विशेषोपस्थितिरिति शङ्कनीयं, भोजनाभिप्रायेण सैन्धवप्रश्ने तदुत्तरवाक्यस्यैसैन्धवपदाल्लक्षणानुपस्थितिप्रसङ्गा-
 दिति दिग् ॥ १८ ॥ अथ प्रकारान्तरेण संशयादिकालेऽपि सम्यग्दृशो ज्ञानं मिथ्यादृशश्च निर्णयकालेऽप्यज्ञानं समर्थयति—
 सम्यग्दृशः संशयो वा, ज्ञानं ज्ञानोपयोगतः ॥ मिथ्यादृशां किलाज्ञानं, सर्वो बोधस्तमन्तरा ॥ १९ ॥
 सम्यग्दृशः संशयः, उपलक्षणाद्विपर्ययानध्यवसायौ च ज्ञानमेव ज्ञानोपयोगात्, 'यो यदुपयुक्तः स तन्मयो' यथेन्द्रज्ञानो-
 पयुक्तो दरिद्रोऽपीन्द्र एव, वर्तते च सम्यग्दर्शनलाभकाल एव मत्यादिज्ञानलाभात्सम्यग्दृशः सर्वदैव ज्ञानपरिणामरूपज्ञानोपयोग-

भायं, तस्मात्तस्य संशयादिकालेऽपि मालज्ञानोपयोगयोगादप्रत्यहमेव ज्ञानमिति । तदाह—“अहवा जहिदनाणो-वओगओ तम्म-
 यत्तणं होइ ॥ तह संसयाइभावे, नाणं नाणोयओगाओ ॥ ३२५॥” [अथवा यथेन्द्रज्ञानोपयोगतस्तन्मयत्वं भवति । तथा संशयादि-
 भावे ज्ञानं ज्ञानोपयोगात्] मिथ्याद्यस्तु निर्णयकालेऽपि सम्यग्दर्शनाधिनाभाविज्ञानोपयोगयोर(स्याऽ)सावादज्ञानमेव, उपयोग-
 प्राहिणा नयेन तत्कार्यान्तरमनपेक्ष्य तदुपयोगेनैव तन्मयत्वव्यवस्थापनादिन्द्रपदार्थं परमैश्वर्यमनपेक्ष्यैवेन्द्रोपयोगवत् इन्द्रत्याभ्यु-
 पगमाद् ॥ तदाह—“सुद्धमिणं मिच्छस्स वि, सो सुम्मसाइसावसुओत्ति ॥ उअओगमि वि तो तस्स, णिअमआणपरिणामो ॥ ३२६॥
 जं निअओयओगे वि, तस्स विवरीयवत्पुण्डिबची ॥ तो संसयाइकाले, कत्तो नाणोवओगो तो ॥ ३२७॥” [तुल्यमिदं मिथ्याद्येतरपि
 स सम्यक्त्वादिमानश्चून्य इति ॥ उपयोगेऽपि तत्रस्तस्य नित्यमज्ञानपरिणामः ॥ यन्निर्णयोपयोगेऽपि तस्य विपरित्तस्तुप्रतिपत्तिः ।
 ततः संशयादिकाले कुतो ज्ञानोपयोगस्तस्य ॥] ॥ १९ ॥ तदेवं साधितमभ्युपगम्यानिश्चितादीनां संशयादिरूपत्वेऽपि सम्यग्दर्शा
 ज्ञानत्वरम्, अथ सामान्यतो ज्ञानाज्ञानरूपाया एव मतेनिरूपणीयत्वाच्च किञ्चिद्द्वयतीत्याह—
 सामान्यतो निरूप्यत्या-न्मतेः कापि न च क्षतिः ॥ ज्ञानाज्ञानविभागस्तु, ज्ञेयो फलविभागतः ॥ २० ॥

इह हि ‘आभिणिपोहियनाणं, सुअनाणं च’ इत्यादिगाथायां ध्रुतज्ञानं तानव् योगार्थमात्रपुरस्कारेण ज्ञानज्ञानोभयसाधारणमेव
 निर्दिष्टमिति; यथा—‘अअररसस्रीसम्मं’ इत्यादिनाऽभिघास्यमानेषु चतुर्दशसु तद्वेदेसु मिथ्याधुतस्यैषां ग्रहप्रसङ्गाव्, एवं च मत्ति-
 ज्ञानमपि सद्ग्रहलापवाद् ज्ञानाज्ञानोभयसाधारणमेवोक्तमिति सम्यग्दृष्टिसम्यग्निधिर्ना संशयादीनामज्ञानत्वेऽपि न क्षतिरिति । तदाह—
 “अहवा जह सुयनाणा-वसरे सामअदेसणं भणिअं ॥ तह मरनाणावसरे, सअमअनिरूपणं कुणार ॥ ३२८॥” [अथवा यथा श्रुतज्ञा-

नावसरे सामान्यदेशनं भणितम् ॥ तथा मतिज्ञानावसरे, सर्वमतिनिरूपणं करोति] ज्ञानाज्ञानविभागचिन्तायां तु सम्यक्त्वानुगता
 मतिर्मतिज्ञानं, मिथ्यात्वविशेषिता तु सा मत्यज्ञानमिति द्रष्टव्यं, 'अविसेसिया मइ' इत्यादिद्वन्द्वेण प्राक्ततथाविवेचितत्वाद् ॥ आह च-
 " एसा सम्माणुगया, सब्वा नाणं विवज्जए इयरं ॥ अविसेसिया मइ च्चिय, जम्हा णिदिट्ठमाईए ॥ ३२९ ॥ [एपा सम्यक्त्वाऽनुगता,
 सर्वा ज्ञानं विपर्यये इतरत् ॥ अविशेषिता मतिरेव यस्मान्निर्दिष्टमादौ ॥] नन्वेतत्त्वत्रव्यावर्णन एव मतिज्ञानपदं सम्यग्दृष्टित्वविशेषि-
 तायामेव मतौ प्रवर्तते इत्युक्तम्, तत्कथमाभिनिवोधिकज्ञानपदेन ज्ञानाज्ञानोभयरूपाया मतेः सङ्ग्रह इति चेत्, सत्यम्-रूढिपुर-
 स्कारेणैव सम्यग्दृष्टित्वविशेषितं मतिज्ञानं ज्ञानमित्युक्तेर्योगार्थमादायोभयसङ्ग्रहाविरोधात्, योगार्थस्य साधारणत्वेऽपि मोक्षसंसार-
 लक्षणफलभेदेनैव सम्यग्मिथ्यादृष्टिसम्बन्धिनोज्ञानयोरनाद्यलौकिकसङ्केतलक्षणज्ञानपदरूढिप्रवृत्तेर्निश्चयेन फलवत् एव
 वस्तुनोऽभ्युपगमात्, अत एवाह- "विवरीयवत्थुग्रहणे, जं सो साहणा विवज्जयं कुणई ॥ तो तस्स अन्नाणफलं, सम्मडिस्स नाण-
 फलं ॥ ३० ॥" [विपरीतवस्तुग्रहणे, यत्स साधनविपर्ययं करोति ॥ ततस्तस्याऽज्ञानफलं सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानफलम् ॥] विपरीतवस्तु-
 ग्रहणशीलो हि मिथ्यादृष्टिर्यागीर्याहिंसादिकं संसारसाधनमपि मोक्षसाधनत्वेनाध्यवस्यतीति विपरीतफलकत्वेन तदज्ञानमिति
 परिभाष्यते, सम्यग्दृष्टिस्तु यथावद्ज्ञात्वा यथास्थानं साधनं विनियुङ्क्त इति फलवत्त्वात्तदीयो बोधो ज्ञान $\times \times \times$
 (योजितः पाठः) [मेवा । ननु सर्वमयं सर्वमेव वस्त्विति भवत्सिद्धान्ततो मोक्षसाधनस्य सम्यग्ज्ञानादित्रिकस्य सम्यग्ज्ञानादि-
 चन्मिथ्याज्ञानादिरपि धर्म इति सम्यग्दृष्टिना मोक्षसंसिद्धये । यस्य साधनस्य धर्मोऽङ्गीकृतः मिथ्यादृष्टिनापि तस्यैव
 धर्मस्तत्सिद्धये स्वीकृतः, धर्मग्रहणद्वारेण च तस्य धर्मिणोऽपि कथाश्चिद्ग्रहणं समस्त्येवेति न मिथ्यादृष्टेर्विपरीतत्वमिति चेत्. न,

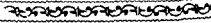
यतोऽनन्तधर्माऽप्यासितस्यापि वस्तुनो न सर्वेऽपि धर्मा एकमर्थं साधयन्ति, किन्तु यो धर्मो यत्रार्थे योग्यस्त एव तमेवार्थं
 साधयति यथा कलशमल्लकार्दीनां मृद्धमत्वे समानेऽपि कलश एव महलादिकार्येषु व्याप्रियते, एवं यद्यपि मोक्षादिसाधनस्य
 मिथ्याज्ञानादिकोऽपि व्यावृत्तिरूपतया धर्मः, तथापि नासौ मोक्षस्य साधकः, किन्तु तद्विषयभूतस्य संसारादिकस्यैव, मोक्षा-
 देस्तु तत्साधनयोग्यः सम्यग्ज्ञानादिको धर्म एव साधक इति वस्तुस्थितां मोक्षेऽयोग्यं मिथ्याज्ञानादिकमयोग्यतयाऽपश्यंस्तत्र
 व्यापारयति मिथ्यादृष्टिरतस्साधनविपर्ययं कुर्वतोऽस्याज्ञानमेव, तदाह भाष्यकारः—“अइ सो वि तस्स धम्मो, किं विवरीयत्तणं
 तितं न मचे ॥ धम्मो वि जओ सव्वो, न साहणं किंतु जो जोगो ॥ ३३१ ॥ जोगाजोगाविसेसं, अमुणंतो सो विवज्जयं कुणइ ॥
 सम्मरिद्धी उण कुणई, तस्स सट्ठाणविणिओगं ॥ ३३२ ॥” [यदि सोऽपि तस्य धर्मः किं विपरीतत्वमिति तन्न भवेत् ॥ धर्मोऽपि यतः
 सर्वो न साधनं किन्तु यो योग्यः ॥ योग्यायोग्यविशेषमज्ञानं स(मिथ्यादृष्टिः) विपर्ययं करोति ॥ सम्यग्दृष्टिः पुनः करोति, तस्य
 स्वस्थानविनियोगसु] इति । योग्यमयोग्यञ्च धर्मं ज्ञानं स्थाने व्यापार्यैश्च सम्यग्दृष्टिः सम्यगाराधको भूत्वा समीहितफलभा-
 ग्भवति ॥ उक्तं च—“काले सिक्खइ नाणं, जिणभणिअं परममचिराएण ॥ दंसणपभावगाणि अ, सिक्खइ सत्थाइं कालम्मि ॥ १ ॥
 काले य मत्तपाणं, गवेसए सयलदोसपरिसुद्धं ॥ आयरियाईणट्ठा, पवयणमायासु उवउतो ॥ २ ॥ एवं समायरंतो, काले कालं
 विमुद्धपरिणामो ॥ असवन्तजोगकारी, सलाहणिज्जो य भुयणम्मि ॥ ३ ॥ सयलसुरासुरपणमिय-जिण-गणहरभणियकिरिय-
 विदिइसलो ॥ आराहिऊण सम्म-त्त-नाण-चरणाईं परमाईं ॥ ४ ॥ सत्तट्ठभवग्गहण-अंभंतरकालम्मि केवलल्लापणं । उप्पाडिऊण
 गच्छइ, विदुयमलो सासयं मोक्खं ॥ ५ ॥ तत्थ य जर-जम्मण-मरण-रोग-त्तण्हा-त्तुहा-भय-विमुक्को ॥ साइ अपअवसाणं,

कालमणंतं सुहं लहइ ॥ ६ ॥ ” इति ॥ [काले शिक्षते ज्ञानं, जिनभणितं परमभक्तिरोगेण ॥ दर्शनप्रभावकाणि च शिक्षते शास्त्राणि
 काले ॥ काले च भवतपानं, गवेषयेत्सकलदोषपरिशुद्धम् ॥ आचार्यादीनामर्थाय, प्रवचनमातृपूपयुक्तः ॥ एवं समाचरन्काले काले
 विशुद्धपरिणामः ॥ अत्रवद्योगकारी श्लाघनीयश्च भुवने ॥ सकलसुरासुरप्रणतजिन-गणधरभाषितक्रियाविधिकुशलः ॥ आराध्य-
 सम्यक्त्वज्ञानचरणानि परमाणि ॥ सप्ताष्टभवग्रहणाभ्यन्तरकाले केवलज्ञानम् ॥ उत्पाद्यं गच्छति विद्युतमलः शाश्वतं मोक्षम् ॥ तत्र च
 जराजन्मरणरोगतृष्णाशुधाभयविमुक्तः ॥ साद्यपर्यवसानं कालमनन्तं सुखं लभते ॥] तेषु मतिज्ञानभेदेषु चतुर्षु अर्थावग्रहादिषु
 एकसमयोऽर्थावग्रहः, समयः सर्वजघन्यः कालविशेषः, ईहापायावन्तमुहूर्तम्, व्यञ्जनावग्रहव्यावहारिकार्थावग्रहावपि तथैव,
 अविच्युतिस्मृतिवासनाभेदात् त्रिविधा धारणा, तत्राऽविच्युतिः स्मृतिश्च प्रत्येकमन्तमुहूर्तं भवति, स्मृतिबीजभूता तदर्थज्ञानाव-
 रणक्षयोपशमरूपा वासना तु संख्येयवर्षायुषां सत्त्वानां संख्येयं कालम्, असंख्येयवर्षायुषां तु पत्योपमादिजीविनाम-
 संख्येयं कालम्भवति, तदुक्तं निर्युक्तिकृता ॥ “ उगग्रहो एकं समयं, ईहा-वाया सुहुत्तमंतं तु ॥ कालमसंख्यं संखं
 च, धारणा होइ नायव्वा ॥ ३३३ ॥ ” इति [अवग्रह एकं समयं, ईहापायौ सुहूर्तान्तस्तु ॥ कालमसंख्यं संख्यं च धारणा
 भवति ज्ञातव्या] नैश्चयिकार्थावग्रह एकसमयः, वासनारूपधारणाभ्युक्त्वाऽन्ये व्यञ्जनावग्रह-व्यावहारिकार्थावग्रहापायाविच्यु-
 त्स्मृतिरूपा मतिभेदाः पृथगेकमेवान्तमुहूर्तं भवन्ति । यदाह भाष्यकारः ॥ “ अत्थोग्रहो जहन्नो, समयं सेसोग्रहादो वीसुं ॥
 अंतोसुहुत्तमेगं तु, वासनाधारणं मोत्तुं ॥ ३३४ ॥ ” [अर्थावग्रहो जघन्यः समयं शेषाऽवग्रहादयो विश्वक् अन्तमुहूर्तमेकं तु वासना-
 धारणां मुक्त्वा] इति स्थितिचिचारः ॥ नयनमनोभिन्नानां श्रोत्रादीनां चतुर्णामिन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वव्यवस्थापनतस्तेषां

व्यञ्जनायप्रदशतुर्धा नयनमनसोरप्राप्यऋतित्वव्यवस्थापनतस्तयोर्न
 विद्वेष उपदश्यते-श्रोत्रं सृष्टमात्राण्येव शुब्दद्रव्याणुपलभते, तानि प्राणेन्द्रियादिविषयीभूतद्रव्यैभ्यः स्रक्ष्माणि, बह्विनि, भावुका-
 ति च, विषयपरिच्छेदे प्राणेन्द्रियादिरणत्पदुतं च श्रोत्रेन्द्रियम्, प्राणरसनस्पर्शनेन्द्रियाणि स्वस्वविषयं बद्धसृष्टं गृह्णन्ति,
 प्राणस्य विषयो गन्धः, रसनाया विषयो रसः, स्पर्शनस्य विषयः स्पर्शः । सृष्टमित्यालिङ्गितं, बद्धं तु गाढतरमाश्लिष्टमात्म-
 प्रदेयोः, प्राणेन्द्रियादिविषयभूतानि गन्धादिव्यानि शुब्दद्रव्ययोश्चया स्तोकानि, पादरानि, अभावुकानि च, विषयपरिच्छेदे श्रोत्रा-
 वेद्ययाऽपट्टनि च प्राणादीनि, अत एव बद्धसृष्टमेव स्वस्वविषयं गृह्णन्ति, न सृष्टमात्रम्, चक्षुरिन्द्रियन्तु अप्राप्तमेव विषयं गृह्णाति,
 अप्राप्तत्वविशेषे कथं न सर्वस्य ग्रहणमिति नाद्यङ्क्यं, यतोऽप्राप्तमपि योग्यदेवशस्यमेव पश्यति, नायोग्येदेशस्यमिति, उक्तार्यो-
 पोद्बलिकं 'पुष्टं सुणेद सर्वं' इत्यादिनिर्युक्तिगाथां सम्बन्धयद्वाऽऽह भाव्यकारः ॥ "सोत्तार्हणं पत्तार-विसयया पुब्बस-
 त्यओ भणिया ॥ इह कंटा सट्टाणे, भणइ विसयप्पमाणं च ॥ ३३ ५ ॥ पुष्टं सुणेद सर्वं, रूवं पुण पोसद अणुठं तु ॥ गन्धं रसं च फासं
 च, बद्धपुष्टं वियागरो ॥ ३३ ५ ॥" इति, 'पुष्टं सुणेद सर्वं' इति निर्युक्तिगाथाव्याख्यानरूपस्यैवमा भाव्यस्यथाः, तद्यथा-"पुष्टं
 रेणुं च तणुमि, बद्धमणीकयं पण्सेहि ॥ छिकाइं चिय णिण्हइ, सइब्बाइं जं तां ॥ ३३ ७ ॥ अणुसुणुमपाणुणां, जं पट्टपरं च सोत्त-
 रिण्णाणं ॥ गंधाइदच्चाइं, विवरीयाइं जओ तां ॥ ३३ ८ ॥ ऋरिसाणंतरसत्त-प्पयसमीसीक्याइं धेण्णति ॥ पट्टपरच्छिण्णाणां, जं च न
 घाणाइरुत्ताइं ॥ ३३ ९ ॥" [श्रोत्रादीनां प्राणादि-विषयता पूर्वमर्थतो भणित्वा ॥ इह कण्ठारस्यस्याने, भण्यते विषयप्रमाणं च ॥ सृष्टं श्रृणो-
 ति शुब्दं रूपं पुनः पश्यत्यसृष्टं तु ॥ गन्धं रसं च स्पर्शं च बद्धसृष्टं व्यागृणीयात् ॥ सृष्टं रेणुरिय ततो बद्धमात्मनिष्ठं प्रदेये ॥ सृष्ट्या-

न्येव गृह्णाति, शब्दद्रव्याणि यत्तानि ॥ आत्माङ्गुलेन लक्ष्मतिरिक्तं योजनानां तु ॥ बहुदक्षमभावुकानि यत्पटुतरं च श्रेत्रविज्ञानम् ॥
 गन्धादिद्रव्याणि विपरीतानि यतस्तानि ॥ स्पर्शानन्तरमात्मप्रदेशैर्मिश्रीकृतानि गृह्यन्ते ॥ पटुतरविज्ञानानि यच्च न द्राणा-
 दिकरणानि ॥] इति ॥ स्पष्टाश्चेमा गाथाः । नयनं मनश्चाप्राप्तस्यैव वस्तुनः परिच्छेदकारि, तेन नयनं रूपमस्पृ-
 ष्टमेव पश्यति, नयनस्य चात्माङ्गुलेन सातिरेकं योजनलक्षमुत्कृष्टतोऽपि विषयपरिमाणमागमेऽभिहितं, तेनाप्राप्तत्वा-
 विशेषेऽपि परतो न पश्यति, आत्माङ्गुलोच्छ्रयाङ्गुलप्रमाणाङ्गुलभेदेनाङ्गुलं त्रिविधं ॥ तत्राद्यं “जेणं जया मणूसा, तेसि जं होइ
 माणरूवं तु ॥ तं भणियमिहायंगुल-मणिययमाणं पुण इमं तु ॥ १ ॥” द्वितीयं तु “ परमाणू तसरेणू, रहरेणू अगगं च वाल-
 स्स ॥ लिक्खा जूया य जवो, अट्टगुणविवट्टिया कमसो ॥ २ ॥” इत्यादिग्रन्थोक्तम्, तृतीयं तु-“उस्सेहंगुलमेगं, हवइ पमाणंगुलं
 सहस्सगुणं ॥ तं चव दुगुणियं खलु, वीरस्सायंगुलं भणियं ॥ ३ ॥ आयंगुलेण वत्तुं, उस्सेहपमाणओ मिणसु देहं ॥ नग-पुढवि-विमाणं, इ-
 मिणसु पमाणंगुलेणंति ॥ ४ ॥ [ये यदा मनुष्यास्तेषां यद् भवति मानरूपं तु ॥ तद् भणितमिहात्माङ्गुल-मनियतमानं पुनरिदं तु ॥ परमाणु-
 खसरेणू, रथेरणुरग्रकं च वालस्य ॥ लिखा यूका च यवोऽष्टगुणविवर्धिताः क्रमशः ॥ उत्सेधाङ्गुलमेकं, भवति प्रमाणाङ्गुलं सहस्रगुणम् ॥
 तदेव द्विगुणितं खलु, वीरस्यात्माङ्गुलं भणितम् ॥ आत्माङ्गुलेन वस्तु, उत्सेध(धाङ्गुल)प्रमाणतो मित्तु देहम् ॥ नगपृथ्वीविमानानि,
 मित्तु प्रमाणाङ्गुलेनेति ॥] उक्तोपपत्तिप्रदर्शिका च भाष्यगाथा यथा-“अप्यत्कारि नयणं, मणो य, नयणस्स विसयपरिमाणं ॥
 आयंगुलेण लक्खं, अहरितं जोयणाणं तु ॥ ३४० ॥” [अप्राप्तकारि नयनं मनश्च, नयनस्य विषयपरिमाणम् । आत्मा-
 ङ्गुलेन लक्ष्मतिरिक्तं योजनानां तु ॥] इति ॥ ननु “ उस्सेहपमाणओ मिणे देहं ” इतिवचनादेहस्य तावदुच्छ्रयाङ्गुल-

प्रमाणत्वं सिद्धमेव, देहग्रहणस्योपलक्षणत्वात्तत्रस्थमिन्द्रियं तद्विषयश्च गृह्यत इति चक्षुषस्ताद्विषयस्य चोच्छ्रयाद्भ्रूलप्रमाणमेयत्वे-
 नात्माद्भ्रुलेन नयनविषयपरिमाणकथनमवुक्तमिति चेत्, न, देहग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वास्वीकारेण देहस्यैवोच्छ्रयाद्भ्रूलप्रमाणमेयत्वे-
 नेन्द्रियविषयपरिमाणस्यात्माद्भ्रुलेनैव भेयत्वात्, तदुक्तं भाष्यकृता "नयु भणियमुस्सयंगुल-पमाणओ जीवेदेहमाणाइ ॥ देहप-
 माणं चिय तं, न उ इंदियविसयपरिमाणं ॥३४१॥" [ननु भणितमुच्छ्रया-द्भ्रूलप्रमाणतो जीवेदेहमानानि ॥ देहग्रमाणमेव तद्भ्रु, न
 त्विन्द्रियविषयपरिमाणम्] इति, युज्यते चेन्द्रियविषयपरिमाणमात्माद्भ्रुलेनैव, न तु उच्छ्रयाद्भ्रुलेन, यतः पञ्चार्धपञ्चमधनुः-
 द्यतादिप्रमाणानां भारतादीनां चापोष्यादिनर्ग्यः स्कन्धावारश्चात्माद्भ्रुलेन द्वादशयोजनायामतया सिद्धान्ते निर्णीताः, भरतच-
 क्रवर्त्याद्यात्माद्भ्रुलं च प्रमाणाद्भ्रुलं तद् उच्छ्रयाद्भ्रुलात्सहस्रगुणं " उस्सेहंगुलमेगं हवइ पमाणंगुलं सहस्सगुणं " इति. चच-
 नात्, ततश्चापोष्यादिनर्ग्यः स्कन्धावारश्च उत्सेधाद्भ्रुलेन पुनरनेकानि योजनसहस्राणि भवन्ति, एवञ्चापुधशालादिषु ताडित-
 भेर्यादिशब्दश्रवणं सर्वेषामिन्द्रियविषयस्योच्छ्रयाद्भ्रुलेमेयत्वपक्षे न प्राप्नोति, यतः श्रोत्रं " चारसहि जोअणेहिं, सोयं अभिगिण्हए
 सारं " इत्यादिवचनात् द्वादशम्य एव योजनेभ्यः समागतं शब्दं शृणोति न परतः, उक्तपक्षे च एतानि द्वादशयोजनानि
 किलोच्छ्रयाद्भ्रुलेन मीयन्ते, अत उच्छ्रयाद्भ्रुलनिष्पद्येभ्योऽनेकयोजनसहस्रेभ्यः समागतं भेर्यादिशब्दं कथं श्रोत्रं गृह्णीयात्, इष्यते
 च भारतादिनगरीस्कन्धावारेषु तच्छूनणम्, अत आत्माद्भ्रुलेनैवेन्द्रियाणां विषयपरिमाणं नोत्सेधाद्भ्रुलेनेतिसिद्धम्, तदुक्तं
 भाष्यकृता " जं तेण पंचघणुसपनराइ-विसयववहारवोच्छेओ ॥ पावइ सहस्सगुणियं, जेण पमाणंगुलं ततो ॥ ३४२ ॥"
 [यथेन पञ्चधनुःशतनरादिविषयव्यवहारव्यवच्छेदः ॥ प्राप्नोति सहस्रगुणितं, येन प्रमाणाद्भ्रुलं ततः ॥] इति ॥

किञ्च देहस्यात्मभूतान्यपीन्द्रियाणि सर्वाणि नोच्छ्रयाद्गुलेन मीयन्ते यदा तदा क्व कथा तद्विषयाणामुच्छ्रयाद्गुलमेयत्वस्य,
 यतः स्पर्शनेन्द्रियमेकमुच्छ्रयाद्गुलेन मीयते शेषाणि तु द्रव्येन्द्रियाण्यात्माद्गुलेनैव मीयन्ते, त्रिगव्यूतादिमानानां युगलधर्मिणां
 जिह्वेन्द्रियादिमानस्योच्छ्रयाद्गुलेन ग्रहणे क्षुरप्रकारतयोक्तस्य जिह्वेन्द्रियस्य विशालदेहानुसारित्वेन विशालमुखगतत्वेन विशाल-
 स्याद्गुलपृथक्त्वलक्षणो विस्तारो गृह्येत, एवञ्चात्यल्पतया सर्वापि जिह्वा न व्याप्तुयात्, तदव्याप्तौ च सर्वया जिह्वया रसवेदन-
 लक्षणो व्यवहारो न घटेत, तस्मादात्माद्गुलेनैव जिह्वादिमानं घटत इति, तदुक्तं भाष्यकृता “इन्द्रियमाणेवि तयं, भयणिज्जं जं
 तिगाउआईणं। जिभिदिद्याइमाणं, संवहारे विरुज्जेज्जा ॥ ३४ ॥” [इन्द्रियमानेऽपि तद् मजनीयं यत् त्रिगव्यूतादीनाम् । जिह्वेन्द्रिया-
 दिमानं संब्यवहारे विरुह्येत् ॥] इति, चक्रवर्तिभरतनगर्यादिषु भेयादिशब्दश्रवणव्यवहारस्य युगलधर्मिणां रसवेदनव्यवहारस्य चाभा-
 वप्रसङ्गेनेन्द्रियविषयपरिमाणस्येन्द्रियपरिमाणस्य नोच्छ्रयाद्गुलमेयत्वं किन्त्वात्माद्गुलमेयत्वं किञ्च परस्येन्द्रियतद्विषयपरिमाणयोरुच्छ्रयाद्गुलमितत्वेऽर्थापत्तिरेव
 भिणे देहं” इत्यत्र देहशब्देन देहमानमेव पारिशेष्याद् गृह्यते, किञ्च परस्येन्द्रियतद्विषयपरिमाणयोरुच्छ्रयाद्गुलमितत्वेऽर्थापत्तिरेव
 प्रमाणं न त्वागमवचनं, आगमे तु “ इच्छेणं उस्सेहंगुलप्पमाणेणं नरेइअ-तिरिक्खजोणिय-मणुस्स-देवाणं सररीरोगाहणाओ
 मिज्जति ” [इत्येतेनोच्छ्रयाद्गुलप्रमाणेन नैरथिकतिर्यग्येनिकमनुब्यदेवानां शरीरावगाहना मीयन्ते] इत्यस्मिन् शरी-
 रावगाहनैवोच्छ्रयाद्गुलमेयत्वेनोक्ता न त्विन्द्रियविषयपरिमाणं, ततस्तदात्माद्गुलेनैवेति, तदाह भाष्यकृत्—“ तणुमाणं
 च्चिय तेणं, हविज्ज भणियं सुए वि तं चेव ॥ एएण देहमाणाइं, नारयाईण मिज्जति ॥ ३४४ ॥” [तनुमानमेव तेन, भवेद् भणितं
 श्रुतेऽपि तदेव ॥ एतेन देहमानानि, नारकादीनां मीयन्ते ॥] इति । ननु पुष्करवद्वीपस्य मानुषोत्तरपर्वतद्विवाकृतस्य अर्वांगभागवर्ति-

न्यर्थे मानुषीचरसन्निधातुरष्टे दिक्षु कर्मकृतसंक्रान्त्यासुदेयेऽस्त्वामये च सातिरेकैरेकविंशतिलक्षैर्योजनानां व्यवस्थितं द्यौं मनु-
ष्याः पश्यन्ति, यदुक्तं "सीयालीसमहस्ता, दो य तथा ज्ञोयणाण तेवद्धी ॥ एगवीस सट्टिष्ण्ण, ऊड्डउमाइम्पि पेच्छ नरा ॥१॥"
[सप्तचरचारिशतसहस्राणि द्वे ज्ञते योजनानां त्रिपटि । एकविंशति षट्त्रिंशत्तिसप्तशतसहस्राणि नराः] इति, यथाऽत्र तथा
पुष्करार्धेऽपि मानुषोत्तरसमीपे प्रमाणाद्गुलनिष्पत्तैः सातिरेकैरेकविंशतियोजनलक्षैर्व्यवस्थितमादित्यं तत्र दिने तदभिनासिनो
लोकाः सम्यक्लोकयन्ति, तदुक्तम्— "एगवीसं यल लक्का, चउतीसं चैव तद्द सहस्साइं ॥ तद्द पंच सया भणिपा,
सप्तचीमाए अइरिचा ॥ १ ॥ इति नयनविषयमाणं, पुष्करदीपार्थयासिमनुजानाम् ॥ पुष्केण य अणेण य, पिहं पिहं होइ
नायव्वं ॥ २ ॥ " इति । [एकविंशतिः सल्ल लक्षानि चतुदशेदेव तथा सहस्राणि ॥ तथा यच्च ज्ञानानि भणितानि सप्त-
त्रिंशत्तातिरिक्तानि ॥ इति नयनविषयमानं पुष्करदीपार्थयासिमनुजानाम् ॥ पूर्वेण चापरेण च पृथक् पृथक् भवति ज्ञातव्यम् ॥]
तस्मात्प्रयत्नेन्द्रियस्य सातिरेकयोजनलक्षस्वरूपं विषयविमाणं यथा प्रज्ञापनादिसूत्रेऽभिहितं तथाऽऽत्माद्गुलोत्सेधाद्गुल-
प्रमाणाद्गुलानामेकैवामि गृह्यमाणं न युक्तं, प्रमाणाद्गुलनिष्पत्तयामि योजनलक्षस्य तस्मिन्पुष्कसातिरेकैरेकविंशतियोजनलक्षेभ्य
एकविंशतितमभागवर्तित्येन गृह्यमाणं न युक्तं, तस्मादेकत्र सातिरेकं लक्षम्, अन्यत्र तु सातिरेकैरेकविंशतिलक्षानि योजनानां नयन-
स्य विषयप्रमाणं भुवतः स्यस्य पूर्वोपरविरोधः, तदाह भाष्यबृहत्— "ल्लवेदिं एवक्कीसाए, साइरेगेदिं पुष्कररदम्मि ॥ उदये
पेच्छन्ति नरा, दूरं उवकोमए दिवसे ॥३४॥ नयनविषयस्य तद्ग्राह्यं, तिस्रस्यमाणं जहा सुएभिदियं ॥ आउस्सेहपमाणं-गुलाण
एकेण वि न जुत्तं ॥ ३४६ ॥ " [लक्षैरेकविंशत्या, सातिरेकैः पुष्करार्धे ॥ उदये प्रेक्षन्ते नराः, पर्येगुत्तरे

दिवसे ॥ नयनेन्द्रियस्य तस्मा-द्विपयप्रमाणं यथा श्रुते भणितम् ॥ आत्मोत्संघप्रमाणा-हुलानामेकेनापि न युक्तम् ॥]
 इतीति चेत्, न, सातिरेक्योजनलक्षं नयनविपयप्रमाणं प्रतिपादयतः सूत्रस्याभिप्रायापरिज्ञानात्, तथाहि-स्वयं तेजोरूपप्रकाशरहि-
 तत्वात्परप्रकाशनीये पर्वतगर्तादिवस्तुन्येव सातिरेक्योजनलक्षं नयनविपयप्रमाणं, न तु स्वयमेव तेजोयुक्तत्वेन प्रकाश्ये चन्द्रार्का-
 दिके प्रकाशके वस्तुनि, तत्र त्वनियम एव, “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न तु सन्देहादलक्षणम्” इति न्यायाद् व्याख्यानात्सूत्रं
 विषयविभागेन धरणीयं न तूमयपक्षोक्तिमात्रभ्रमितैस्तद्विरोध उद्भावनीयः, तदुक्तं-“ जं जह सुत्ते भणियं, तदेव जह तं विया-
 लणा नत्थि ॥ किं कालियाणुओगो, दिडो दिडिप्पहाणेहिं ॥ १ ॥” [यद्यथा सूत्रे भणितं, तथैव यदि तद् विचारणा नास्ति ॥ किं का-
 लिशानुयोगो, दृष्टो दृष्टिप्रधानैः] ॥ इति, इदमेवात्र प्रतिविधानमुपादे भ्राष्यकारः-“सुत्ताभिप्पाओडयं, पयासणिज्जे तयं न
 उ पयासे ॥ वक्खाणओ विससो, न हि संदेहादलक्षणआ ॥ ३४७ ॥” [सूत्राभिप्रायोऽयं, प्रकाशनीये तत्र तु प्रकाशे ॥ व्याख्यान-
 तो विशेषो, नहि सन्देहादलक्षणता ॥] इति । श्रोत्रं मेघगर्जितादिशब्दमुत्कृष्टतो द्वादशयोजनेभ्यः समायातं गृह्णाति, घ्राणरसस्पर्श-
 नानीन्द्रियाणि तु गन्धरसस्पर्शलक्षणमर्थमुत्कर्षतो नवयोजनेभ्यः प्राप्तं गृह्णाति, अतः परतोऽप्यायातं शब्दादिकमेतानि न गृह्णाति,
 यथा प्रथमप्रावृषि मेघगर्जितादिविषयश्शब्दः प्रथममेघवृष्टौ सत्यां मृत्तिकादिगन्धश्च दूरादप्यागतो गृह्यमाणः समनुभूयते
 तथैव दूरादागतानां गन्धद्रव्याणां रसोऽपि रसनया सम्बन्धे सति केनचिद् गृह्यत एव, अत एव कटुकस्य तीक्ष्णादेर्वा वस्तुनः
 सम्बन्धी अयं गन्ध इति वक्तारो भवन्ति, दूरादपि सरित्समुद्रादेर्मध्येनायातस्य वातादेः स्पर्शोऽपि शीतादिरनुभूयत एव,
 तदाह भ्राष्यकारः-“वारसहितो सोचं, सेसाइं नवहिं जोयणेहितो ॥ गिण्हंति पत्तमत्थं, एत्तो परओ न गिण्हंति ॥ ३४८ ॥”

[द्वादशम्यः श्रोत्रं, श्रोत्राणि नयस्यो योजनेभ्यः । गृह्णन्ति शासमर्थ-मितः परतो न गृह्णन्ति ॥] इति ॥ द्वादश-नययोजनेभ्यः परतो समागतानि शब्दगन्थादिद्रव्याणि मन्दपरिणामभावेन रस्वज्ञानानुबूलपरिणामानासादनतो न श्रोत्रप्राणादिविधानं जनयन्ति श्रोत्रादीन्त्रियाण्यपि तथाविधसामर्थ्याभावात् परतः समागतानि शब्दादिद्रव्याणि गृहीत्वा स्वविधानं जनयन्ति, तदिदं विषयपरिमाणमुदकृत इन्द्रियाणां श्रेयं, जपन्येन तु नयनाभिन्नेन्द्रियाणां असह्यतातमाद्दुगुलासंख्येयभागादागतो विषयो प्रहणशो-परः, तदुक्तं भाष्यकृता “ द्रव्याण मंदपरिणा-म्याए परतो न इन्द्रियफलमपि ॥ अपरमसंख्येयगुल-भागाओ नयनवज्जाणं ॥ ३४९ ॥ ” [द्रव्याणां मन्दपरिणामतया, परतो नेन्द्रियफलमपि ॥ अपरमसंख्येयांगुल-भागात् नयनवर्जानाम् ॥]

नयनस्य त्वत्तिष्ठच्छिष्टशून्यलाभादेःश्राद्धस्य जपन्येनाद्गुलसदृख्येयभागाद्विषयपरिमाणनियमः, मनसस्तु मूर्तामूर्तसम-स्वविषयकस्यानियमेन दूरे आसमे च प्रवर्तमानस्य शुद्धमात्रनिबन्धनियतरत्वाभावात्केवलज्ञानवन्नास्येव विषयपरिमाणम्, शुद्ध-लमात्रनिबन्धनियतश्रोत्रादीन्द्रियप्रभवयोर्मतिभुतज्ञानयोरपि विषयपरिमाणस्य सद्भावात् ताभ्यां व्यभिचार इति बोध्यम्, तदुक्तं भाष्यकृता “ संख्येयभागाओ, नयनसः, मणसः न विसयपरमाणं ॥ पोग्गलमिषानिबन्धा-भावाओ केवलस्येव ॥ ३५० ॥ ” [संख्येयभागतो नयनस्य, मनसो न विषयप्रमाणम् ॥ शुद्गलमात्रनिबन्धा-5भावात्केवलस्येवा] इति, श्रोत्रस्य प्राप्तकारित्वेऽप्यमपि विशेषो श्रेयः, यद्गुह, भाषकस्यान्त्यस्य वा भेदादेः समर्थेणिव्यवस्थितः श्रोता भाषकभेयोर्दिताम्बन्धिनं भाषकोत्पृष्टशब्दद्रव्याणि वदन्नासित्वाऽपान्तरालस्यद्रव्याणि नेरस्येयं मिथं शब्दद्रव्यादिं वृणोति न तु वासकं वास्यमेव वा केवलम्, विश्वैर्जन्यवस्थितः श्रोता तु भाषकोत्पृष्टशब्दद्रव्यैः भेयोर्दिशब्दद्रव्यैर्वा वासितानि सद्गुह्यशब्दपरिणामानि द्रव्याण्येव वृणोति, न तु भाषकापु-

त्पृष्ठानि, तेषामनुश्रेणिगामित्वेन विदिग्गमनासम्भवात्, कुड्यादिप्रतिघाततोऽपि न तेषां विदिक्षु गमनमतिद्विष्यत्वात्, लेट्टादिवा-
 दरद्रव्याणामेव ततो विदिक्षु गमनात्, निसर्गसमयानन्तरश्च समयान्तरेषु तेषां भाषापरिणामेनानवस्थानादेव न स्वतो विदिक्षु
 गमनसम्भवः “भाष्यमाणैव भाषा भाषा, भाषासमयानन्तरं भाषाऽभाषैव” इतिवचनात्, द्वितीयादिसमयेषु भाषाद्रव्यैर्वसितानि
 समुत्पन्नशब्दपरिणामानि द्रव्यान्तराण्येव भाषा तामुपादायैव “चउहिं समयेहिं लोगो भासाए निरंतरं उ होइ फुडो” इति
 वचनग्रन्थचिरविरुद्धा, समश्रेणिव्यवस्थितः श्रोता वक्तृनिसृष्टं शब्दं शृणोति, विश्रेणिस्थः तद्वासितानि द्रव्याणि द्वितीयसमये
 विदिक्षु गतानि शब्दस्वभावमापन्नानि शृणोतीत्येवं समयभेदेऽपि तदनुपलक्षणमतिसौक्ष्म्यात् । घ्राणादीन्द्रियग्राह्याणां मिश्रस्वभा-
 वानां गन्धादिद्रव्याणां बादरत्वेनानुश्रेणिगमननियमो नास्तीति, तदुक्तं नियुक्तिरुक्ता “भासासमसेढीओ, सढं जं सुणइ मीसयं
 सुणइ ॥ वीसेढी पुण सढं, सुणेइ नियमा पराघाए ॥ ३५१ ॥” इति, भासासमसेढीओ इति गाथार्थोपोद्बलकं भाष्यगाथात्रयं
 यथा ‘सेढी पएसंपंती, वदतो सव्वस्स छदिसिं ताओ ॥ जासु विसुक्का धावइ, भासा समयम्मि पढम्मि ॥ ३५२ ॥ भासा-
 समसेढिठिओ, तम्भासामीसियं सुणइ सढं ॥ तद्व्वभाविंयाइं, अण्णाइं सुणइ विदिसत्थो ॥ ३५३ ॥ अणुसेढीगमणाओ, पडि-
 धायाभावओऽनिमित्ताओ ॥ समयंतराणवत्था-णओ य सुक्काइं न सुणेइ ॥ ३५४ ॥” [भाषासमश्रेणितः, शब्दं यं शृणोति मिश्रकं
 शृणोति । विश्रेणिः पुनः शब्दं, शृणोति नियमात्पराघाते ॥ श्रेणिः प्रदेशपक्तिर्वदतः सर्वस्य पट्सु दिक्षु ताः ॥ यासु विसुक्को धावति
 भाषासमये प्रथमस्मिन् ॥ भाषासमश्रेणिस्थितस्तद्भाषामिश्रितं शृणोति शब्दम् ॥ तद्द्रव्यभावितान्यन्यानि, शृणोति विदिक्स्थः ॥
 अनुश्रेणिगमनात्प्रतिघाताभावादिनिमित्तात् ॥ समयान्तरानवस्थानाच्च सुक्तानि न शृणोति ॥] ॥ इति ॥ व्यक्तार्थमदः ॥

वाग्द्रव्याणामादानोत्सर्गाविवम्, सर्व एव वक्ता कायिकेन योगेन शब्दद्रव्याणि गृह्णाति वाचिकेन च योगेन निसृजति, प्रतिसम्यं गृह्णाति युञ्जति चेति, उक्तं च निर्युक्तिकृता “गिह्दइ य काइएणं, निसिरइ तह वाइएण जोएणं ॥ एगंतरं च गिह्दइ, निसिरइ एगंतरं चैव ॥ ३५५ ॥” इति, विवेचिता चैयं गाथाश्रेण भाष्यकृता, तद्यथा—“गिह्दइ काइएणं, किह निसिरइ वाइएण जोएणं ॥ को वाड्यं बहजोगो, किं वाया, कायसंरंभो ? ॥ ३५६ ॥ वाया न जीवजोगो, पोग्गलपरिणामओ रसाइव ॥ न य ताए निसिरिइइ, स चिय निसिरिइए जम्हा ॥ ३५७ ॥ अह सो तणुसंरंभो, निसिरइ तो काइएण वचव ॥ तणुजोगविसंस चिय, मण-बइजोगेचि जमदोसो ॥ ३५८ ॥” [गृह्णाति च कायिकेन, निसृजति तथा वाचिकेन योगेन ॥ एकान्तरं च गृह्णाति निसृजत्येकान्तरमेव ॥ गृहीयात्कायिकेन कथं निसृजति वाचिकेन योगेन ॥ एकान्तरं च गृह्णाति निसृजत्येकान्तरमेव ॥ गृहीयात्कायिकेन कथं निसृजति वाचिकेन योगेन ॥ को वाड्यं वाग्योगः किं वाया कायसंरंभः ॥ वाग् न जीवयोगः, पुद्गलपरिणामतो रसादिरिव ॥ न च तथा निसृज्यते, सैव निसृज्यते यस्मात् ॥ अथ स तनुसंरंभो, निसृजति ततः कायिकेन वक्तव्यम् । तनुयोगविशेषावेव मनोराम्योगाविति यददोषः] अत्र सार्धगाथाद्वयं परप्रभरूपं तदनन्तरमुत्तरम्, अत्र चैत्थं बृहद्-वृत्तिः—“अत्र परः प्राह-तनु ‘गिह्दइ य काइएणं’ इति यदुक्तं तन्मन्यामहे, यतो गृहीयात् कायिकेन योगेन वाग्द्रव्याणि भाषकाः, नेदममुक्तं कायव्यापारमन्तरेण तद्ग्रहणायोगात्, यत्तुनरुक्तं ‘निसिरइ तह वाइएण जोएणं’ इति तदेतन्नावगच्छामः, यतः कथं नाम निसृजति वाचिकेन योगेन, गृह्यमाणया वाचो जीवव्यापाररूपयोगाभावाच्चैतद् घटत इत्यर्थः, इति संक्षेपेणोक्त्वा विस्तरा-भिधित्तया प्राह-को वाड्यमित्यादि, वेत्यथा, किमेनेन संक्षेपेण, विस्तरेणापि पृच्छामः, कोऽयं नाम वाग्योग, येन निमृजतीत्युक्तं, किं वायचि वागेव निमृज्यमाना भाषापुद्गलसमूहरूपो वाग्योगः ?, किं वा कायसंरंभः कायव्यापारस्त-

निसर्गहेतुर्वाग्योगः २, इति विकल्पद्वयम्, तत्र प्रथमविकल्पपक्षं निराकुर्वन्नाह—‘वाया न जीवजोगो’ इत्यादि, योगोऽत्र शरीरजीवव्यापारः प्रस्तुतः, स च वाग् न भवति, पुद्गलपरिणामत्वात्तस्याः, रसगन्धादिवत्, यस्तु जीवव्यापाररूपो योगः स पुद्गलपरिणामोऽपि न भवति, यथा जीवाधिष्ठितकायव्यापारः, अपि च ‘न य ताएत्ति’ न च तथा वाचा किञ्चिन्निस्तुज्यते, तस्या एव निस्तुज्यमानत्वात्, न च कर्मैव करणं भवति, अतो वागेव वाग्योग इति प्रथमविकल्पो न घटते, अथ द्वितीयमधि-
 कृत्याह—‘अहेत्यादि’ अथासौ वाग्योगस्तनुसंरम्भः कायव्यापारः, ततः कायिकेन निस्तुजति इत्येवमेव वक्तव्यं स्यात्, अतः किमुक्तं ‘निसिरइ तह वाइएण जोएणं’ इति, अत्रोत्तरमाह ‘तणुजोग’ इत्यादि, ननु द्वितीयविकल्प एवात्राङ्गीक्रियते, केवलम-
 विशिष्टः काययोगो वाग्योगतया नास्माभिरिष्यते, किन्तु तनुयोगविशेषावेव कायव्यापारविशेषावेव मनोवाग्योगाविष्यते, यद् यस्मात्, ततोऽयमदोषः, न हि कायिको योगः कस्याश्चिदप्यवस्थायां शरीरिणां जन्तूनां निवर्तते, अशरीरिणां सिद्धानामेव तन्निवृत्तेरिति, अतो वाग्निसर्गादिकालेऽपि सोऽस्त्वैवेति भावः ॥ ३५६, ३५७, ३५८ ॥ परमार्थतस्सर्वत्र कायिकस्य योगस्य सद्भावेऽप्युपाधिभेदाद्योगत्रयविभजनं नानुपपन्नं, तथाहि, येन संरम्भेण मनोवाग्द्रव्याणामुपादानं करोति स कायिको योगः, येन तु संरम्भेण वाग्द्रव्याणि मुञ्चति स वाग्योगः, येन च मनोद्रव्याणि चिन्तायां व्यापारयति स मानसिको योग इत्येवमु-
 पाधिभेदाद्भिधा विभक्तः कायिको योगः, तदाह भाष्यकृत् “किं पुण तणुसंरम्भेण, जेण मुंचइ स वाइओ जोगो ॥ मणइ य स माणसिओ, तणुजोगो चैव य विभत्तो ॥ ३५९ ॥” [किं पुनस्तनुसंरम्भेण, येन मुञ्चति स वाचिको योगः। मन्यते च स मानसिक-स्तनुयोग एव च विभक्तः ॥] इति, अनुमानाच्च मनोवाग्योगोभयस्य तनुयोगरूपत्वं, प्रयोगश्च, मनोवाग्योगौ काययोगस्वरूपौ, कार्यैर्नैव तद्द्रव्यग्रहणात्

प्राणापानवदिति, न च दृष्टान्तासिद्धिः, प्राणापानव्यापारस्य तनुयोगत्वाभावे योगचतुष्टयप्रसङ्गात्, तदिदमाह भाष्यकृत् “तनुजोगो
 धिय मण-वद्-जोगा दाएण दध्वगारणाओ ॥ आणापाणव्व न चे, तत्रो वि जोगंतरं होआ ॥३६०॥” [तनुयोग एव मनोवा-
 ग्योगौ कायिकेन द्रव्यग्रहणात् । आनप्राणवद् न चेत्सोऽपि योगान्तरं स्यात् ॥] इति, तुल्येऽपि तनुयोगत्वे प्राणापानयोगस्य न
 पृथग्रहणं मनोवाग्योगयोश्च पृथग्रहणमित्यत्र लोकलोकौत्तररूढतया व्यवहारप्रसिद्धिरेव नियामकं, लोके लोकोत्तरे च कायिक-
 वाचिकमानसिकयोगानामेव त्रयाणां व्यवहारो न प्राणापानयोगस्य, तदिदमुक्तं भाष्यकृता “तुल्ले तनुजोगेचे, कीस व जोगंतरं
 तओ न कओ ॥ मण-वद्जोगा व कया, मण्णइ ववहारसिद्धरथं ॥३६१॥” [तुल्ये तनुयोगत्वे कस्मादा योगान्तरं स न कृतः ॥
 मनोवाग्योगौ वा कृतौ? भण्यते व्यवहारसिद्धरथम् ॥] इति, कायक्रियातिरिक्तं स्वाध्यायविधान-परप्रत्यापनादिकं वाचः, धर्म-
 ध्यानादिकं मनसश्च विशिष्टं स्फुटं फलं यथोपलभ्यते नैवं प्राणापानयोरित्यस्मात् कारणत्प्राणापानयोगस्य न पृथग्व्यवहारः,
 किन्तु मनोवाग्योगयोरेव, जीवत्यऽसाविति प्रतीतिजननादिलक्षणं फलञ्च प्राणापानयोगस्य न पृथग्योगत्वप्रयोजकं, तथा सति
 धावति बलवतीत्यादिप्रतीतिफलजननाद्वावनबलनादिव्यापारस्यापि पृथग्योगत्वं प्रसज्येतेति, तदाह भाष्यकारः “ कायकिरि-
 याइरिपं, नाऽऽणापाणफलं जह वईए ॥ दीसद मणसो य कुडं, तनुजोगन्मंतो वो सो ॥३६२॥” [कायक्रियाव्यतिरिक्तं, नाऽऽनप्राण-
 फलं यथा वाचः । दस्यते मनसश्च स्फुटं तनुयोगाम्यन्तरस्ततः सः ॥] इति, तनुयोगान्तर्गतत्वेऽपि वाग्योगमनोयोगयोरुपाधि-
 भेदेन पृथगभिधानमित्येकः पक्षो व्यावर्णितः, अस्ति चात्र स्वतन्त्रावेव वाग्योगमनोयोगाविति तयोः पार्यवयेन विमजनमिति
 द्वितीयोऽपि पक्षः । स चैवं-कायव्यापारगृहीतेन वाग्द्रव्यसमूहेन सहकारिणा वाग्निसर्गाधि जीवस्य व्यापारो वाग्योगः, कायव्या-

पारगृहीतेन मनोद्रव्यसमूहेन सहकारिणा वस्तुचिन्तनाय जीवस्य व्यापारो मनोयोगः, प्रथमेन परप्रत्यायनं द्वितीयेन जिन-
 मूर्त्यादिचिन्तनमित्येवं स्वतन्त्रावेव तौ, यद्यपि प्राणापानद्रव्यसाचिव्यात्तन्मोचने जीवव्यापारः प्राणापानयोग इति सोऽपि
 स्वातन्त्र्येण पृथग् व्यपदेष्टुं शक्यस्तथापि लोकलोकोत्तररूढव्यवहारसिद्धयर्थं तयोरेव पार्थक्येनाभिधानं न तु स्वतन्त्रस्यापि
 प्राणापानयोगस्येति बोध्यम्, अत्रार्थे गाथाद्वयं भाष्यस्य यथा—“अहवा तणुजोगाहिअ—वहव्वसमूहजाववावारो ॥सो वइजोगो
 भण्ह, वाया निसिरिजए तेणं ॥३६३॥ तह तणुवावाराहिअ—मणदव्वसमूहजीववावारो ॥सो मणजोगो भण्ह, मण्ह नेयं जओ
 तेणं ॥३६४॥” [अथवा तणुयोगाहृत—वाग्रव्यसमूहजीवव्यापारः ॥स वाग्योगो भण्यते वाग् निसृज्यते तेन ॥ तथा तणुव्यापाराहृत-
 मनोद्रव्यसमूहजीवव्यापारः ॥ स मनोयोगो भण्यते, मन्यते ज्ञेयं यतस्तेन ॥] इति, प्रतिसम्यं गृह्णाति मुञ्चतीत्येवमेकान्तरं गृह्णाति
 मुञ्चतीत्येतत्स्वरूपं प्रागुक्तं तत्कथमित्यपेक्षायामुच्यते, यथैकस्माद् ग्रामादन्योऽनन्तरितोऽपि लोकरूढ्या ग्रामान्तरमुच्यते, पुरुषा-
 द्वादन्यः पुरुषोऽनन्तरोऽपि पुरुषान्तरमभिधीयते तथेहापि एकस्मात्समयादन्यः समयोऽनन्तरोऽपि समयान्तरमुच्यते
 तेनानुसमयेमेव गृह्णाति मुञ्चति चेति सिद्धं भवति, तदुक्तं भाष्यकृता—“जह गामाओ गामो, गामन्तरमेवमेग एगाओ ॥
 एगन्तरंति भण्ह, समयादणंतरो समओ ॥ ३६५ ॥” [यथा ग्रामाद् ग्रामः, ग्रामान्तरमेवमेक एकस्मात् ॥
 एकान्तरमिति भण्यते, समयादनन्तरः समयः ॥] इति, ये तु मन्यन्ते ग्रहणं विसर्जनं च शब्दद्रव्याणामेकैकेन समये-
 नान्तरितमित्येकान्तरमिति, तेषामेवमननं न युक्तं तथा सति अन्तराऽन्तरा विच्छिन्नरत्नावलीरूपो ज्वलिः स्यात्, एवञ्चाकिञ्छेदेन
 शब्दग्रहणानुपपत्तिप्रसङ्गः, प्रतिसमयग्रहणप्रतिपादकत्वेन प्रतिसमयनिसर्गप्रतिपत्तितात्पर्यकस्य “अणुसमयमविरहिअं निरंतरं

गिण्हर " इति सूत्रस्य विरोधश्च, तदाह भाष्यकारः— " केर्द एगंतरियं, मणन्तेगंतरं ति वेसि च ॥ विच्छिन्नायलिह्वो, होइ घणी, सुयविरोहो य ॥ ३६६ ॥ " [किञ्चिदकान्तरितं मन्यन्ते, एकान्तरमिति तेषां च ॥ विच्छिन्नावलीरूपो, भवति स्वानिः श्रुतविरोधश्च ॥] इति, ननु "संतरं निसिरद नो निरंतरं निसिरद, एगेणं समाएणं गिण्हर, एगेणं समाएणं निसिरद" इत्यादि प्रज्ञापनोक्तसूत्रमस्मत्पदसमर्थकमपि समस्तीति तत्कथय्युक्त्ये अनुसमयं गृह्णाति मुञ्चति चेति चेत्, उच्यते, अनुसमयग्रहणेऽनुसमयनिसर्गोऽपि युक्त एव गृहीतव्यावश्यमेवानन्तरसमये निसर्गति, न चैवं 'संतरं निसिरद' इत्यस्यासङ्गतता, विषयविभागेन तदुपपत्तेः, निसर्गो हि ग्रहणमपेक्ष्य भवति, यस्मिन् प्रथमादिसमये यानि भाषाद्रव्याणि गृहीतानि न तानि तस्मिन्नेव ग्रहणसमये नैन्तरेण निसृजति, किन्तु ग्रहणसमयादनन्तरसमये निसृजति, यथा प्रथमसमयगृहीतानां न तस्मिन्नेव समये निसर्गः, किन्तु द्वितीयसमय एव, एवं द्वितीयसमयगृहीतानां तृतीयसमये, तृतीयसमयगृहीतानां चतुर्थसमये इत्यादि, तदेवं ग्रहणापेक्षया निसर्गः सान्तर एव, द्वितीयादिषु सर्वेष्वपि समयेषु निरन्तरं तद्भावात्समयापेक्षया तु निसर्गो निरन्तर एव, नागृहीतं कदापि निसृज्यत इति नियमाद् ग्रहणपरतन्त्रतया निसर्गस्येति 'संतरं सेणं ति' प्रज्ञापनार्यां ग्रहणान्तरितत्वेन निसर्गं सान्तरमुक्तं, नानिसृष्टं गृह्णात इति नियमस्य तु प्रथमसमये निसर्गमन्तरेणापि ग्रहणसद्भावतोऽभावेन स्वतन्त्रं ग्रहणमिति विषयविभागेन "संतरं निसिरद" इत्युपपद्यते, 'न निरंतरं' इत्यपि निरन्तरशब्दस्य समशब्दपर्यायित्वेन न ग्रहणसमकालं निसृजति किं तु पूर्वं पूर्वं गृहीतमुत्तरोत्तरसमयेषु निसृजतीत्येवंपरतयोपपद्यते " एगेणं समयेणं गिण्हर, एगेणं समयेणं निसिरद " इत्यपि ओर्ध्वैकेन समयेन गृह्णात्येव न निसृजति, द्वितीयादिसमयादारभ्यैव निसर्गस्य मात्राद्, पर्यन्तवर्तिता त्वेकेन समयेन निसृजत्येव न तु गृह्णाति भाषाभिप्रायोपरमादित्येवं परतया एकेन पूर्वैर्ध्वसमयेन

गृह्णाति, एकेनोचरोत्तरसमयेन निसृजतीत्येवम्परतया चोपपद्यत इति, तमिममर्थं प्रतिपादयति भाष्यगाथाचतुष्टयं यथा-
 “आह, सुए च्विय निसिरइ, संतरियं न उ निरंतरं भणियं ॥ एणेण जओ गिण्हइ, समयेणेण सो सुयइ ॥३६७॥ अनुसमयमणं-
 तरियं, गहणं भणियं जओ विमुक्खो वि ॥ जुत्तो निरंतरो च्विय, भणइ, कह संतरो भणिओ ॥३६८॥ गहणावेक्खाए तओ, निरंतरं
 जम्मि जाइं गहियाइं ॥ न वि तम्मि च्वेव निसिरइ, जह पढमे निसिरणं नत्थि ॥३६९॥ निसिरिअइ नागहियं, गहणंतरियंति
 संतरं तेणं ॥ न निरंतरंति न समयं, न जुगवमिह होति पजाया ॥ ३७० ॥” [आह, श्रुत एव निसृजति, सान्तरितं न तु
 निरन्तरं भणितम् ॥ एकेन यतो गृह्णाति, समयैकेन स मुञ्चति ॥ अनुसमयमनन्तरितं, ग्रहणं भणितं यतो विमोक्षोऽपि ॥
 युक्तो निरन्तर एव, भणति कथं सान्तरो भणितः ? ॥ ग्रहणापेक्षया तको, निरन्तरं यस्मिन्यानि गृहीतानि ॥ नापि तस्मिन्नेव
 निसृजति, यथा प्रथमे निसर्जनं नास्ति ॥ निसृज्यते नाऽगृहीतं, ग्रहणान्तरितमिति सान्तरं तेन ॥ न निरन्तरमिति न समयं,
 न युगपादिह भवन्ति पर्यायाः ॥] इति, ग्रहणादेर्जघन्यमुत्कृष्टञ्च कालमानमेवं प्रतिपत्तव्यं, तथाहि-ग्रहणनिसर्गभाषा इत्येवं त्रीण्यपि
 प्रत्येकं जघन्यत एकसमयानि भवन्ति, ग्रहणनिसर्गोभयन्तु प्रथमसमये ग्रहणं द्वितीयसमये निसर्ग इति कृत्वा द्विसमयम्,
 निसर्गादेर्भेदपि भाषाया भाष्यमाणैव भाषा न तु गृह्यमाणेति निसर्गस्यैव भाषात्वं न तु ग्रहणनिसर्गोभयस्येत्येतत्प्रतिपत्तये
 पृथगभिधानं, उभयस्य भाषात्वे द्विसमयत्वापत्तिः, ग्रहणस्य तु भाषाव्युत्पत्तिनिमित्ताभावादेव न भाषात्वं, भाषायाः पृथगग्रहणे
 तु कश्चित्तदुभयस्यापि योग्यतया भाषात्वं प्रतिपद्येत, तत्र ‘ भासिज्जमाणा भासा ’ इत्यागमविरोधः, निसर्गभाषयोरभेदोऽपि
 मन्दविद्यः निसर्गकालमानानुक्तिभ्रमोन्मूलनार्थं निसर्गस्यापि पृथग्वचनम्, सर्वाण्यप्येतानि उत्कृष्टतः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तकालं

भवन्ति, अन्तर्मुहूर्तमपि महाप्रपत्नस्य लघु भवति अल्पप्रपत्नस्य तु पृथक्प्रमाणं भवतीति, उच्यतेसंवादिन्यो भाट्टगणेशेनैव गान्धे-
 " गृहणं मोक्तो भासा, समयं गृह-निसिर्णं च दो समयः ॥ होति जहणंतरओ, तं तस्य च बीयसमयमि ॥ २७१ ॥ गृहणं
 मोक्तो भासा, गृहणविसग्गा य होति उक्तोसं ॥ अंतोमुहुरणमेषं, पपत्तभेएण भेयो ति ॥ २७२ ॥ " [गृहणं मोथो भासा समयं,
 गृह-निसर्जनं च दो समयी ॥ भवन्ति अघन्यन्तस्तत्त्वत् तस्य द्वितीयसमये ॥ गृहणं मोथो भासा गृहणविसर्गो च भवन्त्युत्कर्षता ॥
 अन्तर्मुहूर्तमात्रं प्रपत्नभेदेन भेद एवम् ॥] इति, प्रथमसमये गृहणमेव चरमतमये निसर्ग एव, मध्यसमये तु द्वात्रिण मन्ता, एकस्मिन्
 समये कथं तदुभयं विरोधादिति नाद्यहनीयम्, यस्यैव यस्मिन् समये गृहणं तस्यैव तस्मिन्नेव समये निसर्गं एत्युपपत्ते स्वा-
 दिरोधा, न चैवमुपगमः, किन्तु प्रथमसमये यस्य गृहणं तस्य द्वितीयसमये निसर्गोऽयस्य च तदानीं गृहणमित्येवमुपरोचरत-
 मयेऽशुपगमे विषयभेदेन विरोधाभावात्, एकस्मिन् समये उपयोगद्वयस्यैवात्मत्वो न तु क्रियाद्वयस्य " जुगुं दो नस्य
 उपओगा " इतिवचनादागमे उपयोगद्वयस्यैव भौगपघनिषेधो न तु क्रियाद्वयस्य, " भंगियमुं गणंतो, वद्वर त्रिचिरे वि ज्जा-
 णमि " इत्यादिवचनेन वारुमनाकायक्रियाणामेवत्र समये प्रवृत्तिरभ्युपगतेन, अरुत्तयादिगंयोगत्रिभागक्रिययोः, संघातप-
 रिसाटक्रिययोः, उत्पादक्ययधिक्रिययोश्चैत्र समयेऽनेकस्थानेष्वगमेऽनुष्ठा विहितेन, तथाऽप्यधत्तोऽपि जिनप्रतिमामर्चयतः पुंताः
 एकस्मिन् समये कारणभेदेन पण्डितकाचलनधूपदानप्रतिमाद्विधीयणस्तुतिपटनार्दित्वा वहीनामपि क्रियाणां युगपत् प्रवृत्तिरिदमत्र
 इति ॥ तवाह भाट्टवकारः " गृहणविसगपपणा, परोप्परविरोहिणो कं समयं ॥ समयं दो उपओगा, न होअ, किरियाण को
 दोसो ॥ २७३ ॥ " [गृहणविसर्गप्रपत्तो, परस्परविरोधिनो कथं समये ? ॥ समये द्वागुपयोगो न भवेत्ता क्रियाणां को दोषः]

इति, काथिकेन योगेन भाषापरिणमनयोग्यानि द्रव्याणि प्रथमसमये गृह्णातीति सामान्येनोपदर्शितं परमत्र औदारिकवैक्रियाहारकतै-
जसकार्मणभेदेन पञ्चविधेषु कायेषु औदारिकवैक्रियाहारकशरीरेषु जीवप्रदेशाः भवन्ति नान्यत्र, तैर्जीवप्रदेशैर्जीवाभिन्नेर्भाषणाभि-
प्रायादिसामग्रीपरिणामे सति भाषापर्याप्तिमान् भाषको वाग्द्रव्यनिकुरम्बं गृहीत्वा सत्यां सत्यामृषां मृषां असत्यामृषां
चेत्यन्यतमां भाषां भाषते निमृजति, तथा चौदारिकशरीरवान् वैक्रियशरीरवान् आहारकशरीरवान् वा जीवो गृह्णाति मुञ्चति
चेति पर्यवसितम्, तदुक्तं निर्युक्तिकृता “ तिविहस्मि सर्रीरस्मि, जीव-पएसा हवंति जीवस्स ॥ जेहि उ गेण्हइ गहणं, तो भासइ
भासओ भासं ॥३७४॥ ओरालिय वेउव्विय-आहारओ गेण्हइ मुयइ भासं ॥ सच्चं सच्चासोसं, सोसं च असच्चसोसं च ॥३७५॥”
[त्रिविधे शरीरे जीव-प्रदेशा भवन्ति जीवस्य ॥ यैस्तु गृह्णाति ग्रहणं, ततो भाषते भाषको भाषाम् ॥ औदारिको वैक्रियआहारकः गृह्णाति
मुञ्चति भाषाम् । सत्यां सत्यामृषां मृषां चासत्यामृषां च ॥] इति, तत्र सद्ब्रह्मः साधुभ्यो मुनिभ्यो हिता इहपरलोकाराधकत्वेन मुक्ति-
प्राप्तिका अथवा सद्ब्रह्मो मूलोत्तरगुणरूपेभ्यो गुणेभ्यो जीवादिपदार्थेभ्यो वाऽविपरीतयथावस्थितस्वरूपप्ररूपेण हिता सत्या
भाषा १, विपरीतस्वरूपा तु मृषाभाषा २, तदुभयस्वभावा सत्यामृषा ३, या तूक्तत्रितयलक्षणानन्तर्भाविनी आमन्त्रणाज्ञापना-
दिविषयो व्यवहारपतितः शब्द एव केवलः साऽसत्यामृषा ४, एताश्चतस्रोऽपि भाषाः सभेदलक्षणोदाहरणा दशवैकालिकनिर्यु-
क्त्यादिकसूत्रतोऽवसेयाः, तथा चाह भाष्यकारः “सच्चा हिता सयामिह, संतो मुणओ गुणा पयत्था वा ॥ तव्विवरीआ सोसा,
मीसा जा तदुभयसहावा ॥ ३७६ ॥ अणहिगया जा तीसु वि, सओ चिय केवलो असच्चमुसा ॥ एया सभेयलक्खण-सोदाहरणा
जहा सुत्ते ॥३७७॥” [सत्या हिता सतामिह, सन्तो मुनयो गुणाः पदार्था वा ॥ तद्विपरीता मृषा, मिथा या तदुभयस्वभावा ॥ अनधि-

कृता या तिसृष्वपि शब्द एव केवलोऽन्त्यमृषा ॥ एताः समेदलक्षण-सोदाहरणा यथा घञे ॥] इति, औदारिकादिश्रीरवता त्रींशेन
 युक्ता माया समस्तमपि लोक व्याप्नोति, तेन द्वादशम्योऽपि योजनेभ्यः परतो गतिरस्त्येव द्रष्टव्याणां, यथा स्वत्रिपयदाद्दश-
 योजनाभ्यन्तरे नैरन्तरेण तद्भासनात्सामर्थ्यं, तथा बहिरपि देवाश्चिच्छुन्द्रव्याणां कृत्स्नलोकव्याप्तानां, चतुर्दशरज्यात्मकः घञलो-
 कश्चतुर्भिस्समर्थैः कस्यचित्सम्बन्धिन्या माया पूर्णते, लोकस्य पर्यन्तवर्त्यसत्त्व्येयभागे च समस्तलोकव्यापिन्या मायाया अपि
 चरमान्तोऽसंख्येयभागे भवति, तदिदमाह द्वादशमाषानाम्यां निर्युक्तिकारः-“कश्चिद्वि समर्थो लोको, मासाए निरंतरं तु होर
 कुडो । लोगस्स य कश्माए, कश्माओ होर मामाए ॥३७८॥ चउदि समयेदि लोगो, मासाए निरंतरं तु होर कुडो । लोगस्स
 य चरिमंते, चरिमंतो होइ मासाए ॥३७९॥” [कतिमिः समयेलोओ माया निरन्तरं तु भवति छुटः, ॥ लोकस्य च कतिभागे
 कतिभागे भवति मायायाः॥ चतुर्भिः समयेलोओ, मायाया निरन्तरं तु भवति छुटः॥ लोकस्य च चरमान्ते चरमान्तो भवति मायाया।]
 इति, सर्वस्यापि वस्तुर्माया न लोकं व्याप्नोति विन्तु कस्यचिदेव, तथा दि-वक्ता द्विविधस्त्रैकः उरःधृतायुषेवत्वेन मन्दप्रपत्नो
 वक्ता सर्वाण्यपि मायाद्रव्याण्यभिन्नानि निसृजति, अन्यस्तु नीरोगतादियुगस्त्रीविययत्नो वक्ता मायाद्रव्याणि आदाननिर्गमप्रय-
 त्नाभ्यां छत्समरुण्डीकृत्य सृजति, प्रन्तमायाद्रव्यस्वन्वाश्रयभूतेश्चैत्रीनेत्ररूपागगाहता वर्णना असंख्येया गत्वा ततो मन्दप्रपत्न-
 वस्तुनिसृष्टान्यभिन्नानि मायाद्रव्याणि भिद्यन्ते, संख्येयानि च योजनानि गत्वा पंसन्ते, उक्तञ्च प्रज्ञापनायां ‘मायाएदे ‘जां
 अभिन्नां निसिरद, तां असंख्जाओ जोगाहयाओ गंता भेयमावञ्जति, संखिजां ज्ञोयणां गंता विदंसमागञ्छति’ यानितु
 महाप्रपत्नो वक्ता प्रथमत एव भिन्नानि निसृजति तानि छद्मत्वात् बहुत्वापानन्त्युणश्रद्धया धर्ममानानि पश्य दिष्टु लोकान्तमाप्तु-

वन्ति, शेषन्तु तत्पराधातवासनाविशेषाद्वासितया भाषयोत्पन्नभाषापरिणामद्रव्यसंहतिरूपया सर्वं लोकं निरन्तरमापूरयन्ति, उक्तञ्च
 “जाइं भिन्नाइं निसिरइ ताइं अणंतगुणपरिवड्डीए परिवड्ढमाण्णइं लोयंतं फुसन्ति” इति, तदाह भाष्यकारः—“कोई मंदपयचो,
 निसिरइ सयलाइं सब्वदव्वाइं ॥ अन्नो तिब्वपयचो, सो मुंचइ भिदिउं ताइं ॥ ३८० ॥ गंतुमसंखेज्जाओ, अवगाहणवगगणा अभि-
 न्नाइं ॥ भिज्जंति धंसंति य, संखिज्जे जोयणे गंतु ॥ ३८१ ॥ भिन्नाइं सुहुमयाए, अणंतगुणवड्ढिआइं लोगतं ॥ पावंति पूरयंति य,
 भासाए निरंतरं लोगं ॥ ३८२ ॥” [कोऽपि मन्दप्रयत्नो निसृजति सकलानि सर्वद्रव्याणि ॥ अन्यस्तीव्रप्रयत्नः, समुञ्चति भिन्त्वा तानि ॥
 गत्वाऽसंख्येया अवगाहन-वर्गणा अभिन्नानि ॥ मिधन्ते ध्वसन्ते च संख्येयानि योजनानि गत्वा ॥ भिन्नानि सूक्ष्मतयाऽनन्तगुणव-
 र्धितानि लोकान्तमप्राप्नुवन्ति पूरयन्ति च, भाषया निरन्तरं लोकम् ॥] इति, दण्डं प्रथमे समये, कपाटमथ चोत्तरे तथा समये ॥ मन्था-
 नमथ तृतीय, लोकव्यापी चतुर्थे च ॥ १ ॥ इत्यादिग्रन्थोक्तेन केवलिसमुद्रथातक्रमेण चतुर्भिः समयैः सर्वोऽपि लोको भाषाद्रव्यैरापूर्यत
 इति केचित्, त्रिभिः समयैः सर्वो लोकः पूर्यत इत्यन्ये, तत्रैवं क्रमः—लोकमध्यस्थितेन महाप्रयत्नभाषकेण मुक्तानि भाषाद्रव्याणि प्रथम-
 समय एव पदसु दिक्षु लोकान्तमाप्नुवन्ति ‘जीवसूक्ष्मपुद्गलानामनुश्रेणिगमनात्,’ ततो द्वितीयसमये त एव पद् दण्डाश्चतुर्दिशमे-
 कैकशोऽनुश्रेण्या वासितद्रव्यैः प्रसरन्तः पद् मन्थानो भवन्ति, तृतीयसमये तु मन्थान्तैः पूरितो भवति सर्वोऽपि लोकः,
 स्वयम्भूरमणपरतटवर्तिनि लोकान्तेऽलोकस्यात्यन्तं निकटीभूय भाषमाणस्य भाषकस्य त्रसनाड्या बहिर्वा चतसृणां दिशामन्यत-
 मस्यां दिशि भाषमाणस्य भाषकस्य चतुर्भिस्समयैर्लोकः सर्वोऽपि पूर्यते ॥ तदुक्तं भाष्यकृता “जइणसमुग्घायगईए, केई भासंति
 चउहिं समएहि ॥ पूरइ सयलो लोगो, अण्णे उण तीहिं समएहि ॥ ३८३ ॥ पढमसमए विय जओ, मुक्काइं जंति छदिसिं ताइं ॥

चितियममयम्भि ते धिय, छ इंढा होति छम्भया ॥ ३८४ ॥ मंथलेहि तईए, समये पुत्रेहि पूरिओ लोगो ॥ चउहि समएहि पूरइ, लोगेंते भासमाणस्स ॥ ३८५ ॥” [जैनसमुद्रघातगत्या, केचिद् भाएन्ते चतुर्भिः समयैः ॥ पूर्णते सकलो लोकोऽन्ये पुनश्चिभिः समयैः ॥ प्रथमसमय एव यतो मृत्कानि यान्ति पटसु दिक्षु तानि ॥ द्वितीयसमये त एव, पटदण्डा भवन्ति पट्-मन्यानः ॥ मन्यान्तरेस्तृतीये समये पूर्णैः पूरितो लोकः ॥ चतुर्भिः समयैः पूर्णते लोकान्ते भाषमाणस्याः] इति ॥ अथ लोकान्त-वर्तिनस्त्रसनाडीचदिव्यवस्थितस्य वा मापकस्य भाषाद्रव्यैश्चतुर्भिः समयैर्लोकपूरणं प्रतिपादितं त्रसनाडीचदिविद्विग्व्यवस्थितस्य च पञ्चभिः समयैर्लोकपूरणं भवति तदेतत्सर्वं कथं मिलतीति चेत्, अत्रार्थे सविवरणे भाष्यगाथे एव तत्स्वरूपप्रदर्शिके प्रदर्शयते, तथाहि—“दिसिबद्वियस्स पटमोऽतिगमे ते चेव सेसया तिन्नि ॥ विदिसि द्वियस्स समय्या, पंचातिगमम्मि जं दोष्णि ॥ ३८६ ॥”

व्याख्या—त्रसनाड्या बहिश्चतसृणां दिशामन्यतमस्यां दिशि व्यवस्थितस्य मापकस्य प्रथमः समयोऽतिगमे नाडीमध्यप्र-वेष्टे भवति । शेषसमयत्रयभावना तु ‘दोइ असंख्खांसे भाणे’ इत्यादिवक्ष्यमाणगाथावृत्तौ कथमिति चेदित्यादिना वक्ष्यते । लोकान्तेऽपि स्वयम्भूरमणपरतटवर्तिनि चतसृणां दिशामन्यतमस्यां दिशि व्यवस्थितस्य मापकस्योर्ध्वाधोलोकस्थलितत्वाद्ना-पाद्रव्याणां प्रथमः समयोऽतिगमे लोकमध्यप्रवेष्टे, त्रयस्तु समय्याः शेषान्तथैव, त्रसनाडीचदिविद्विग्व्यवस्थितस्य तु भापकस्य भाषाद्रव्यैः सर्वलोकापूरणे पञ्च समया लग्नीति विशेषः । कुतः? इत्याह—‘अतिगमम्मि जं दोष्णि चि’ विदिशः सकाशान्द्रापाद्रव्याणि त्रसनाडीचदिवे प्रथमे समये दिशि समागच्छन्ति, द्वितीये तु लोकनाडीमध्ये प्रविशन्ति इत्येवं यस्मादतिगमे नाडीमध्यप्रवेष्टे द्वौ समयौ लगतः । शेषान्तु त्रयः समयाश्चतुःसमयव्यतिष्ठिद् द्रष्टव्याः, इत्येवं पञ्चममयाः सर्वलोकापूरणे प्राप्यन्त इति ॥ ३८६ ॥

अथ शेषसमयत्रयभावनार्थं ' होइ असंखेअइमे भागे ' इत्यादि यदुक्तं तदाह-किञ्च नियुक्तिकृता 'लोगस्स य कइभाए कइ-
माओ होइ भासाए ' इति यत्प्रतिपादितं तद्व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकार आह-

“ होइ असंखेअइमे, भागे लोगस्स पढमविइएसु ॥ भासा असंखभागे, भयणा सेसेसु समयेसु ॥ ३९० ॥ ”
व्याख्या-चतुर्दशरज्जूच्छ्रितस्य लोकस्याऽसंख्यातमे भागे भाषाया अपि समस्तलोकव्यापिन्या असंख्याततम एव
भागो भवति । कदा ? इत्याह-प्रथमद्वितीयसमययोः । इदमुक्तं भवति-त्रिसमयव्याप्तौ, चतुःसमयव्याप्तौ, पञ्चसमयव्याप्तौ
च प्रथमसमयद्वितीयसमययोस्तावद् नियमेन सर्वत्र लोकासंख्येयभागे भाषाऽसंख्येयभागलक्षण एव विकल्पः सम्भवति,
नान्यः । त्रिसमयव्याप्तौ हि प्रथमसमये दण्डपदकं भवति, द्वितीयसमये तु पद् मन्थानः सम्पद्यन्ते । एते च दण्डादयो दैर्घ्येण
यद्यपि लोकान्तस्पर्शिनो भवन्ति, तथापि वक्तुमर्खविनिर्गतत्वात्प्रमाणानुसारतो वाहल्येन चतुरङ्गुलादिमाना एव भवन्ति,
चतुरादीनि चाङ्गुलानि लोकासंख्येयभागवर्तिन्येव । इति सिद्धस्त्रिसमयव्याप्तौ प्रथमद्वितीयसमययोर्लोकासंख्येयभागे
भाषाऽसंख्येयभागः । चतुःसमयव्याप्तावप्येतदित्यमवगम्यत एव, प्रथमसमये लोकमध्यमात्र एव प्रवेशात्, द्वितीय-
समये तु वक्ष्यमाणगत्या दण्डानामेव सद्भावादिति । पञ्चसमयव्याप्तिपक्षे तु सुबोधमेव, प्रथमसमये भाषाद्रव्याणां
विदिशो दिश्येव गमनात्, द्वितीयसमये तु लोकमध्यमात्र एव प्रवेशात् । तस्मात् त्र्यादिसमयव्याप्तौ सर्वत्र प्रथम-
द्वितीयसमययोर्लोकासंख्येयभागे भाषाया असंख्येयभाग एव भवति । ' भयणा सेसेसु समएसुत्ति ' उक्तशेषेषु तृतीय-
चतुर्थपञ्चमसमयेषु भजना विकल्परूपा बोद्धव्या, क्वापि लोकासंख्येयभागे स एव भाषाऽसंख्येयभाग एव भवति,

वरचित्पुनर्लोकस्य संग्रहेयभागे भाषासंख्येयभागे, अत्रापि सप्तलोककव्याप्तिः । तथा हि- त्रिसप्तपञ्चाशौ तृतीयसप्तमे
 भाषायाः ममस्तलोककव्याप्तिः, चतुःसप्तम्यास्तितृतीयसप्तमे तु लोकसंख्येयभागे भाषासंख्येयभागे । अथं १, इति चतुः
 उच्यते-स्वयम्भूरमणभिमणराजदवर्धनि लोकान्ते प्रतनाडीषदिवर्षा पथिमदिशि स्थित्वा भुवतो मापकस्य प्रथमसप्तमे चतुरश्रगुला-
 दिबाह्वयो रज्जुदीपो दण्डंस्तिरधीनं गत्वा स्वयम्भूरमणपूर्वफक्तद्वर्धनि लोकान्ते लगति, ततो द्वितीयसप्तमे तस्मादण्डाद्-
 र्वाऽथचतुर्दशरज्जुभिन्नाः पूर्वापारस्तिराधीनरज्जुविरवृताः परापातवासितद्रव्याणां दण्डो निर्गच्छति, लोकमध्ये तु दक्षिणत
 उत्तरतश्च वराणालगतितद्रव्याणांमत्र चतुरश्रगुलादिषाह्वयं रज्जुभिस्तीर्णं दण्डद्वयं विनिर्गत्य स्वयम्भूरमणदधिणोचलवर्तिनोलोकान्-
 त्तयोर्लगति । एवं च तति चतुरश्रगुलादिषाह्वयं सर्वथोऽपि रज्जुभिस्तीर्णं लोकमध्ये प्रचच्छद्वरं सिद्धं भवति, तृतीयसप्तमे तूर्वा-
 थोऽथवस्थितदण्डाणतुदिने प्रमृतः परापातगतितद्रव्यसमूहो मन्यानं साधयति, लोकमध्येव्यवस्थितः सर्वतोऽञ्जुविस्तीर्ण-
 च्छद्वरारूर्वापिःप्रसृतः पुनः स एव प्रसनाडी समस्तामपि पूरयति, एवं च मति सर्वापि प्रसनाडी उर्वाथोऽथवस्थितदण्ड-
 मथिमागेन तदधिकं च लोकस्य पूरितं भवति । एतदेकसंख्येयं, तस्य संख्याततो भागः । तथा च तति चतुःसप्तम्यिक्या
 प्वांसंस्तृतीयसप्तमे लोकस्य संख्याततो भागे भाषाया अपि सप्तलोककव्यापिन्याः संख्याततो भाग इति स्थितम् ॥ पञ्च-
 गामपिषयास्तु प्वांसंस्तृतीयसप्तमे लोकासंख्येयभागे भाषासंख्येयभागे । कृतः १, इति चतुः उच्यते-तस्यां तस्य दण्डसप्तम्य-
 त्वात्, एत च संख्येयभाषासंख्येयस्य प्रागेव माधितत्वादिति । चतुर्थसप्तमे चतुःसप्तम्यपिषया प्वाप्तौ मन्थान्तराण्णासप्तमस्तलोक-
 कव्याप्तिः । पञ्चासप्तमपिषया तु प्वाप्तौ चतुर्थसप्तमे लोकसंख्येयभागे भाषासंख्येयभागे, तस्यां तस्य मथिसप्तम्यस्यात्, एत

च संख्येयभागवर्तित्वस्य प्रागेव भावितत्वादिति। पञ्चमसमये तु पञ्चसामयिक्यां व्याप्तौ मन्धान्तालपूरणात्समस्तलोकव्याप्तिरिति ॥
 एवं तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु भाविता भजना, तद्भावेन च व्याख्यातं 'भयणा भेसेसु समयेसु' इति । एतच्च
 महाप्रयत्नवक्तृनिस्पृष्टद्रव्यापेक्षयैवोक्तं, मन्दप्रयत्नवक्तृनिस्पृष्टानि तु लोकासंख्येयभाग एव वर्तन्ते, दण्डादिक्रमेण तेषां लोक-
 पूरणाऽसम्भवादिति । अथ यद्युक्तप्रकारेण त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिश्च समयैर्वाग्रव्यैलोकः पूर्यते तर्हि चतुर्दशपूर्वविदा श्रुत-
 केवलिनाना नियुक्तिकारेण भगवता भद्रबाहुस्वामिना 'चउहिं समएहिं लोगो, भासाए निरंतरं तु होइ फुडो ॥' इति
 किमिति निर्धार्य चतुःसमयग्रहणमेव कृतमिति चेत्, सत्यम्, तुलादण्डग्रहणन्यायेन चतुःसमयग्रहणात् त्रयाणां पञ्चानामपि
 समयानां ग्रहणस्य नियुक्तिकृता विहितत्वादेव ॥ व्यवहारो यथा तुलादण्डमध्यभागग्रहणेन तदाद्यन्तभागयोरपि ग्रहणं
 विहितमेव, एवमत्रापि विज्ञेयं, सूत्रेऽप्येवंविधो न्यायो दृश्यते, यतो भग [वतः सूत्रस्य विचित्रा प्रवृत्तिः ॥ उक्तञ्च—“कत्थइ
 देसगगहणं, कत्थइ धेप्पन्ति गिरवसेसाइं ॥ उक्कमकमजुत्ताइं, कारणवसओ णिउत्ताइं ॥ ३८८ ॥”] [कुत्रचिद् देशग्रहणं, कुत्रापि
 गृह्यन्तेः निरवशेषाणि ॥ उत्क्रमक्रमयुक्तानि, कारणवशतो नियुक्तानि ॥] न चैतादृशदेशनिबन्धः श्रुते न दृष्टो भगवत्यामष्टमशते
 महाबन्धोद्देशके सत्यपि चतुःसामयिकस्यैव तस्य निबन्धाद्, आह च—“चउसमयमज्झगहणे, तिपंचगहणं
 तुलाइमज्झस्स ॥ जह गहणे पजंतं-गगहणं चित्ता य सुत्तगई ॥ ३८७ ॥” [चतुःसमयमध्यग्रहणे, त्रिपञ्चग्रहणं तुलादिमध्यस्य ॥
 यथा ग्रहणे पर्यन्तग्रहणं चित्रा च सूत्रगतिः ॥] न ब्रह्मर्षीगणतदण्डान्यद्रव्याणां पराधातो नास्ति ॥ “चउसमयविगोहे सति,
 महल्लबन्धंमि तिसमयो जह वा ॥ मोचुं तिपंचसमए, तह चउसमओ इह गिबद्धो ॥ ३८९ ॥” [चतुःसमयविग्रहे सति महाबन्धे

त्रिसमयो यथा वा ॥ पुक्त्वा त्रिपञ्चसमयांस्तथा चतुःसमय इह निषदः] यदि पुनरेवं व्याख्यायते चतुर्भिरपि समयैर्लोको निरन्तरं स्पृष्टो व्याप्तो भवति, तुरप्यर्थ एवानुक्तत्रिपञ्चसमयसमुच्चये, तदेप्सितार्थलोभो न्यायाश्रयणादिप्रयासं विनिति द्रष्टव्यं, तुरेवकारार्थ एव, तस्य च निरन्तरमित्यत्राव्यवहितान्वयो भाषयेत्यस्य च कस्यचित्सम्बन्धिन्या भाषयेति विवक्षितमित्यप्याहुः, लोकस्य च चरमान्ते सर्वलोकव्याप्तिविशिष्टाया भाषायाश्चरमान्तो भवति यदाहुः॥ “आपूरियमि लोणे दोण्ड, वि लोगस्त तह य भासाए ॥ चरियंते चरिमंतो, चरिमे समयम्मि सब्वत्य ॥ ३९१ ॥” [आपूरिते लोके द्वयोरपि लोकस्य तथा च भाषायाः ॥ चरमान्ते चरमान्तधरेमे समये सर्वत्र ॥] अत्र विवक्षयाऽऽरेप्यन्तत्वाच्चरमग्रहणमिति तु पक्षद्वयेऽपि सम्मुल्लस्य ॥ २९ ॥

अथ अैनसमुद्घातगत्या चतुर्भिः समयैर्भाषाद्रव्यैर्लोकः परिपूर्णत इत्यादेशस्यानोदेशत्वं ख्यापयितुमाह—
सर्वथेदिसमुद्घात-गतिरत्र न युज्यते ॥ एकदा पइदिशां व्याप्तिः, पराघातेन तत्र यत् ॥ ३० ॥

अैनसमुद्घातगत्या हि भाषाद्रव्याणां लोकव्याप्तौ व्याप्तिः, पराघातेन तत्र यत् ॥ ३० ॥ इति पूर्वपथिमदधिणोचरदिक्षु विदिक्षिव वक्तृनिमृष्टद्रव्याणामगमनेन पराघातवासितद्रव्याणामेव श्रवणान्मिषदशब्दश्रवणं न स्यात् ॥ थ्रयेते च—“भासासमसेढीओ, संदं सं सुणइ मीसंय सुणइ ॥ ३५१ ॥” [भासासमश्रेणीतः शब्दं यच्छृणोति मिश्रकं शृणोति] इत्यादावविशेषेण सर्वासु दिक्षु मिश्रशब्दश्रवणमेवेति ॥ अथ विदिक्षु नियमेन पराघातवासितशब्दश्रवणाभिधानादिस्वनियमेन तत्पर्यवस्यतीत्यनियमोपपादनाय मिश्रशब्दश्रवणं समभिधीयत इत्युच्चाधेदिशोर्मिश्रशब्दश्रवणमन्यासु च दिक्षु पराघातवासितश्रवण-मिति व्याख्यानतो विशेषः प्रतिपद्यत इति चेत्, न, यो धूमवान् सोऽपिमिनित्यत्रैव भाषासमश्रेणीतो यं शब्दं शृणोति तं मिश्रं

शृणोतीत्यत्र यत्तच्छब्दाभ्यां नियमाभिधानादनियमानुपपत्तेः, अपि चोर्ध्वाधोगमनसमय एव भाषा चतुर्दिशमप्यविशेषण
 शब्दप्रायोग्यद्रव्याणि पराहत्य द्वितीयसमये मन्थानं साधयतीति त्रिभिरेव समयैस्तस्या लोकव्याप्तिः सम्भवति, न च जीवप्रदे-
 शानामिव भाषाद्रव्याणामपि लोकव्याप्तौ प्रथमसमये दण्डो द्वितीयसमये कपाटं तृतीयसमये मन्थाश्चतुर्थसमये चान्तरालपूरणमिति
 वाच्यम् ॥ भाषाद्रव्याणां पराघातसम्भवेनोर्ध्वाधोगमनोत्तरं द्वितीयसमये चतुर्दिक्ष्वनुश्रेणिगमनसमये सर्वतः पराघातवासित-
 द्रव्याणां मथिभावेन कपाटव्याधातात् ॥ न चैतेषां लोकव्याप्तौ चतुर्दिक्ष्वनुश्रेणिगमनपराघातस्वभावोऽधिकं नियामकमस्ति,
 केवली तु द्वितीयसमये केवलज्ञानरूपयेच्छया गुणदोषपर्यलोचनाद् भवोपग्राहिकर्मवशात्स्वभावाद् वा द्वितीयसमये मन्थानं न
 करोति किन्तु कपाटमेवेति तस्य चतुःसामयिकी लोकव्याप्तिः, अचित्तमहास्कन्धस्तु विससापरिणामेनैव लोकमापूरयतीति द्विती-
 यसमये तस्य कपाटमात्रभावाच्चतुःसामयिकी व्याप्तिर्विससापरिणामस्य पर्यनुयोगानर्हत्वाद्, अथवाऽसौ निजपुद्गलैरेव लोकमा-
 पूरयति, नतु पराघातेनान्यद्रव्याणामात्मपरिणामं जनयतीति तस्य चतुःसामयिक्येव व्याप्तिर्निजपुद्गलजन्ये मथि निजपुद्गल-
 जन्यकपाटस्य हेतुत्वात् विना तदभावाद्, आह च “न समुधायगईए, मीसयसवणं मयं च दंडमि ॥ जइ तो वि तीहिं पूइ,
 समएहिं जओ पराघाओ ॥ ३९ २ ॥ जइणे ण पराघाओ, स जीवजोगो य तेण चउसमओ ॥ हेऊ होज्जाहि तहिं, इच्छा कम्मं सहावो
 वा ॥ ३९ ३ ॥ खंधो वि वीससाए, ण पराघाओ अ तेण चउसमओ ॥ अह होज पराघाओ, हविञ्ज तो सो वि तिसमइओ ॥ ३९ ४ ॥”
 [न समुद्घातगत्या, मिश्रकथ्रवणं मंतं च दण्डे ॥ यदि ततोऽपि त्रिभिः पूर्यते समर्थैर्यतः पराघातः ॥ जेने न पराघातः, स जीव-
 योगश्च तेन चतुःसमयः ॥ हेतुर्भवेत्तत्रेच्छा कर्म स्वभावो वा ॥ स्कन्धोऽपि विधसया न पराघातश्च तेन चतुःसमयः ॥ अथ भवेत्पराघातो

भवेत्तः सोऽपि त्रिसामयिकः॥] स्यादेतत्—मथिमात्र एव क्पाटं कारणमिति क्पाटं विना मयोऽभावाच्चतुःसामयिक्येव मापाया लोक-
व्याप्तिर्युज्यते, मैवं, मध्ययुक्तुलवित्तारे क्पाटस्यैव पराधातस्यापि दृक्त्वाद्भयोरप्येकशक्तिमत्त्वेन मथिहेतुत्वाद्, अत एवापराधातस्य
स्कन्धस्य लोकव्याप्तौ क्पाटापेधेति सिद्धान्तः, अथ जातस्यैव दण्डस्यैव वित्तारे पराधातः क्षमो नतुपद्यमानस्य तस्य न बोदासी-
नद्रव्यमात्रस्यान्यथा द्वितीयसमय एव लोकव्याप्तिप्रसङ्गात्, न च स्वभावमात्रं समयविलम्बनियामकमतिप्रसङ्गादिति चेत्, तर्हि
प्रथमसमये मापाद्रव्याणां पदरहास्त एव प्रथमरा द्वितीयसमये पणन्यानस्तृतीयसमये चान्तरालपूरणमिति प्रागुक्ता वस्तु-
स्थितिरभ्युपगम्यतां, अपराधातद्रव्याव्याप्तावेव दण्डक्पाटमन्धानहेतुत्वादिति दिक् ॥ ३० ॥ प्रसङ्गादनोद्देशान्तरं दूषयति—

दण्डमेकदिशं घृत्या, चतुर्भिः समयेः परे ॥ लोकपूरणमिच्छन्ति, न च युक्त्यागमक्षमम् ॥ ३२ ॥
परे प्रत्युत मापाद्रव्याणां चतुर्भिः समयैर्लोकपूरण इमां प्रक्रियामाहुः, प्रथमसमये तावदूर्ध्वदिशि दण्डो भवति, द्वितीयस-
मये च तत्र मन्द्याः, अथोदिशि पुनर्दण्डं, तृतीयसमये चोर्ध्वदिश्यन्तरालपूरणमथोदिशि तु मन्द्याः, चतुर्थसमये तु तत्राप्यन्तरालपूरणा-
न च वस्तुपूरतात्वादिव्यापाराभिमुख्यमेव नियामकं विशेष्यभिमुखे मापेकं विशेषणवपि गमनप्रसङ्गात्, पटहादिशब्दपुद्गलानां
वस्तुपूरतात्वादिव्यापाराभिमुख्यमेव नियामकं विशेष्यभिमुखे मापेकं विशेषणवपि गमनप्रसङ्गात्, पटहादिशब्दपुद्गलानां
शक्येता। आह च—“एगदिसमाइसमए, दंडं काउण चउहिं पुरेइ ॥ अणे भणन्ति, तं पि य, नागमशुचिरकमं होइ ॥ ३१५ ॥” [एक-
दिकमादिसमये, दण्डं कृत्वा चतुर्भिः पूरयति ॥ अन्ये भणन्ति तदपि च नागमशुक्तिक्षमं भवति ॥] ॥ ३२ ॥

तदेवं सप्रसङ्गं व्याख्यातं भेदतो मतिज्ञानं, अथ तत्पर्यायानभिधित्तराह-

ईहाऽपोहौ च मीमांसा, मार्गणा च गवेषणा ॥ संज्ञा स्मृतिर्मतिः प्रज्ञा, सर्वमाभिनिवोधिकम् ॥ ३३ ॥
ईहाऽप्यव्यतिरेकधर्मगवेषणा, अपोहो निश्चयो, मीमांसा विमर्शोऽपायात्पूर्वं ईहायाश्चोत्तरः सम्भवसम्प्रत्ययः, मार्गणम-
ईहाऽप्यव्यतिरेकधर्मलोचनं, संज्ञाऽवग्रहोत्तरभावी मतिविशेष एव, स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थानुसन्धानम्, मतिः कथ-
न्यधर्मन्वेषणं, गवेषणं व्यतिरेकधर्मलोचनरूपा बुद्धिः, प्रज्ञा विशिष्टधयोपशमजन्या प्रभूतवस्तुयथातत्त्वालोचनं, सर्वमिदं कथ-
ञ्चिदर्थपरिच्छिन्नावपि सूक्ष्मधर्मलोचनरूपा बुद्धिः, प्रज्ञा विशिष्टधयोपशमजन्या प्रभूतवस्तुयथातत्त्वालोचनं, सर्वमिदं कथ-
ञ्चिद्भेदेऽप्याभिनिवोधिकमेव मन्तव्यम् । यदाह परमसुनिः- [निर्युक्तिगाथा] “ईहा अपोह वीमंसा, मगगणा च गवेषणा ॥
सर्णा सई. मई पण्णा, सव्वमाभिनिवोहियं ॥ ३९६ ॥” [ईहाऽपोहो विमर्शो, मार्गणा च गवेषणा ॥ संज्ञा स्मृतिर्मतिः प्रज्ञा, सर्वमाभि-
निवोधिकम् ॥] भाष्यकृदप्याह- “ होइ अपोहोऽवाओ, सई धिई सव्वमेव मइपन्ना ॥ ईहा सेसा, सव्वं, इदमाभिणिबोहियं
जाण ॥ ३९७ ॥ [भवत्यपोहोपायः स्मृतिर्दृतिः सर्वमेव मतिप्रज्ञे ॥ ईहा श्रेयाणि सर्वमिदमाभिनिवोधिकम्] अत्र
मतिप्रज्ञाऽभिनिवोधिकबुद्धिलक्षणाश्चत्वारः शब्दा वचनपर्यायास्तैर्मतिज्ञानसामान्याभिधानाद्, अवग्रहादिशब्दाश्चार्थपर्यायास्त-
देकदेशाभिधानाद्, अथवा सर्वेषामपि वस्तूनामभिलापवाचकाः शब्दा वचनपर्यायाः, तदभिधेयार्थस्यात्मभूता भेदास्त्वर्थपर्यायाः ॥]
यथा कनकस्य कटककेयूरादयः, तदाह- “ मइपन्नाभिणिबोहिय-बुद्धीओ होन्ति वयणपजाआ ॥ जा ओगगहाइसन्ना, ते सव्वे
अथपजाया ॥ ३९८ ॥” [मतिप्रज्ञाभिनिवोधिकबुद्धयो भवन्ति वचनपर्यायाः ॥ या अवग्रहादिसंज्ञा ते सर्वे अर्थपर्यायाः ॥]
अन्वर्थपर्यायास्तावद् भेदा एव तन्निरूपणं चाऽत्राप्रकृतं शब्दभेदादर्थभेदत्रमनिरासाय मतिपर्यायज्ञानशब्दाभिधानस्यैवात्र

प्रकृतत्वात्, यथा न्यायनेये " बुद्धिपलब्धिर्ज्ञानमित्यञ्जनार्थान्तरम् " इति सांख्याभिमतस्य शब्दभेदादर्थभेदस्य निरा-
 साय ज्ञानपर्यायाभिधानम्, एकरूपेणैकार्थबोधकशब्दद्वयं च पर्यायि, अन्यथा वृथिर्बोधशब्दयोरपि पर्यायत्वव्यवहारप्रस-
 र्णादिति, तथा च कथमीहापोहादीनां मतिज्ञानपर्यायत्वमिति चेत्, सत्यं-अवग्रहणादियोगार्थभेदेऽप्यवग्रहादियब्दानां
 मतिज्ञानान्यप्रवृत्तिकत्वेन पर्यायत्वात् योगार्थभेदस्यापि पर्यायत्वप्रतिपत्त्यत्वे घटकलक्षादिपदानामपि तत्त्वं न स्यात्,
 न चैवमवग्रहेहादिसकुरप्रसङ्गाः, अवग्रहादीनां सामान्यादिग्राहित्वेऽप्यव्यक्तव्यक्ततत्त्वदवमासत्विद्येण विशेषात्, नहि यथा-
 भूतमवग्रहे सामान्यमात्रार्थस्यावग्रहणं तथाभूतमवेश्यां, किन्तु विशिष्टं, विशिष्टतरं विशिष्टतमं चाध्यायधारणयोः, यथाभूता
 चेश्यां मतिचेष्टा ततो विशिष्टतरा विशिष्टतरा वाध्यायधारणयोः, अविशिष्टतरा चाऽवग्रहे, अर्थावगमनपप्पफाफाक्रिशिष्टं
 धारणायां, अविशिष्टमविशिष्टतरं चेहावग्रहयोः, अर्थधारणमप्यवग्रहेहापायेभ्यः सर्वप्रकृतं धारणायामिति ॥ तदिदमाह-XXXX
 [इयानेवोपलब्धोयं ग्रन्थः, अत्रेतनः समाप्तिं वावग्रभूतमेव ग्रन्थभागः स्वपिहित इति तदुक्तुत्तर्त्तनां किञ्चिद्व्यस्तुचक्रप्रार्थं प्रदक्ष्यते]
 [सर्वं वाभिनिबोदिय-मिहोन्गहाइवपणेण संगदियं॥केवलमत्यविसं, एद मिन्ना उग्गहाइया ॥३९९॥ [सर्वं वाऽभिनिबोधिक-
 मिहावग्रहादिवचनेन सट्टुहीतम् ॥ केवलमर्थेविद्येवं प्रलि भिन्ना अवग्रहादयः] अथावग्रहेहापायधारणानामविशिष्टविशिष्टविशिष्टर-
 विशिष्टतरसार्थप्रतियादकत्वेन कथं तत्पच्छन्देनाभिनिबोधिकं सट्टुत्त इति चेत्, अथाह-अविशिष्टयौगिकार्थाश्रयणेन सर्वेषामप्येक-
 वाचकत्वेनाभिनिबोधिकत्वेऽविरोधात् । इदमुक्तं भवति, अवग्रहणमवग्रह इतिप्युत्पत्तिभात्रित्य सर्वमप्याभिनिबोधिकत्वमवग्रहः, यथा
 दि, कमप्यर्थमवग्रहोऽज्ञगृह्णाति, तयेहापि कमप्यर्थमवग्रह्णात्येव, एवमपायधारणे अपि कमप्यर्थमवग्रह्णीव इति सर्वमप्याभिनिबोधिकं

सामान्येनावग्रह उच्यते । एवमीह नमीहा मतिचेष्टेतीहाया व्युत्पत्तिं, अवगमनमवायोऽर्थाविगम इत्यवायस्य, धरणं धारणा अर्थस्या-
विच्युत्यादिस्वरूपमिति धारणायाश्च व्युत्पत्तिमवलम्ब्याधंग्रहापायधारणानामपि मतिचेष्टाविशेषरूपत्वात्सामान्यत ईहात्वे अवग्र-
हेहाधारणानामप्यर्था वगमात्मकत्वात्सामान्यतोऽपायत्वे अवग्रहेहापायानां सामान्यतोऽर्थधारणस्वरूपत्वाद्धारणात्वे न कश्चिद्विरोधः,
यथैतेषामवग्रहादीनां सङ्करप्रसङ्गो न भवति तथा प्रागेवोपपादितं पूज्यैरित्यलमतिपल्लवितेन । तदिदमाह भाष्यकारः ॥ “उगग्रहण-
मोग्रहो चि य, अविशिष्टमवग्रहो तयं सर्वं ॥ ईहा जं महचेष्टा, महवावरो तयं सर्वं ॥ ४०० ॥ अवगमणमवाओत्ति य, अत्याव-
गमो तयं हवइ सर्वं ॥ धरणं च धारणत्ति य, तं सर्वं धरणमत्थस्स ॥ ४०१ ॥ ” [अवग्रहणमवग्रह इति, चाविशिष्टमवग्रहस्तत्सर्वम् ॥
ईहा यद् मतिचेष्टा, मतिव्यापारस्तत्सर्वम् ॥ अवगमनमवाय इति चार्थाविगमस्तद् भवति सर्वम् ॥ धरणं च धारणेति च तत्सर्वं धरणम-
र्थस्य] अथैवं तत्त्वभेदपर्यवैव्यार्याख्यातस्वरूपस्यास्याभिनिबोधिकाज्ञानस्य समासतो ज्ञेयभेदेन चातुर्विध्यं, यन्नन्दिस्सूत्रं “तं समासओ
चउब्बिहं पन्नत्तं, तंजहा-दब्बओ, खिचओ, कालओ, भावओ । तत्थ दब्बओ णं आभिणिबोहियनाणी आएसेणं सव्वदब्बव्वाइ
जाणइ न पासइ” इत्यादि [तत्समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञसं तद्यथा-द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतो, भावतः ॥ तत्र द्रव्यत आभिनिबोधिकाज्ञानी
आदेशेन सर्वद्रव्याणि जानाति न पश्यति] अथास्तु यदार्थानां द्रव्यक्षेत्रकालभावभिन्नत्वेन षतुर्विधत्वाज्ज्ञेयचातुर्विध्यं ततो ज्ञान-
स्य चतुर्विधत्वे किमायातमिति चेत्, उच्यते, ज्ञानन्तावद्विषयाधीनसत्ताकं विषयमवगच्छेदेव ज्ञानं ज्ञानत्वमृच्छति, तथा चाभिनिबो-
धिकमादेशेन द्रव्यादिभेदेन चतुर्विधमपि विषयमवगृह्णातीति विषयभेदेन ज्ञानस्यापि चतुर्विधत्वं सिद्धम् । तदाह- “तं पुण चउब्बिहं
ने-य भेयओ तेण जं तदुवउत्तो ॥ आदेसेणं सर्व्वं, दब्बव्वाइ चउब्बिहं मुणइ ॥ ४०२ ॥ ” [तत्पुनश्चतुर्विधं ज्ञेय-भेदतस्तेन यत्तदुपयुक्तं ॥

आदेशेन सर्वं द्रव्यादि चतुर्विधं जानाति ॥] ननु द्रव्यादित्तुर्विधमाभिनियोधिकाज्ञानी जानातीत्युक्तं तत्केन स्वरूपेण, न च किञ्चि-
 ज्ञानस्य श्राव्यप्रकारभेदोऽस्तीति स्वरूपं पृच्छसीति वाच्यं, ज्ञातव्यप्रकारस्य द्वैविध्यात्, तथाहि, ओषोदेशो विभागादेशश्च सामान्य-
 न्यप्रकारो विशेषप्रकारश्चेति तदर्थः, अतः केन स्वरूपेणेति प्रश्नः, अत्रोक्तं, ओषोदेशेन सामान्यप्रकारेण, तथाहि, द्रव्यसामान्येन असे-
 र्पायविशिष्टानि पदपि धर्मांस्तिकायादीनि सर्वद्रव्याणि सामान्येनाभिनियोधिकाज्ञानी जानातीति तत्रम् । विभागादेशेन विशेषप्रकारेण
 पुनः सर्वैः पर्यायैः क्वलिष्टैरवच्छिद्यमानि सर्वद्रव्याणि न जानाति केवलज्ञानधर्मेत्वात्सर्वपर्यायाणामिति, एवं क्षेत्रमपि सर्वं सामान्य-
 दत्तविविधं येत्यादिरूपेण, भावतस्तु सामान्येन सर्वभावानामन्तर्माणं, औदयिकश्चापि कौशुमि रुद्रापोरक्षामि रूपारिणामि हान्या
 पञ्चभावान्सामान्यादेशेन जानाति न परतः ॥ एतावत् एवाभिनियोधिकाप्रियत्वात् ॥ इह क्षेत्रज्ञानयोः सामान्येन द्रव्यान्तर्गतत्वे-
 ऽपि भेदेन रूढत्वात्पृथगुपादानं कृता ॥ अत्रार्थेने काऽऽदेशस्य अर्थोदत्तः श्रुतोपलब्धेर्व्येषु सर्वद्रव्यादिविषयं मत्तिलानं प्रयत्ने । न च
 श्रुतोपलब्धेर्व्येषु ग्राहकत्वेन प्रवृत्तस्य ज्ञानस्य श्रुतज्ञानत्वमेव न्यार्थ्यं न मत्तिलानत्वमिति साम्प्रतम्, इह पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमते-
 रपि साम्प्रतमाभिनियोधिकाज्ञानस्य श्रुतोपयोगपृथे तदुपलब्धेर्व्येषु तदाज्ञानमात्रेणैव प्रवृत्तत्वात्, यद्यथाचि, "गुड्वि सुवपरिकर्मितम-
 य-भास्मजं संपयं मुकार्द्रकं" इत्यादि, सर्वमथेतदुपाध्यकारोऽप्याह- "आप्तोति यगारो, ओहादेशेन सत्त्वद्रव्याहं । धम्मरिथ-
 प्पार्याहं, जाणइ न उ सत्त्वमेणं ॥ ४०३ ॥ खेतं लोपालोमं, कालं सत्त्वद्रव्याहं विविहं ति ॥ पंचोदरपार्यहं, भावे जं नेयमेवइदं

॥४०४॥ आएसोत्ति व सुत्तं, सुओबलद्धेसु तस्स महानाणं ॥ पसरइ तब्भावणया, विणा वि सुत्तानुसारेण ॥४०५॥” [आदेश-इतं-
प्रकार ओधादेशेन सर्वद्रव्याणि ॥ धर्मास्तिकायिकादीनि जानाति न तु सर्वभेदेन ॥ क्षेत्रं लोकालोकं कालं सर्वाद्धामथवा त्रिविध-
मिति ॥ पञ्चौदयिकादीन्भावान्यज्ज्ञेयमियद् ॥ आदेश इति वा सूत्रं श्रुतोपलब्धेषु तस्य मतिज्ञानं ॥ प्रसरति तद्भावनया विनापि
सूत्रानुसारेण ॥ तदेवं मतिज्ञानस्य तत्त्वभेदपर्यायैर्निरूपणं द्रव्यादिविषयप्ररूपणं च प्रदर्शितम् ॥ अथ सत्पदप्ररूपणतादिभिर्भेद-
भिरनुयोगद्वारैर्मतिज्ञानं विचार्यते, अनुयोगद्वाराणि च गत्यादिमार्गणभेदेषु विधीयन्ते, अतः पूर्वं द्वाराणि मार्गणाभेदाश्चोच्यन्ते, तत्र
सत्पदप्ररूपणता, द्रव्यप्रमाणं, क्षेत्रं, स्पर्शना, कालः, अन्तरं, भागः, भावः, अल्पबहुत्वं चेति नवानुयोगद्वाराणि, अनुयोगो-
व्याख्यानं तस्य द्वाराणीव द्वाराणि व्याख्यानपुरप्रवेशमार्गोः, मार्गणाश्च ‘गइ इंदिय काये’ इत्यादिगाथाक्ताः, सत्पदाद्यनुयोग-
द्वारावतारस्थानानि, एतेषां स्वरूपं प्रतिपद्यमानप्रतिपन्नजीवानां मार्गणाविचारोऽनुयोगद्वारविचारश्च महाभाष्यतद्भूत्त्यादि-
भ्यो विशेषजिज्ञासुनाऽवधेयः ॥ तत्र महाभाष्ये षडुत्तरचतुःशततमगाथात् आरभ्य त्रिचत्वारिंशदाधिकचतुःशततमीं यावदष्टा-
त्रिंशतागाथाभिस्सत्पदप्ररूपणतादिभिरनुयोगद्वारैर्मतिज्ञानं चिन्तितम् ॥ ततः षट्पट्युत्तरपञ्चशततमीं गाथां यावन्नयोविंशत्यऽ-
धिकशतसंख्यगाथाभिः श्रुतज्ञानं निरूपितम् ॥ ततोऽष्टोत्तराष्टशततमीं गाथां यावद्द्विचत्वारिंशदाधिकद्विशतप्रमाणाभिर्गा-
थाभिरवधिज्ञानं प्ररूपितम् ॥ ततो द्वाविंशत्युत्तराष्टशततमीं गाथां यावच्चतुर्दशभिर्गाथाभिर्भेदनःपर्यायज्ञानप्ररूपणा-
कृता ॥ ततः षट्त्रिंशदुत्तराष्टशततमीं गाथां यावच्चतुर्दशभिर्गाथाभिः केवलज्ञानं निरूपितम् ॥] ॥

न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिप्रणीतं त्रुटितावस्थोपलब्धं श्रीज्ञानार्णवप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ इयतां ज्ञानार्णवप्रवाहविभागेन मतिज्ञानमरूपमप्यवशिष्टमिति सुहादीनां तत्त्वमुभयुत्थापूरणाय पूज्यमणीतमेव तयोय-
 विषयविशुद्धरूपकप्रकाशनात्मा धीशानदिग्दुर्द्वकल्पमायत्र पूर्वं विद्या मुप्रितमप्येतत्संलभतासत्यापनायेह प्रकाशयते ॥

॥ अथ श्रीज्ञानविन्दुप्रकरणम् ॥

वेन्द्रस्तोमनतं नस्था, धीरं तस्यार्थवेदिनम् ॥ ज्ञानचिन्दुः श्रुताम्भोधेः, सम्यगुत्पृथियते मया ॥ १ ॥
 तत्र ज्ञानं तापदात्मनः स्वपराव्यक्तसौक्ष्माधारणो गुणः, स चाप्रपलविनिर्मुक्तस्य मास्वत इव निस्तप्तमस्तावणस्य
 जीवस्य स्वभासभूतः केवलज्ञानस्यपदेशं लभते । तदाहुराचार्याः—“ केवलनाणमणंतं, जीवसरुयं तयं निरावरणं ॥” इति । तं
 च सभायं यद्यपि सर्वपातिफेवलज्ञानावरणं कारन्देनैवावरीतुं व्याप्रियते, तथापि तस्यान्ततमो भासो निर्याज्जात एवावशिष्टे,
 तथास्वाभाख्यात् ॥ (नन्दीशत्र) ‘सर्वजीवाणे पि य ङ् अक्षरस्य अणंतमो भासो निर्युगादिओ चिद्वद, सो वि अ जद
 आवरिञ्चा, तेणं जीवो अजीवचणं पाविञ्चा ॥’ इति पारमर्ष्यमासापयात् । अयं च सभासः केवलज्ञानावरणात्तस्य जीवस्य
 पनपटलच्छस्य र्वेतिव सन्दप्रवाश इत्युच्यते । तत्र हेतुः केवलज्ञानावरणमेव । केवलज्ञानव्यावृत्तज्ञानत्वव्याप्यजातिविशे-
 पावच्छिन्ने तद्वैतत्वस्य साक्षार्थत्वात् । अत एव न मतिज्ञानावरणधयादिनापि मतिज्ञानाद्युत्पादनप्रसङ्गाः । अत एव चास्य
 विभाषणुणत्वमिति प्रसिद्धिः । स्पष्टप्रवाहप्रतिबन्धके मन्दप्रकाशजनकत्वमनुस्कटे चक्षुरापावरणे यत्नादावेष इष्टं, न तूस्कटे
 इत्यादाविति कथमत्रैवमिति चेत्, न, अत्राद्यावरणे तूस्कटे उभयस्य दर्शनात्, अत एवात्र (नन्दी) “सुदु वि मेघसमुदर, होसि पभा
 बंदधरणं ॥” इत्येव एतन्वितं पारमर्ष्यं, अत्यावृत्तेऽपि चन्द्रस्यर्थादौ दिनरजनीधिभागेदत्वल्पप्रकाशापजीवेऽप्यन्यद्वयार्थकत्वे-

तन्यमात्राविर्भाव आवश्यक इति परमार्थः । एकत्र कथमावृतानावृतत्वमिति त्वर्पितद्रव्यपर्यायात्मना भेदाभेदवादेन निर्लो-
 ठनीयम् । ये तु चिन्मात्राश्रयविषयमज्ञानमिति विवरणाचार्यमताश्रयिणो वेदान्तिनस्तेषामेकान्तवादिनां महत्यनुपपत्तिरेव,
 अज्ञानाश्रयत्वेनानावृतं चैतन्यं यत्तदेव तद्विषयतयाऽऽवृतमिति विरोधात् । न चाऽखण्डत्वाद्यज्ञानविषयः, चैतन्यं त्वाश्रय इत्यवि-
 रोधः, अखण्डत्वादेश्चिद्रूपत्वे भासमानस्यावृतत्वायोगात्, अचिद्रूपत्वे च जडे आवरणायोगात् । कल्पितभेदेनाखण्डत्वादि
 विषय इति चेत्, न, भिन्नावरणे चैतन्यानावरणात् । परमार्थतो नास्त्येवावरणं चैतन्ये, कल्पितं तु शुक्तौ रजतामिव तत्तत्राविरुद्धं,
 तेनैव च चित्त्वाखण्डत्वादिभेदकल्पना 'चैतन्यं स्फुरति नाखण्डत्वाद्' इत्येवंरूपाऽऽधीयमाना न विरुद्धेति चेत्, न, कल्पितेन रज-
 तेन रजतकार्यवत्कल्पितेनावरणेनावरणकार्ययोगात् । 'अहं मां न जानामि' इत्यनुभव एव कर्मत्वांशे आवरणविषयकः कल्पि-
 तस्यापि तस्य कार्यकारित्वमाचष्टे, अज्ञानरूपक्रियाजन्यस्यातिशयस्यावरणरूपस्यैव प्रकृते कर्मत्वात्मकत्वात्, अत एवास्य सा-
 क्षिप्रत्यक्षत्वेन स्वगोचरप्रमाणपेक्षया न निवृत्तिप्रसङ्ग इति चेत्, न, 'मां न जानामि' इत्यस्य विशेषज्ञानाभावविषयत्वात्,
 अन्यथा मां जानामीत्यनेन विरोधात्, दृष्टश्चेत्थं 'न किमपि जानामि' इत्यादिर्मध्यस्थानां प्रयोगः । किञ्च विशिष्टाविशिष्टयोर्भेदा-
 भेदाभ्युपगमं विनाऽखण्डत्वादिविशिष्टचैतन्यज्ञानेन विशिष्टावरणनिवृत्तावपि शुद्धचैतन्याप्रकाशप्रसङ्गः, विशिष्टस्य कल्पित-
 त्वादिविशिष्टस्य चाननुभवात्, महावाचयस्य निर्धर्मकब्रह्मविषयत्वं चाग्रे निर्लोठयिष्यामः । एतेन 'जीवाश्रयं ब्रह्मविषयं चाज्ञानम्'
 इति वाचस्पतिमिश्राभ्युपगमोऽपि निरस्तः । जीवब्रह्मणोरपि कल्पितभेदत्वात्, व्यावहारिकभेदेऽपि जीवनिष्ठाविधया तत्रैव
 प्रपञ्चोत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाहङ्कारादिप्रपञ्चोत्पत्तिस्तत्रैष्टैव, आकाशादिप्रपञ्चोत्पत्तिस्तु विषयपक्षपातिन्या अविधया ईश्वरे स-

श्वेन सर्वत्र युक्तेरपि साम्प्रतम्, अज्ञातव्राज्य एवेतन्मते ईश्वरत्वेऽप्यज्ञातब्रुके रजतोपादानत्ववचस्याकाशादिप्रपञ्चोपादान-
 त्वभिधानासम्भवात्, रजतस्थले हीदमंशावच्छेदेन रजताभावाऽज्ञानम्, इदमंशावच्छेदेन रजतोत्पादकामिति त्वया क्लृप्तं
 शुबलज्ञानं त्वदूरविकर्षेण तथा, प्रकृते तु मद्रूपवच्छेदासम्भवाच्च किञ्चिदेतत्, अवच्छेदानियमेन हेतुत्वे चाहङ्कारादेरपीश्वरे
 उत्पत्तिप्रसङ्गादिति किमतिप्रसङ्गेन, तस्मादेनेकान्त्यादात्त्रयादेव केवलज्ञानावरणेनादृतोऽप्यनन्ततमभागावशिष्टोऽज्ञात
 एव ज्ञानस्वभावः सामान्यत एकोऽप्यनन्तपर्यायीर्भीरितमूर्तिर्मन्दप्रकाशनामधेयो नानुपपन्नः, स चापान्तरालावास्थितमतिज्ञाना-
 वावरणधयोपशमभेदसम्पादितं नानात्वं भजते, घनपटलाच्छदनेर्मन्दप्रकाश इवान्तरालस्थरुट्कृत्याद्यावरणविवरप्रवेशात् ॥

इत्थं च जन्मादिपर्यायवदात्मस्वभावत्वेऽपि मतिज्ञानादिरूपमन्दप्रकाशस्योपाधिभेदसम्पादितसत्ताकत्वेनोपाधिविगमे तद्वि-
 गमसम्भवाच्च कैवल्यस्वभावानुपपत्तिरिति महाभाष्यकारः, अत एव द्वितीयापूर्वकरणे तात्त्रिकधर्मसन्न्यासलाभे ध्यायो-
 पशानिकाः क्षमादिधर्मा व्यप्यपगच्छन्तीति तत्र तत्र (योगदृष्टिसमुच्चयादौ) हरिभद्राचार्यैर्निर्हृषितम् । निरूपितं च योगय-
 त्तकर्मनिर्जरणहेतुकलसम्बन्धनियतसत्ताकस्य ध्यायिकस्यापि चारित्र्यधर्मस्य युक्तायनस्थानम् । न च धक्तव्यं केवलज्ञानाय-
 रणेन बलीयसाररीतुमन्नक्यस्यानन्ततममागस्य दुर्पलेन मतिज्ञानावरणादिना नावरणसम्भव इति, कर्मणः स्वावार्थावारक-
 तायां सर्वधातिसस्पर्धशोदयस्यैव बलत्वात्, यस्य च मतिज्ञानावरणादिप्रकृतिष्वप्यविशिष्टत्वात् । कथं तर्हि ध्ययोपशम इति चेत्,

अत्रेयमईन्मतोपनिषद्देशिनां प्रकिया-इह हि कर्मणां प्रत्येकमनन्तानन्तानि रसस्पर्धकानि भवन्ति, तत्र केवलज्ञा-
 नावरण-केवलदर्शनावरणा-ऽऽद्यदर्शदशकषाय-भिर्ध्यात्वे-निर्दोलक्षणां विद्यतेः प्रकृतीनां सर्वधातिनीनां सर्वेष्वपि रसस्पर्धकानि

सर्वघातीन्येव भवन्ति, उक्तशेषाणां पञ्चविंशतिघातिप्रकृतीनां देशघातीनीनां रसस्पर्धकानि यानि चतुःस्थानकानि यानि च त्रिस्थानकानि तानि सर्वघातीन्येव, द्विस्थानकानि तु कानिचित् सर्वघातीनि कानिचित् देशघातीनि, एकस्थानकानि तु सर्वाण्यपि देशघातीन्येव । तत्र ज्ञानावरणचतुष्कदर्शनावरणत्रयसञ्चलनचतुष्कान्तरायपञ्चकंपुत्रेदलक्षणानां सप्तदशप्रकृतीनामेकद्वित्रिचतुःस्थानकरसा बन्धमाश्रित्य प्राप्यन्ते, श्रेणिप्रतिपत्तेरर्वागासां द्विस्थानकस्य त्रिस्थानकस्य चतुःस्थानकस्य वा रसस्य बन्धात् । श्रेणिप्रतिपत्तौ त्वनिवृत्तिवादराद्धायाः संख्येषु भागेषु गतेष्वत्यन्तविशुद्धाध्यवसायेनाशुभत्वादासां मेकस्थानकरसस्यैव बन्धात्, शेषास्तु शुभा अशुभा वा बन्धमाधिकृत्य द्विस्थानकरसास्त्रिस्थानकरसाश्चतुःस्थानकरसाश्च प्राप्यन्ते, न कदाचनाप्येकस्थानकरसाः । यत् उक्तसप्तदशव्यतिरिक्तानां हास्याधानामशुभप्रकृतीनामेकस्थानकरसबन्धयोग्या शुद्धिरपूर्वकरणप्रमत्ताप्रमत्तानां भवत्येव न, यदा त्वेकस्थानकरसबन्धयोग्या परमप्रकर्षप्राप्ता शुद्धिरनिवृत्तिवादराद्धायाः संख्येषु भागेषु परतो जायते, तदा बन्धमेव न ता आयान्तीति ॥ न च यथा श्रेण्यारोहेऽनिवृत्तिवादराद्धायाः संख्येषु भागेषु गतेषु परतोऽतिविशुद्धत्वान्मातिज्ञानावरणादीनामेकस्थानकरसबन्धः, तथा क्षपकश्रेण्यारोहे क्षपकसम्परायस्य चरमद्विचरमादिसमयेषु वर्तमानस्यातीवविशुद्धत्वात् केवलद्विकस्य सम्भवद्रन्धस्यैकस्थानरसबन्धः कथं न भवतीति शङ्कनीयम् ? । स्वल्पस्यापि केवलद्विकरसस्य सर्वघातित्वात्, सर्वघातिनां च जघन्यपदेऽपि द्विस्थानकरसस्यैव सम्भवात्, शुभानामपि प्रकृतीनामत्यन्तशुद्धौ वर्तमानश्चतुःस्थानकमेव रसं ब्रह्माति, ततो मन्दमन्दतरविशुद्धौ तु त्रिस्थानकं द्विस्थानकं वा, सङ्क्षेशाद्धायां वर्तमानस्तु शुभप्रकृतीरेव न ब्रह्मातीति कुतस्तदतरसस्थानकानिन्ता । यास्त्वतिसङ्क्षेपे

मिथ्याऽथौ नरकगतिप्रायोग्या वैत्रियैरेजसाद्याः शुभप्रकृतयो बन्धमायान्ति, तासामपि तथास्वामाव्याज्जघन्यतोऽपि द्विस्था-
नरु एव रसो बन्धमायाति नैकरथानक इति श्लेषम् । ननुकृष्टस्थितिमात्रं सक्लेशोत्कर्षेण भवति, ततो यैरेवाऽप्यवसायैः शुभ-
प्रकृतीनामृकृष्टा स्थितिर्भवति तैरेवैषाधानकोऽपि रसः किं न स्यादिति चेत्, उच्यते-इह हि प्रथमस्थितेशारम्य समयसमयबृद्ध्याऽ-
संख्येयाः स्थितिविशेषा भवन्ति, एवैषायां च स्थितायसंख्येया रसस्पर्धकसद्वातविशेषाः, तत उत्कृष्टस्थितौ बध्यमानायां
प्रतिस्थितिविशेषमसंख्येया ये रसस्पर्धकसद्वातविशेषास्ते तावन्तौ द्विस्थानकरसरथैव घटन्ते नैकरथानकस्येति न शुभप्रकृ-
तीनामृकृष्टस्थितिवन्धेऽप्येवस्थानकरसरन्धः । उक्तं च-“(पंचसंप्रह)उकोसर्दिर्ज्ज्वल्य-साणेहि एगठाणित्रो होइ॥ शुभिआण तं न
जे ठिई, असंखयुनिआ उ अणुमागा ॥ ३-६४ ॥ इति ” । एवं स्थिते देशपातिनामबिज्ञानावरणादीनां सर्वपातिरसस्पर्धकेषु
बिद्युदास्यवसायतो देशपातितया परिणमनेन निहतेषु, देशपातिरसस्पर्धकेषु चातिस्निग्धेष्वरसीकृतेषु, तदन्तर्गतकतिप-
यसरसर्धकभागस्योदयावलिकाप्रविष्टस्य क्षये, देशस्य च विषयोदयविष्कम्भलक्षणे उपशमे, जीवस्यावधिमनःपर्योयज्ञानचक्षु
र्दृशनादयो गुणाः क्षायोपशमिकाः प्रादुर्भवन्ति । तद्युक्तम्-“ निहतेषु सज्वघार्द-रसेषु फरेषु देसघार्डेण ॥ जीवस्स गुणा जा-
य-ति ओहीमणपरदुमार्दआ ॥ ३-३० ॥” निहतेषु देशपातितया परिणमितेषु ॥ तदावधिज्ञानावरणादीनां कतिपयेदेशघातिरस-
स्पर्धकक्षयोपशमात् कतिपयेदेशपातिरसस्पर्धकानां बोदयात् क्षयोपशमानुविद्ध औदयिको भावः प्रवर्तते, अत एवोदीयमाना-
द्यथयोपशमबृद्ध्या वर्धमानायधिशानोपपत्तिः । यदा चावधिज्ञानाऽऽवरणादीनां सर्वपातीनि रसस्पर्धकानि विषाकोरयमाग-
तानि भवन्ति तदा तद्विषय औदयिको भावः कैवलः प्रवर्तते । केवलमवधिज्ञानावरणीयसर्वपातिरसस्पर्धकानां देशपातितया

परिणामः कदाचिद्विशिष्टगुणप्रतिपत्त्या कदाचिच्च तामन्तरेणैव स्यात्, भवप्रत्ययगुणप्रत्ययभेदेन तस्य द्वैविध्योपदर्शनात् ।
मनःपर्यायज्ञानावरणीयस्य तु विशिष्टसंयमाप्रसादादिप्रतिपत्तौ तथास्वभावानामेव बन्धकाले तेषां बन्धनात्, चक्षुर्दर्श-
नावरणदेरपि तत्तदिन्द्रियपर्याप्त्यादिघटितसामग्र्या तथापरिणामः । मतिश्रुतावरणाचक्षुर्दर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तु
सदैव देशघातिनामेव रसस्पर्धकानामुदयो न सर्वघातिनां, ततः सदैव तासामौदयिकक्षायोपशमिकौ भावौ सम्मिश्रौ प्राप्येते,
न केवल औदधिक इति उक्तं पञ्चसङ्ग्रहमूलटीकायाम् । एतच्च तासां सर्वघातिरसस्पर्धकानि येन तेनाध्यवसायेन
देशघातीनि कर्तुं शक्यन्ते इत्यभ्युपगमे सति उपपद्यते, अन्यथा बन्धोपनीतानां मतिज्ञानावरणादिदेशघातिरसस्पर्धकानामनिश्चि-
त्वाद्द्वाराद्याः संख्येयेषु भागेषु गतेष्वेव सम्भवात्तदवर्णात् मतिज्ञानाद्यभावप्रसङ्गः, तदभावे च तद्गल्लभ्यतदवस्थालामानु-
पपत्तिरित्यन्योऽन्याश्रयापत्तेन मतिज्ञानादीनां मूलत एवाभावप्रसङ्गात् । एवं मतिश्रुताज्ञानाचक्षुर्दर्शनादीनामपि क्षायो-
पशमिकत्वेन भगनात्सर्वघातिरसस्पर्धकोदये तदलामाद्देशघातिरसस्पर्धकानां चार्वागबन्धादध्यवसायमात्रेण सर्वघातिनो
देशघातित्वपरिणामानभ्युपगमे सर्वजीवानां तल्लामानुपपत्तिरिति भावनीयम् । ननु यदि येन तेनाध्यवसायेनोक्तसस्पर्ध-
कानां सर्वघातिनां देशघातितया परिणामस्तदार्वाग्दशायं तद्वन्ध एव किं प्रयोजनमिति चेत्, तत्किं प्रयोजनक्षतिभिया सा-
मग्री कार्यं नार्जयतीति वक्तुमध्यवसितोऽसि ? । एवं हि पूर्णे प्रयोजने दृढदण्डनुन्नं चक्रं न भ्राम्येत्, तस्मात्प्रकृते हेतुस-
माजादेव सर्वघातिरसस्पर्धकबन्धोपयिकोऽध्यवसायेन तद्वन्धे तत्तदध्यवसायेन सर्वदा तद्देशघातित्वपरिणामे च वायकामा-
वः । तदेवं ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणां विपाकोदयेऽपि क्षयोपशमोऽविरुद्ध इति स्मृतम् । मोहनीयस्य तु मिथ्या-

त्वानन्वानुबन्ध्यादिप्रकृतीनां प्रदेशोदये धायोपशमिको भावोऽविरुद्धो, न विपाकोदये, तासां सर्वपातिनीत्वेन तद्रसस्पर्श-
 कस्य तथाविधाध्यवसायेनापि देशघातितया परिणमयितुमशक्यत्वाद्, रसस्य देशघातितया परिणामे सादात्म्येन देशघातित्या
 हेतुत्वकल्पनात् । विपाकोदयविष्कम्भं तु तासु सर्वघातिरसस्पर्शकानां धायोपशमिकमम्यक्त्वादिदृश्यमिवायकसिद्धान्त-
 फलेन धायोपशमान्यथानुपपत्तयैव तथाविधाध्यवसायेन कल्पनीयम् । केवलज्ञानकेवलदर्शनावरणयोस्तु विपाकोदयविष्कम्भाऽ-
 योग्यत्वे स्वभाव एव शरणमिति प्राञ्चः । हेत्वभावादेव तदभारस्तद्देहेतुत्वेन कल्प्यमानेऽप्यवसाये तत्क्षयेहेतुत्वकल्पनाया
 एवौचित्यादिति तु युक्तं, तस्मान्निर्मथ्यात्वादिप्रकृतीनां विपाकोदये न धायोपशमसम्भवः, किं तु प्रदेशोदये । न च सर्वघाति-
 रसस्पर्शकप्रदेशा अपि सर्वस्वघात्यगुणघातनस्वभावा इति तत्रप्रदेशोदयेऽपि कथं धायोपशमिकभावसम्भव इति वाच्यम्,
 तेषां सर्वघातिरसस्पर्शकप्रदेशानामध्यवसायविशेषेण मनागमन्दानुभागीकृतविरलेषमानदेशघातिरसस्पर्शकेष्वन्तःप्रवेद्यितानां
 यथास्थितस्वबलप्रकटनासमर्थत्वात् । मिथ्यात्वाद्यद्वादशकषायरहितानां शेषमोहनीयप्रकृतीनां तु प्रदेशोदये विपाकोदये
 वा धायोपशमोऽविरुद्धः, तासां देशघातिनीत्वात्, तदीयसर्वघातिरसस्य देशघातित्वपरिणामे हेतुघातिशानुगतोऽध्यवसायविशेष
 एव द्रष्टव्यः, परं ताः प्रकृतयोऽधुवोदया इति तद्विपाकोदयभावे धायोपशमिके भावे विनृग्ममाणे प्रदेशोदयबल्योऽपि न ता मना-
 गपि देशघातिन्यः । विपाकोदये तु वर्तमाने धायोपशमिकभावसम्भवे मनागमालिन्यकारित्वोद्देशघातिन्यस्ता भवन्तीति महद्धेयः ॥
 विस्तरार्थिना तु मत्कृतफर्मप्रकृतिविवरणादिविशेषप्रन्था अबलोकनीयाः । उक्ता धयोपशमप्रक्रिया ॥ इत्थं च सर्वघा-
 ति रसस्पर्शकत्वमतिज्ञानावरणादिधयोपशमजनितं मतिध्रुतापचिमतःपर्यायमेदाश्चतुर्विधं धायोपशमिकं ज्ञानं, पञ्चमं च धायिकं

केवलज्ञानमिति पञ्च प्रकारा ज्ञानस्य ॥ तत्र मतिज्ञानत्वं श्रुताननुसार्यनतिशयितज्ञानत्वं, अवग्रहादिक्रमवदुपयोगजन्यज्ञानत्वं वा, अवध्यादिक्रमतिशयितमेव, श्रुतं तु श्रुतानुसार्येवेति न तयोरतिव्याप्तिः । श्रुतानुसारित्वं च धारणात्मकपदपदार्थसम्बन्धप्रतिसन्धानजन्यज्ञानत्वं, तेन न सविकल्पकज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यपदंधिपयताशालिनीहापायधारणात्मके मतिज्ञानेऽव्याप्तिः । ईहादिमतिज्ञानभेदस्य श्रुतज्ञानस्य च साक्षरत्वाविशेषेऽप्ययं घट इत्यपायोत्तरमयं घटनामको न वेति संशयादर्शनात्, तत्तन्नाम्नोऽप्यपायेन ग्रहणात्, तद्धारणोपयोगे 'इदं पदमस्य वाचकं, अयमर्थ एतत्पदस्य वाच्य' इति पदपदार्थसम्बन्धग्रहस्यापि ध्रौव्येण तल्लानितश्रुतज्ञानस्यैव श्रुतानुसारित्वव्यवस्थिते । अत एव धारणात्वेन श्रुतहेतुत्वात् " मइषुवं सुअं " इत्यनेन श्रुतत्वावच्छेदेन मतिपूर्वत्वविधिः, "न मई सुअपुब्बिया" इत्यनेन च मतित्वसामानाधिकरण्येन श्रुतपूर्वत्वनिपेधोऽभिहितः सङ्गच्छते । कथं तर्हि श्रुतनिश्चिताश्रुतनिश्चितभेदेन मतिज्ञानद्वैविध्याभिधानमिति चेद्, उच्यते—स्वसमानाकारश्रुतज्ञानाहितवासनाप्रबोधसमानकालनित्वे सति श्रुतोपयोगाभावकालीनं श्रुतनिश्चितमवग्रहादिचतुर्भेदं, उक्तवासनाप्रबोधो धारणादाढ्यार्योपयुज्यते, श्रुतोपयोगाभावश्च मतिज्ञानसामग्रीसम्पादनाय, उक्तवासनाप्रबोधकाले श्रुतज्ञानोपयोगबलाच्छ्रुतज्ञानस्यैवापत्तेः, मतिज्ञानसामग्र्याः श्रुतज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्देच्छास्थानीयस्य तस्योत्पत्तिवत्त्वात् । मतिज्ञानजन्यस्मरणस्य मतिज्ञानत्ववत् श्रुतज्ञानजन्यस्मरणमपि च श्रुतज्ञानमध्य एव परिगणनीयम् । उक्तवासनाप्रबोधासमानकालीनं च मतिज्ञानमौत्पत्तिकपादिचतुर्भेदमश्रुतनिश्चितमित्यभिप्रायेण द्विधा विभागे दोषाभावः । तदिदमाह महाभाष्यकारः—“पुब्बि सुअपरिकम्भिय-मइस्स जं संपयं सुआईअं ॥ तं निस्मियभियरं पुण, आणेस्सिअं मइच्चउकं तं ॥ १६९ ॥ (ज्ञानार्णव पत्र-३५) इति । अपूर्वचैत्रादिव्यक्तिबुद्धौ त्वौत्पत्तिकीत्वमेवाश्रयणीयम् ।

ऐन्द्रियकश्रुतज्ञानसामान्ये धारणात्वेन तदिन्द्रियजन्यधारणात्वेनैव वा हेतुत्वात् । प्रागनुपलब्धेऽपि
 श्रुतज्ञानादित्वासनाप्रबोधामात्रेण श्रुतनिश्चितज्ञानासम्भवात्, धारणायाः श्रुतेहेतुत्व एव च मतिश्रुतयोर्लिङ्घियोगपवेऽप्युपयोगक्रमः
 सङ्गच्छते, प्रागुपलब्धार्थस्य बोधलम्बे धारणादित्श्रुतज्ञानादित्वासनाप्रबोधान्वयाच्छ्रुतनिश्चितत्वमावश्यकम्, धारणादिरहिताना-
 मेकेन्द्रियादीनां त्वाहारादिसंज्ञान्यथानुपस्रव्यान्तर्जन्त्याकारविश्विस्वार्थवाचकं शब्दसंश्लेषार्थज्ञानरूपं श्रुतज्ञानं श्रयोपशममात्रजनितं
 जाल्यन्तरमेव, आसौक्तस्य शब्दस्योद्देश्यप्रमाणेन पदपदार्थशक्तिग्रहानन्तरमाकाङ्क्षाज्ञानादिसाचिष्येन जायमानं तु ज्ञानं स्पष्टधा-
 रणाप्राप्यमेव, शब्दबोधपरिकरीभूतश्च यावान् प्रमाणान्तरोत्थापितोऽपि बोधः सोऽपि सर्वः श्रुतमेव । अत एव “ पदार्थवाक्यार्थ-
 महावाक्यार्थैर्दम्पर्यार्थभेदेन चतुर्विधवाक्यार्थज्ञाने ऐर्दम्पर्यार्थनिश्चयपर्यन्तं, भूतोपयोगव्यापारात् सर्वत्र श्रुतमेव ” इत्यभियुक्ते-
 रक्तश्रुतपदवापदादौ । तत्र “ सत्त्वे पाणा सत्त्वे भूया सत्त्वे जीवा सत्त्वे सृष्टा ण इंतव्वा ” इत्यादौ यथाश्रुतमात्रप्रतीतिः पदार्थबोधः ।
 एवं सति हिसात्वावच्छेदेनानिष्टसाधनत्वप्रतीतिराहाराविहादेवार्चनादिक्रमपि प्राणोपधातेहेतुत्वेन हिसारूपत्वादकर्तव्यं स्यादिति
 वाक्यार्थबोधः । यतनया क्रियमाणा आहाराविहारादिक्रिया न पापसाधनानि, चिपयुदिफलत्वात्, अपतनया क्रियमाणं तु सर्वं
 हिसान्तर्भावान् पापसाधनमेवेति मदावाक्यार्थबोधः । ‘ आशैव धर्मे सार ’ इत्यपवादस्थलेऽपि गतिार्थपतनात्तयोभिकारणप-
 र्तिनिषिद्धस्याप्यदुष्टत्वं, विहितक्रियामात्रे च स्वरूपहिसासम्भवेऽप्यनुसन्धहिसाया अमात्रात् दोषेलेऽस्याप्यवकाश इत्येदम्पर्यार्थ-
 बोधः । एतेषु सर्वेष्वेकदीर्घोपयोगव्यापाराश्च श्रुतान्यज्ञानशक्ता, ऐर्दम्पर्यार्थबोधलक्षणफलव्याप्यतायैव श्रुतस्य लोकोत्तरप्राप्ताप्यव्यव-
 स्थितैर्वाक्येऽपि क्रमिकत्वावद्रोधजनके तथात्वव्युत्पत्तिमितिसन्धानवति व्युत्पत्तिमति पुल्ले न विरम्यव्यापारादित्पृष्ठावकाशः ।

सोऽयमिपोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापारो, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति नयाश्रयणात् । एतेन 'न हिंस्यादित्यादिनिषेधाविधौ विशेषविधिबाधपर्यालोचनयाऽनुमितौ व्यापकतानवच्छेदकेनापि विशेषरूपेण व्यापकस्यैव शब्दबोधे तत्तद्विहितेतरहिंसात्वेन वृत्त्यनवच्छेदकरूपेणापि निषेध्यस्य प्रवेश' इति निरस्तम् । उक्तवाधपर्यालोचनस्य प्रकृतोपयोगान्तर्भविऽस्मदुक्तप्रकारस्यैव साम्राज्यात्, तदनन्तर्भावे च तस्य सामान्यवाक्यार्थबोधेन सह मिलनाभावेन विशेषपर्यवसायकत्वासम्भवात् । अव्यवहितद्वित्रक्षणमध्ये एकविशेषबाधप्रतिसन्धानमेव सामान्यवाक्यार्थस्य तदितरविशेषपर्यवसायकमिति कल्पनायां न दोष इति चेत्, न, द्वित्रक्षणाननुगमात्, पदसंस्कारस्य पञ्चपक्षणव्यवधानेऽपि फलोत्पत्तेश्च, संस्कारपाटवस्यैवानुगतस्यानुसरणौचित्यात्, तच्च गृहीतेऽर्थे मतिश्रुतसाधारणविचारणोपयोग एवोपयुज्यते, अत एव सामान्यनिषेधज्ञाने विरोधसम्बन्धेन विशेषविधिऽस्मृतावपि विचारणया तदितरविशेषपर्यवसानम् । अपि च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र यथा परेषां प्रथमं स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनैव यागकार्यताग्रहोऽनन्तरं चानुगतानतिप्रसक्तकार्यगतजातिविशेषकल्पनं, तथा प्रकृतेऽपि हिंसात्वसामानाधिकरण्येन पापजनकत्वबोधेऽनन्तरं तद्गतहेतुतावच्छेदकानुगतानतिप्रसक्तरूपकल्पने किं बाधकं, सर्वशब्दबलेन हिंसासामान्योपस्थितावपि तद्गतहेतुस्वरूपानुबन्धकृतविशेषस्य कल्पनीयत्वात् । सैव च कल्पना वाक्यार्थबोधात्मिकेति न तदुच्छेदः ॥

किञ्च पदार्थबोधाद्विंसासामान्येऽनिष्टसाधनत्वग्रहे आहारविहारादिक्रियास्निष्टसाधनत्वव्याप्यहिंसात्वारोपेणानिष्टसाधनत्वा-
 रोपलक्षणतत्कर्मिक एव वाक्यार्थबोधः, तस्य युक्त्या विपर्ययपर्यवसानात्मको महावाक्यार्थबोधः, ततो हेतुस्वरूपानुबन्ध-
 त्रयविषय एव हिंसापदार्थ इत्येदम्पर्यार्थबोधः, इत्येते बोधा अनुभवसिद्धत्वादेव दुर्वाराः । श्रुतज्ञानमूलोहादेश्च श्रुतत्वं

मतिज्ञानमूलोद्देशोद्देशानुत्पत्तिरूपम् । अत एव श्रुतज्ञानान्यन्तरीभूतमतिविशेषैरेव पदस्थानपतितत्वं चतुर्दशपूर्वविद्या-
मप्याचक्षते सम्प्रदायघृष्टाः । तथा चोक्तं कल्पभाष्ये—“ अरक्तलभेण समा, ऊणदिया हुंति मर्विसेसिहि । ते वि य
मर्विसेसा, सुअनाणब्मंतरे जाण ॥१॥” (विशे. गा. १४३ ज्ञानार्ण० प० १८) यदि च सामान्यश्रुतज्ञानस्य विशेषपर्ययसायकत्व-
मेव मतिज्ञानस्य श्रुतज्ञानान्यन्तरीभूतत्वमुपयोगविच्छेदेऽप्येकोपयोगव्यवहारश्च फलप्राधान्योदेवेति विभाव्यते, तदा पदार्थे
बोधयित्वा विरतं वाक्यं वाक्यार्थबोध्यादिरूपविचारसहकृतमावृत्त्या विशेषं बोधपदैदम्पर्ययकत्वव्यपदेशं लभत इति मन्तव्यम् ।
परं शब्दसंसृष्टार्थग्रहणव्यापृतत्वे पदपदार्थसम्बन्धप्राहकोहादिवत्तस्य कथं न श्रुतत्वम् ?, “ शब्दसंसृष्टार्थग्रहणहेतुरुल्लब्धिबिधेयः
(त्रिकाल सा) धारणसमानपरिणामः श्रुतम् ” इति नन्दीश्रुत्पादो दर्शनात् ॥ [नन्दीश्रुत्पादं पूर्णपाठः—तथा अग्रं श्रुत
वाच्यवाचकभाचपुरस्सरीकारेण शब्दसंसृष्टार्थग्रहणेहेतुरुल्लब्धिबिधेयः, ‘ एवमाकारं यस्तु जलधारणाद्यर्थक्रियासमर्थं घट-
शब्दवाच्यम् ’ इत्यादिरूपतया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणामः शब्दार्थपर्यालोचनानुसारीन्द्रियमनोनिमित्तोऽ-
वगमविशेष इत्यर्थः] “ सोऽद्विओवलदी, होइ सुअं सेसयं तु मइनाणं ॥ मोत्तुणं दव्यसुअं, अक्कल्लभो अ सेसेसु ॥११७॥”
(ज्ञानार्ण० प० १२) इति पूर्वगतगाथापामप्यपमेव स्वरसो लभ्यते । तथा चास्या अर्थः—श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिरेव श्रुतमित्यवधारणं,
न तु श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिः श्रुतमेवेति । अग्रोद्देशादिरूपायाः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धेरपि मतिज्ञानरूपत्वात् । यद्भाष्यकारः—
“सोऽद्विओवलदी, चैव सुअं न उ तई सुअं चैव । सोऽद्विओवलदी, वि काई जम्हा मइनाणं ॥१२२॥” (ज्ञाना० प० १३) अयं तु यच्चश्रुता-
दीन्द्रियोपलब्धिरूपं तन्मतिज्ञानं, तुशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, स चावग्रोद्देशादिरूपां श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिमपि समुच्चिनोति, यद्भा-

प्यकारः—“तु समुच्चययणाओ, कई सेइंदिओवलद्वी वि । कई एवं सइ सेउ-गहादिओ हेंति कईभेया ॥१२३॥” (ज्ञानाना० प०
 १३) अपवादमाह-मुक्त्वा द्रव्यश्रुतं पुस्तकपत्रादिन्यस्ताक्षररूप, तदाहितायाः शब्दार्थपर्यालोचनात्मिकायाः शेषेन्द्रियोपलब्धेरपि
 श्रुतत्वात् । अक्षरलाभश्च यः शेषेन्द्रपीन्द्रियेषु शब्दार्थपर्यालोचनात्मकः, न तु केवलः, तस्येहेहादिरूपत्वात्, तमपि मुक्त्वेति सोपस्कारं
 व्याख्येयम् । नन्वेवं शेषेन्द्रियेष्वप्यक्षरलाभस्य श्रुतत्वोक्तेः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतमिति प्रतिज्ञा विशीर्येत, सैवम्, तस्यापि
 श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिकल्पत्वादिति बहवः । श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिपदेन श्रोत्रेन्द्रियजन्यव्यञ्जनाक्षरज्ञानाहिता शाब्दी बुद्धिः, द्रव्यश्रुत-
 पदेन च चक्षुरादीन्द्रियजन्यसंज्ञाक्षरज्ञानाहिता सा, अक्षरलाभपदेन च तदतिरिक्तश्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमजनिता बुद्धिगृह्यत
 इति सर्वसाधारणो धारणाप्रायज्ञानवृत्तिः शब्दसंसृष्टार्थाकारविशेष एवानुगतलक्षणम् । त्रिविधाक्षरश्रुताभिधानप्रस्तावेऽपि
 संज्ञाव्यञ्जनयोर्द्रव्यश्रुतत्वेन, लब्धिपदस्य चोपयोगार्थत्वेन व्याख्यानात् । तत्र चानुगतमुक्तेन लक्षणमिति । इह गोवृपन्यायेन
 त्रिविधोपलब्धिरूपभावश्रुतग्रहणमिति त्वस्माकमाभाति । अवग्रहादिक्रमवृत्तयोर्गत्वेनापि च मतिज्ञान एव जनकता, न श्रुतज्ञाने
 तत्र शाब्दोपयोगत्वेनैव हेतुत्वात्, मतिज्ञाने च—“नानवगृहीतमीक्षते, नानीहितमपेयते, नानपेतं च धार्यते,” इति क्रमनिबन्धनमन्व-
 यव्यतिरेकनियममामनन्ति मनीषिणः । तत्रावग्रहस्येहायां धर्मिज्ञानत्वेन, तदवान्तरधर्मकारिहायां तत्सामान्यज्ञानत्वेन वा । ईहा-
 याश्च तद्धर्मप्रकारानिरूपिततद्धर्मिनिष्ठसिद्धत्वाख्यविषयतावदपायत्वावच्छिन्ने तद्धर्मप्रकारतानिरूपिततद्धर्मिनिष्ठसाध्यत्वाख्यविषय-
 यतावदीहात्वेन, घटाकारवच्छिन्नसिद्धत्वाख्यविषयतावदपायत्वावच्छिन्ने तादृशसाध्यत्वाख्यविषयतावदीहात्वेन वा, धारणायां चा-
 पायस्य समानप्रकारकानुभवत्वेन, विशिष्टभेदे समानविषयकानुभवत्वेन वा कार्यकारणभावात् । तत्रावग्रहो द्विविधो व्यञ्जनाग्रहार्थावग्र-

ह भेदात्। तत्र व्यञ्जनेन शब्दादिपरिणतद्रव्यनिकुराम्नेण व्यञ्जनस्य श्रोत्रेन्द्रियादेरवग्रहः सम्बन्धो व्यञ्जनावग्रहः। स च महत्कप्रतिबोध-
 कदृष्टान्ताभ्यां सूत्रोक्ताभ्यामसद्बुद्ध्येयसमयभावी । तस्यामप्यवस्थायामव्यक्ता ज्ञानमात्रा, प्रथमसमयेऽज्ञेनामवतश्चरमसमये
 मवनान्यथानुपपत्त्या भाव्यकृता प्रतिपादिता । युक्तं चेत्, निधयतोऽविकलकारणस्यैव कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वाद्, अविकलं
 च कारणं ज्ञाने उपयोगेन्द्रियमेव, दृष्ट व्यञ्जनावग्रहकाले तद्व्यसत्ताकं कथं न स्वकार्यं ज्ञानं जनयेदिति, अयमुपयोगस्य
 कारणशुः । ननु व्यञ्जनावग्रहः प्राप्यकारिणोऽभेन्द्रियाणामुक्तो नाप्राप्यकारिणोऽधुर्मनसोरिति तत्र कः कारणांशो वाच्यः ?,
 यद्यथावग्रहस्तेहि सर्वत्र स एवास्त्विति चेत्, न, तत्राप्यर्थविव्राहः प्राग् लब्धीन्द्रियस्य ग्रहणोन्मुखपरिणाम एवोपयोगस्य कारणांश
 इत्यभ्युपगमात् । न च सर्वत्रैकस्यैवाश्रयणमिति युक्तम्, इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वव्यवस्थाप्रयुक्तस्य द्रस्वदीर्घ-
 कारणशेमेदस्यागमयुक्त्युपपन्नत्वेन प्रतिबन्दिपर्यनुयोगानवकाशात् । अर्थावग्रहः सामान्यमात्रग्रहः, यतः किञ्चिदृष्टं मयान तु
 परिमावितमिति व्यवहारः, स वैकसामयिकः, तत ईदोपयोग अन्तर्माहार्तिकः प्रवर्तते, स च सद्भूताऽसद्भूतविशेषोपादानत्या-
 गाभिसुखबहुविचारणात्मकः पर्यन्ते तत्तत्कारेण घटिणि साध्यत्वाख्यविषयताफलवान् भवति । अत एव “फलप्रवृत्तौ ज्ञानप्रामा-
 ण्यसंशयवत्त्वरणप्रवृत्तावपीन्द्रियादिगतगुणदोषसंशयेन विषयसंशयादिन्द्रियसावृगुण्यविचारणमपीह्येव जन्यते, केवलमभ्यास-
 दशायां तज्जटितिजायमानत्वात् कालसौक्ष्म्येण नोपलभ्यते, अनभ्यासदशायां तु वैपरीत्येन स्फुटमुपलभ्यत” इति मलयगिरि-
 प्रभृतयो वदन्ति । एवं सति स्वजन्यापाये सर्वत्रार्थियायाम्यनिश्चयस्येह्यैव जन्यमानत्वात् “तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, शतौ तु
 स्वतः परतश्च” इत्याकार (प. १-२०) सूत्रं विरुध्येत, तदुभयं प्राप्यमप्रामाण्यं च, परत एवेति कारणगतगुणदोषोपेक्षयेत्यर्थः, स्वतः

परतश्चेति, संवादकवाचकज्ञानानपेक्षया जायमानत्वं स्वतस्त्वं, तच्चाभ्यासदशायां, केवलक्षयोपशमस्यैव तत्र ध्यापारात्, तदपेक्षया जायमानत्वं च परतस्त्वं, तच्चानभ्यासदशायां, अयं च विभागो विषयोपेक्षया, स्वरूपे तु सर्वत्र स्वत एव प्रामाण्यनिश्चय इत्यक्षरार्थ इति । " ईहयैव हि सर्वत्र प्रामाण्यनिश्चयाभ्युपगमे किं संवादकप्रत्ययापेक्षया ? , न खल्वेकं गमकमपेक्षितमिति गमकान्तरमप्यपेक्षणीयम् । न चेहाया बहुविधत्वाद्यत्र न करणसाद्गुण्यासाद्गुण्यविचारस्तत्रैवोक्तस्वतस्त्वपरतस्त्वव्यवस्थेति वाच्यम्, ईहायां क्वचिदुक्तविचारव्यभिचारोपगमे आभ्यासिकापायपूर्वहायामनुपलक्ष्यमाणस्यापि तद्विचारस्य नियमकल्पनानुपपत्तेः । न चोक्तविचार ईहायां प्रमाजनकतावच्छेदको न तु तज्ज्ञप्तिजनकतावच्छेदक इत्यपि युक्तम्, करणगुणादेव प्रमोत्पत्तौ तस्यातथात्वात् । न च भाविज्ञानस्यासिद्धत्वादुक्तविचारवत्यापीहया तद्गतप्रामाण्याग्रह इत्यपि साम्प्रतम्, विचारेण करणसाद्गुण्यग्रहे भाविज्ञानप्रामाण्यग्रहस्यापि सम्भृतसामग्रीकत्वादित्यादिविचारणीयम् । ननु भवतां सैद्धान्तिकमते उपयोगेऽवग्रहादिवृत्तिचतुष्टयव्याप्यत्वं, एकत्र वस्तुनि प्राधान्येन सामान्यविशेषोभयावगाहित्वपर्याप्त्याधारत्वं वा, तार्किकमते च प्रमेयाव्यभिचारित्वं ग्रामाण्यशयोर्ग्यंत्वादभ्यासेनापि दुर्ग्रहं, समर्थप्रवृत्त्यनौपयिकत्वेनानुपादेयं च । पौद्गलिकसम्यक्त्ववतां सम्यक्त्वदलिकान्वितोऽपायांशः प्रमाणं, क्षायिकसम्यक्त्ववतां च केवलोऽपायांश इति तत्त्वार्थवृत्त्यादिवचनतात्पर्यपर्यालोचनायां तु सम्यक्त्वसमानाधिकरणापायत्वं ज्ञानस्य प्रामाण्यं पर्यवस्यति, अन्यथाऽननुगमात्, तत्र च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः । ज्ञानं प्रमाणमितिवचनं विनिगमकमिति चेत्, तदपि समर्थप्रवृत्त्यौपयिकेन रूपेण विनिगमयेत् न तु विशिष्टापायत्वेनानीदृशेन, 'सम्यक्त्वत्वानुगतत्वेन ज्ञानस्य ज्ञानत्वं, अन्यथा त्वज्ञानत्वं' इति व्यवस्था तु नापायमात्रप्रामाण्यसाक्षिणी, सम्यग्दृष्टिसम्बन्धना

संशयादीनामपि ज्ञानत्वस्य महाभाष्यकृता परिभाषितत्वात् । न च सम्यक्त्वसाहित्येन ज्ञानस्य रुचिरूपत्वं सम्पद्यते, रुचिरूपं च ज्ञानं प्रमाणमिति सम्यक्त्वविशेषणोपादानं फलत्रदित्यापि साम्प्रतम्, एतस्य व्यवहारोपयोगित्वेऽपि प्रष्टुर्यनुपयोगित्वात् । न च घटाद्यपायरूपा रुचिरपि सम्यक्त्वमिति व्यवहरन्ति सैद्धान्तिकाः, जीवादीनादिपदार्थेनवरुपिकममूहालम्बनज्ञान-विशेषस्यैव रुचिरूपतयाप्राप्तत्वात्, केरले ' सत्संख्यादिमार्गेणास्थानैस्तन्निर्णयो भावसम्यक्त्वं, ' सामान्यतस्तु द्रव्यसम्यक्त्व-मु' इति विशेष इति । न च घटाद्यपायेऽपि रुचिरूपत्वमिष्टमेव, सदसद्विशेषणाविशेषणादिना सर्वत्र ज्ञानाज्ञानव्यवस्था रूथनात्, तदेव च प्रमाण्यमप्रत्यूहमिति वाच्यं, अनेकान्तव्यापकत्वादिप्रतिसन्धानादित्वासनत्वामेव तादृशोद्यतम्भवात्, तदन्येषां तु द्रव्यसम्य-क्त्वैव ज्ञानसद्भावव्यवस्थितेः । अत एव "चरणकरणप्रधानानामपि स्वसम्यपरसम्यक्त्वापाराणां द्रव्यसम्यक्त्वेन चारित्र-व्यवस्थितावपि मात्रसम्यक्त्वाभावाः" प्रतिपादिताः सम्मतौ महात्वादिना । द्रव्यसम्यक्त्वं च, "तदेव सत्यं निःशंकं यज्जिनेन्द्रैः प्रवेदितमिति" ज्ञानादित्वात्सत्त्वरूपं, भाष्यतुपाय्यतुरोधाद् 'शुरुपातंभ्यरूपं वा' इत्यन्यदेतत् । तस्माच्चैते प्रामाण्यप्रकाराः प्रतुर्योप-योगिकाः । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं ज्ञानप्रामाण्यं तु प्रष्टुर्योपायिकमवशिष्यते, तस्य च स्वतो ब्राह्मत्वमेवोचिउम् । न्यायनयेऽपि ज्ञाने पुरोवृत्तिविशेष्यताकत्वस्य स्वतत्त्वादिप्रकारकत्वस्य चानुब्यवसायब्राह्मतायामविवादात्, इमं रजतमेव जानामीति प्रत्य-यात्, तत्र विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरेव द्वितीयावृत्तीपर्यत्वात्, तत्र पुरोवृत्तिं इदन्त्वेन स्वतत्त्वादिनापि चोपनयव्याख्यास्तात् । न चेदन्त्वैश्वर्यं पुरोवृत्तिनि न मासत इति वाच्यम्, विशेष्यतायां पुरोवृत्तिः स्वरूपतो मानानुपपत्तेः तादृशविशेषणज्ञानाभावात्, अन्यथा प्रमेयत्वादिना स्वतादिशनेऽपि तथाज्ञानापत्तेः, जारपतिरिक्तस्य किञ्चिदर्थप्रकारेणैव माननियमाच्च । किञ्च प्रामाण्य-

संशयोत्तरमिदं रजतं न व्रेत्येव संशयो, न तु रजतमिदं न वा, द्रव्यं रजतं न वेत्यादिरूप इति, यद्विशेष्यक्यत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छेद-
 प्रामाण्यसंशयस्तद्धर्मविशिष्टे तत्प्रकारकसंशय इति नियमादिदन्त्वेन धर्मिभानमावश्यकं, इदन्त्वरजतत्वादिना पुरोवर्तिन उपनयसत्त्वाच्च
 तथाभानमनुव्यवसाये दुर्वारमिति किमपरमवशिष्यते प्रामाण्ये ज्ञातुम् । न चैकसम्बन्धेन तद्वति सम्बन्धान्तरेण तत्प्रकारकज्ञान-
 व्यावृत्तं, तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वमेव प्रामाण्यं, तच्च दुर्ग्रहमिति वाच्यं, व्यवसाये येन सम्बन्धेन रजतत्वादिकं प्रकारस्तेन
 तद्वतोऽनुव्यवसाये भानात्, संसर्गस्य तु तत्त्वेनैव भानात् । तत्प्रकारकत्वं च वस्तुगत्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वमिति
 प्रकारताकत्वकुक्षिप्रवेशेनैव वा तद्भानम् । अत एवेदं रजतमिति तादात्म्यारोपव्यावृत्तये मुख्यविशेष्यता प्रामाण्ये निवेशनीयिति
 मुख्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वमित्युक्तेरप्यनवकाशो, वस्तुगत्या मुख्यविशेष्यताया एव निवेशात्, तादात्म्यारोपे आरोप्यांशे समवायेन प्रामा-
 ण्यसन्धेऽप्यक्षतेश्च । एतेन 'तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वमात्रं न प्रामाण्यं, 'इमे रङ्गरजते' 'नेमे रङ्गरजते' इति विपरीतचतुष्क-
 भ्रमसाधारण्यात्, किं तु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वं, तच्च प्रथमानुव्यवसाये दुर्ग्रहम्' इत्यपि निरस्तम् ॥

वस्तुगत्या तादृशप्रकारताकत्वस्य सुग्रहत्वादेव तद्ग्रहेऽनुव्यवसायसामग्र्याऽसामर्थ्यस्य व्यवसायप्रतिबन्धकत्वस्य वा कल्प-
 नमभिनिवेशेन स्वबुद्धिविडम्बनामात्रं, तथाकल्पनायामप्रामाणिकगौरवात् । एतेन 'विधेयतयाऽनुव्यवसाये स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यभावे
 व्यवसायप्रतिबन्धकत्वकल्पनापि' परास्ता । तत्र तद्वद्विशेष्यकतोपस्थितितद्भाववद्विशेष्यकत्वाभावोपस्थित्यादीनामुत्तेजकत्वा-
 दिकल्पने महागौरवात् । यदि च विशेष्यत्वादिकमनुपस्थितं न प्रकारः, तदा विशेष्यतासम्बन्धेन रजतादिमत्त्वे सति प्रकारि-
 तया रजतत्वादिमत्त्वमेव प्रामाण्यमस्तु । एतज्ज्ञानमेव लाघवात्प्रवृत्त्यौपयिकं । तस्माज्ज्ञसौ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमेव युक्तम् ।

अप्रामाण्यं तु नानुव्यवसायग्राहं, रजतत्वामाववत्त्वेन पुरोवर्तिनोऽग्रहणे तयोपनीतमानायोगात्, रजतत्वादिमत्तया शुक्त्यादिधी-
 विश्लेष्यकत्वं रजतत्वप्रकारकत्वं च तत्र गृह्यते, अत एव, ' अप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते ' इति चिन्तामणिग्रन्थः ' प्रमेतीत्येव
 व्याख्यातस्तौत्रिकैः इत्यप्रामाण्यस्य परतस्त्वमेव । न च प्रामाण्यस्य स्वतस्त्ये ज्ञानप्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः, ज्ञानप्रोदे
 प्रामाण्यग्रहात्तदग्रहे धर्मिप्रहाभावादिति वाच्यं, दोषात् तत्संशयाद्दमीन्द्रियसन्निकर्षस्यैव संशयहेतुत्वात् । प्राक् प्रामाण्याभावो-
 पस्थितौ धर्मिज्ञानात्मक एव वाऽस्तु प्रामाण्यसंशय इति स्वतस्त्वपरतस्त्वानेकान्तः प्रामाण्याप्रामाण्ययोजनानां न युक्त इति
 चेत्, अत्र मूमः । रजतत्वचद्विश्लेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारताकत्वरूपस्य रजतज्ञानप्रामाण्यस्य वस्तुतोऽनुव्यवसायेन ग्रहणात्,
 स्वतस्त्वाम्युपगमेऽप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वापातः, रजतध्रमानुव्यवसायेनापि वस्तुतो रजतत्वामाववद्विश्लेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्व-
 प्रकारताकत्वस्यैव ग्रहात्, तत्र चारमाभिनेकान्तवादिभिरिष्टापत्तिः कर्तुं शक्यते, द्रव्यार्थतः प्रत्यक्षस्य योग्यद्रव्यप्रत्यक्षीकर-
 णेभ्यः तद्गतानां योग्यायोग्यानां धर्मिणां सर्वेषामभ्युपगमात्, ' स्वपरपर्यायापेधयाऽनन्तधर्मात्मकं तत्त्वम् ' इति वासनावच-
 एककृत्ये सर्वशुत्वधीव्याभ्युपगमात्, (आचाराङ्ग) "जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ ते एगं जाणइ चि" पारम-
 र्थस्येत्थमेव स्वारस्यव्याख्यानात् । अबोधाम चाच्यात्तमसारमकरणे- (प्रवच २) "आसपिपाटवाम्यास-स्वकार्यादिभिरा-
 थयन् ॥ पर्यायमेकमप्यर्थं, वेत्ति भावात् पुषोऽखिलम् । वै. भेदप्र. ३०॥" इति । न चेयं रीतिरेकान्तवादिनो भवत इति प्रतीच्छ-
 प्रतिबन्दिदण्डग्रहणम् । ननु रजतत्वचद्विश्लेष्यकत्वप्रकारत्वयोरेव ज्ञानोपरि मानं, अयच्छिन्नत्वं तु तयोरेव मिथाः संसर्गः,
 एकत्र भासमानयोर्द्वयोर्धर्मयोः परस्परमपि सामानाधिकरण्यात्तैवावच्छिन्नत्वेनाप्यन्यपसम्भवादित्येवं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं,

अप्रामाण्यस्य तु न तथात्वं, रजतत्वाभावस्य व्यवसायेऽस्फुरणेन तद्विशेष्यकत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्, ज्ञानग्राहकसामर्थ्या-
 स्तूपस्थितविशेष्यत्वादिग्राहकत्व एव व्यापारादित्येवमदोष इति चेत्, न, प्रामाण्यशरीरघटकस्यावच्छिन्नत्वस्य संसर्गतया
 भानोपगमे कात्स्न्येन प्रामाण्यस्य प्रकारत्वासिद्धेः, अंशतः प्रकारतया भानं च स्वाश्रयविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन
 रजतत्वस्य ज्ञानोपरि भानेऽपि सम्भवतीति तावदेव प्रामाण्यं स्याद् ॥ अस्त्वेवं ज्ञानग्राहकसामर्थ्यास्तथाप्रामाण्यग्रह एव सामर्थ्यात्,
 अत एव नाप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति चेत्, न, एवमभ्युपगमे अप्रमापि प्रमेतीत्येव गृह्यते इत्यस्य व्याघातात्तत्र रजतत्वस्य ज्ञानो-
 पर्युक्तसम्बन्धासम्भवात्, कम्बुग्रीवादिमान्नास्ति वाच्यं नास्तीत्यादावन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया इव प्रकृते उक्त-
 सम्बन्धस्य तत्तदवगाहितानिरूपितावगाहितारूपा विलक्षणैव खण्डशः सांसर्गिकविषयतेति न दोष इति चेत्, न, तत्रापि लक्षणादि-
 नैव बोधः, उक्तप्रतियोगितायास्तु घटो नास्तीत्यादावेव स्वरूपतः संसर्गत्वं, उक्तं च मिश्रैः—“ अर्थापत्तौ नेह देवदत्त इत्यत्र
 प्रतियोगित्वं स्वरूपत एव भासत इत्येवं समर्थनात् ” वस्तुतोऽस्माकं सर्वापि विषयता द्रव्यार्थतोऽखण्डा, पर्यायार्थतश्च
 सखण्डेति सम्पूर्णप्रामाण्यविषयताशालिवोधो न संवादकप्रत्ययं विना, न वा तादृशाप्रामाण्यविषयताकबोधो बाधकप्रत्ययं
 विना, इत्युभयोरनभ्यासदशायां परतस्त्वमेव, अभ्यासदशायां तु क्षयोपशमविशेषसग्रीचीनया तादृशतादृशेहया तथा तथोभयग्रहणे
 स्वतस्त्वमेव, अत एव प्रामाण्यान्तरस्यापि न दुर्ग्रहत्वं, स्वोपयोगागृथग्भूतेहोपनीतप्रकारस्यैवापायेन ग्रहणात्, तादृशी च प्रामा-
 ण्यविषयता नावग्रहमात्रप्रयोज्यत्वेन लौकिकी, नापि पृथगुपयोगप्रयोज्यत्वेनालौकिकी, किन्तु विलक्षणैवेति न किञ्चिदनुपपन्नम-
 नन्तधर्मिकत्वस्त्वभ्युपगमेऽत एव ‘वस्तुसदृशो ज्ञाने ज्ञेयाकारपरिणाम’ इति विलक्षणप्रामाण्याकारवादेऽपि न क्षतिः । एवञ्च

अमेऽजतनिमित्तो रजताकारः, संवृतशुक्रत्याक्तरायाः सधुपाचरत्रताकारायाः शुक्लेव तत्रालम्बनत्वात्, प्रमाथी तु रजतनिमित्त
 इत्याकारवधात्वस्य, परतःस्वतोप्रहान्या 'शामाण्याग्रामाण्ययोस्तद्वेनेकान्त' इति प्राच्यां वाचामपि निमर्दोः कान्त एवेति द्रष्टव्यम् ।
 न्यायाभियुक्ता अपि "यथाऽभावलौकिकप्रत्ययस्तद्वर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाहमान एव तद्वर्मविशिष्टस्य प्रतिवोगित्व-
 मवगाहते, तथा ज्ञानलौकिकसाक्षात्कारोऽपि तद्वर्मस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वमवगाहमान एव तद्वर्मविशिष्टस्य विशेष्यतादि-
 कमवगाहते इति इदन्त्यविशिष्टस्यैव विशेष्यत्वमवगाहते, इदन्त्यस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वात्, न तु रजतत्वादिविशिष्टस्य,
 रजतनादेरतायात्वाद्, इत्थं नियमस्तु लौकिके। तेनोपनयवशाद्दलौकिकतादृशसाक्षात्कारोऽपि न क्षतिः" इति वदन्तो निनोपनयं
 प्राथमिकानुच्यवसायस्य ग्रामाण्याग्राहकत्वमेवाहुः । यदेव च तेषामुपनयस्याकृत्यं तदेवास्माकमीहायाः साध्यमिति कृतं प्रसङ्गेन ॥

अकृतमनुसरामः । एतावद्यग्रहेहात्स्यौ व्यापारांशौ, ईहानन्तरमपायः प्रवर्तते 'अयं घट एवेति,' अत्र चासत्त्वादिलज्जित-
 ध्योपशमयथेन यावानीहितो घर्मस्तजान् प्रक्षारीमरतिः, तेनैकत्रैव 'देवदशोऽयं' / 'ग्रासणोयं' 'पाचकोऽयं' इत्यादिप्रत्ययभेदोपप-
 त्तिः । इत्थं च रूपाविशेषान्मणिः पचराण इत्युपदेशोचरामपि तदाहितयासनावतो रूपविशेषाद् 'अनेन पचराणेण भवितव्यम्' इतीदो-
 षरमेव 'अयं पचराग' इत्यपायो युज्यते, उक्तोपदेशः पचरागपदवाच्यत्वोपमितावेवोपयुज्यते । अयं पचराग इति तु सामान्यात्रग्रहे-
 षांकेमेवेति नैययिकानुयायिनः । घट इत्यपायोचरामपि यदां किमयं घटः सौवर्णो मात्तौ वेत्यादिविशेषजिज्ञासा प्रवर्तते,
 तदा पाश्चात्यापायस्योचरविशेषापवगमोपेक्षया सामान्यालम्बनस्याद्वयत्वहारिकावग्रहत्वं, ततः सौवर्ण एवायमित्यादिरपायः,
 तत्राच्युत्तोचरविशेषजिज्ञासायां पाश्चात्यस्य पाश्चात्यस्य व्यावहारिकावग्रहत्वं द्रष्टव्यम् । जिज्ञासानिबलौ त्वन्त्यविशेषज्ञानमंवाप

एवोच्यते नाऽवग्रहः, उपचारकारणमावात् । अयं फलांशः ॥ कालमानं त्वस्यान्तर्मुहूर्तमेवं, सौदामिनीसम्पातजनितप्रत्यक्षस्य
 चिरमननुवृत्तेर्व्यभिचार इति चेत्, न, अन्तर्मुहूर्तस्यासत्त्वव्यभेदत्वात्, अन्यविशेषावगमरूपापायोत्तरमविच्युतिरूपा धारणा
 प्रवर्तते, साप्यान्तर्मुहूर्तिकी । अयं परिपाकांशः ॥ वासनास्मृती तु सर्वत्र विशेषावगमे द्रष्टव्ये । तदाह जिनभद्रगणिक्रमा-
 श्रमणः, सामन्नामित्तगहर्णं, णेच्छइओ समयमोग्गहो पढमो ॥ तच्चोणंतरमीहियन्त्थुविसेसस्स जोवाओ ॥ २८२ ॥ सो पुणरिहावाया-
 वेरकाए ओगहोत्ति उवयरिओ ॥ एस विसेसावेरकं, सामन्नं गिण्हए जेणं ॥ २८३ ॥ तच्चोणंतरमीहा, तओ अवाओ अ तव्विसे-
 सस्स ॥ इह सामन्नाविसेसा-वेरका जावंतिमो भेओ ॥ २८४ ॥ सव्वत्थेहावाया, णिच्छयओ मोत्तुमाइसामन्नं ॥ संवहारत्थं पुण,
 सव्वत्थावगगहोवाओ ॥ २८५ ॥ तरतमजोगाभावे-वाओ च्चिय धारणा तदंतंमि ॥ सव्वत्थ वासणा पुण, भणिया कालन्तरे सई
 य ॥ २८६ ॥ ” (ज्ञानार्णवप. ५८-५९) चि ॥ न चाविच्युत्तरपायावस्थानात्पार्थक्ये मानाभावः, विशेषजिज्ञासानिवृत्त्यवाच्छिन्नस्वरू-
 पस्य कथाञ्चिद्भिन्नत्वाद्, अवगृह्णामि, ईहे, अवैमि, स्थिरीकरोमीतिप्रत्यया एव च प्रतिप्राणयनुभवसिद्धा अवग्रहादिभेदे प्रमाणं,
 स्मृतिजनकतावच्छेदकत्वेनैव चाऽविच्युतित्वं धर्मविशेषः कल्प्यते, तत्तदुपेक्षान्यत्वस्य स्मृतिजनकतावच्छेदककोटिप्रवेशे
 गौरवादिति धर्मविशेषसिद्धौ धर्मविशेषसिद्धिरित्यधिकं मत्कृतज्ञानार्णवावदवसेयम् ॥ तदेवं निरूपितं मतिज्ञानं ॥
 तन्निरूपणेन च श्रुतज्ञानमपि निरूपितमेवाद्वायोरन्योऽन्यानुगतत्वात्तथैव व्यवस्थापितत्वाच्च । अन्ये त्वङ्गेपाङ्गादिपरिज्ञान-
 मेव श्रुतज्ञानमन्यच्च मतिज्ञानमित्यनयोरपि भजनैव, यदुवाच वाचकचक्रवर्ती “एकादीन्येकस्मिन्माज्यानि त्वाचतुर्म्य इति”
 (तत्त्वार्थ अ० १-३१) । शब्दसंसृष्टार्थमात्रप्राहित्वेन श्रुतत्वे त्वप्रदमात्रमेव मतिज्ञानं प्रसज्येत, धारणीचरं स्वसमानकारश्रुतावन्य-

ग्भावकल्पनं तु स्वभावनामात्रविनृम्भितं; शब्दसंसृष्टायां भवेत्वं श्रुतत्वपरिमाणं तु न पृथगुपयोगव्यापकमिति शब्दज्ञानमेव
 श्रुतज्ञानं न त्वपरोक्षमिन्द्रियबन्धनमपीत्याहुः। नञ्पास्तु "श्रुतोपयोगो मत्पुपयोगाश्च पृथक्, मत्पुपयोगेनैव तत्कार्योपपत्तौ तत्कार्य-
 क्यकल्पनाया व्यर्थत्वात्। अत एव शब्दबन्धनसामान्यज्ञानोत्तरं विशेषमिच्छासाध्यां तन्मूलकमत्यपापांशप्रवृत्तौ न पृथगवप्रकरकल्पना-
 गौरवं, शब्दसामान्यज्ञानस्यैव तत्रावधारत्वात्। न चाशब्दे शब्दस्य तत्सामग्र्या वा प्रतिबन्धकत्वधीव्यापेयं कल्पना पुंकेति
 वाच्यम्, अशब्दत्वस्य प्रतिबन्धयथावच्छेदकत्वे प्रतियोगिकोऽथो शब्दमूलमतिज्ञानस्यापि प्रवेद्यात्, अन्यथा श्रुताभ्यन्तरीभूतमतिज्ञा-
 नोच्छेदप्रसङ्गात्। किञ्च शब्दज्ञानरूपश्रुतस्यावप्ररादिकमवतो मतिज्ञानाद्विभक्त्यवोपगमेऽनुमानस्मृतिकप्रत्यभिज्ञानादीनामपि
 तथात्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गाः, सांख्यवहारिकप्रत्यक्षत्वानावस्यापि तेषु तुल्यत्वात्। यदि चावप्रहादिभेदाः सांख्यवहारिकप्रत्यक्ष-
 रूपस्यैव मतिज्ञानस्य सूत्रे श्रेयता अनुमानादिकं तु परोक्षमतिज्ञानमर्षतः सिद्धमितीष्यते, तर्हि श्रुतशब्दव्यपदेश्यं शब्दज्ञानमपि
 परोक्षमतिज्ञानमेवात्मीक्रियतां, किमर्थवरातीयन्यायायाभ्रयणेन। मत्वा जानामि श्रुत्वा जानामीत्यनुभव एवानयोर्भेदोपपादक इति
 चेत्, न, अनुभाय जानामि स्मृत्वा जानामीत्यनुभवेनानुमानस्मृत्यादीनामपि भेदापत्तेः। अनुमितित्वादिकं मत्तित्वव्याप्यमेवेति
 यदीष्यते, शब्दत्वमपि किं न तथा?। मत्वा न जानामीति प्रतीतिसाध्याधिकेति चेत्, न, वैशेषिकाणां नानुमिनोमीति प्रतीतेरिव
 शब्दे तस्या विशेषविषयत्वात्। नच निसर्गाधिगमसम्पत्त्वरूपकार्यभेदान्मतिश्रुतज्ञानरूपकारणभेद इत्यपि साम्प्रतम्, तत्र निसर्ग-
 पदेन स्वभावस्यैव ग्रहणात्। यद्वाचकः—(प्रश्नमरति) "अधिगमोपदेश्य-भ्रवणान्येकार्थिकान्यधिगमस्य॥ एकार्थः परिणामो, मत्वंति
 निसर्गः स्वभावश्चा॥२२३॥ इति"। यत्रापि मतेः श्रुतमिषत्वेन ग्रहणं तत्र गोबलीवर्दन्याय एवाभ्रयणीयः। तदिदमभिप्रेत्याह महा-

वादी सिद्धसेनः (निर्णयद्वारिषिका) "वैयर्थ्यातिप्रसङ्गाभ्यां, न मत्यभ्यधिकं श्रुतम् ॥ १ ॥ इति ॥" इत्याहुः ॥ इति श्रुतज्ञानम् ॥
 "अवधिज्ञानत्वं रूपिसमव्याप्यविषयताशालिज्ञानवृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् ॥" रूपिसमव्याप्यविषयताशालिज्ञानं पर-
 मावधिज्ञानं "रूपगयं लहइ सव्वं" (गा. ६. ८५) इतिवचनात्, तद्वृत्तिज्ञानत्वव्याप्यां जातिरवधित्वमवधिज्ञानमात्र इति लक्षणसम-
 न्वयः । समव्याप्यत्वमपहाय व्यापकत्वमात्रदाने जगद्व्यापकविषयताकस्य केवलस्य रूपिव्यापकविषयताकत्वनियमात् तद्वृत्तिकेव-
 लत्वमादाय केवलज्ञानेऽतिव्याप्तिः, समव्याप्यत्वदाने त्वरूपिणि व्यभिचारात्केवलज्ञानविषयताया रूप्यव्याप्यत्वात्तन्निवृत्तिः । न च
 परमावधिज्ञानेऽप्यलोकै लोकप्रमाणासङ्ख्यारूप्याकाशखण्डविषयतोपदर्शनादसम्भवः । यदि तावत्सु खण्डेषु रूपिद्रव्यं स्यात्तदा
 पश्येदिति प्रसङ्गापादन एव तदुपदर्शनतात्पर्यात् । न च तदंशे विषयबाधेन सूत्राप्रामाण्यं, स्वरूपबाधेऽपि शक्तिविशेषज्ञापनेन
 फलाबाधात् । एतेनासङ्गावस्थापना व्याख्याता बहिर्विषयताप्रसञ्जिका तारतम्येन शक्तिवृद्धिश्च लोकमध्य एव सूक्ष्मसू-
 क्ष्मतरंस्कन्धावगाहनफलवतीति न प्रसङ्गापादनैवैथर्म्यम् । यद्भाष्यं— "वहुंतो पुण नाहि, लोगत्थं चैव पासई दब्बं ॥ सुहुमयरं
 सुहुमयरं, परमोही जाव परमाणुं ॥ ६०६ ॥" इति । अलोकै लोकप्रमाणासङ्ख्येयखण्डविषयताबंधेरिति वचने विषयतापदं
 तर्कितरूप्यधिकरणताप्रसञ्जिततावदधिकरणकरूपिविषयतापरमिति न स्वरूपबाधोऽपीति तत्त्वम् । जातो ज्ञानत्वव्याप्यत्व-
 विशेषणं ज्ञानत्वमादाय मत्यादावतिव्याप्तिवारणार्थम् । न च संयमप्रत्ययावधिज्ञानमनःपर्यायज्ञानसाधारणजातिविशेषमा-
 दाय मनःपर्यायिज्ञानेऽतिव्याप्तिः, अवधित्वेन साङ्ख्येयं तादृशजात्यसिद्धेः । न च 'पुद्गला रूपिण' इति शाब्दबोधे रूपिसमव्याप्य-
 विषयताकेऽतिव्याप्तिः, विषयतापदेन स्पष्टविशेषाकारग्रहणादिति सङ्क्षेपः ॥ इत्यवधिज्ञानप्ररूपणम् ॥

“मनोमात्रसाक्षात्कारि मनःपर्यायज्ञानम्।” न च तादृशबधिधानेऽतिव्याप्तिः, मनःसाक्षात्कारिणोऽप्यधेः सन्धान्तर-
 स्यापि साक्षात्कारित्वेन तादृशबधिधानासिद्धेः। न च मनस्त्वपरिणितस्कन्धालोचितं बाह्यमप्यर्थं मनःपर्यायज्ञानं साक्षात्करोतीति
 तस्य मनोमात्रसाक्षात्कारित्वमसिद्धीमिति वाच्यम्, मनोद्रव्यमात्रालम्बनतयैव तस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्, बाह्यार्थानां
 तु मनोद्रव्याणामेव तथारूपपरिणामान्यथापुपत्तिप्रवृत्तानुमानत एव ग्रहणाम्युपगमात्। आह च भाष्यकारः—“जाणह बज्जे
 शुमाणेजे ति” (भा. ८.१४) बाह्यार्थानुमाननिमित्तमेव हि तत्र मानसमचक्षुर्दर्शनमङ्गीक्रियते, यत्पुरस्कारेण सूत्रे मनोद्रव्याणि जानाति
 पश्यति चेत्तदिति व्यवहिरियते। एयरूपेऽपि ह्यने द्रव्याद्यपेक्षयोपग्रमवैचित्र्येण सामान्यरूपमनोद्रव्याक्तस्परिच्छेदापेक्षया
 पश्यतीति, विच्छिद्यतमनोद्रव्याकारपरिच्छेदापेक्षया च जानातीत्येवं वा व्याचक्षते। आपेक्षिकसामान्यज्ञानस्यापि व्यावहारि-
 कारप्रदन्त्यायेन व्यावहारिकदर्शनरूपत्वात्। निश्चयतस्तु सर्वमपि तज्ज्ञानमेव, मनःपर्यायदर्शनानुपदेगादिति द्रष्टव्यम्। न च्यास्तु
 बाह्यार्थानुमापकमनोद्रव्याकारप्राहकं प्रालम्बधिविशेष एव, अत्रमत्तसंप्रमविशेषजन्यतापच्छेदकज्ञातेवधित्वव्याप्याया एव
 फलरनात्प्रभि(फलरनात्)श्रुति न्यायान्। इत्थं हि जानाति पश्यतीत्यत्र ह्योरपथिदर्शनविषयत्वेनैवोपपत्तौ लक्षणाकल्पनगौरवमपि परि-
 हृतं मनति। एते भेदाभिधानं च धर्मभेदाभिधानम्। यदि सङ्कल्पविकल्पपरिणितद्रव्यमात्रप्राप्तमेदात्तप्राहकं ह्यानमतिरिक्तमित्यत्र
 निर्पन्थस्वदा द्वीन्द्रियादीनामपीष्टानिष्टप्रश्रुतिनिवृत्तिदर्शनापञ्जनकसङ्कल्पजननपरिणितद्रव्याविषयमपि मनःपर्यायज्ञानमभ्यु-
 पगन्तव्यं स्यात्, षेष्टादेवोपेय मनमस्तद्द्रशास्त्यात्। न च तेन द्वीन्द्रियादीनां समनरकृतापत्तिः, कर्षदिकासत्तया धनित्वस्यैव, एकया
 मया गौसपरस्यैव(षा), एवमेव मनता मननरकृत्वस्यापादयितुमशक्यत्वात्, तदिदमभिप्रेत्येकं निश्चयह्यत्रिंशित्कार्यं मयात्वा-

दिना—“प्रार्थनाप्रतिघाताभ्यां, चेष्टन्ते द्वीन्द्रियादयः ॥ मनःपर्यायविज्ञानं, युक्तं तेषु न चान्यथा ॥ १ ॥” इति । न चैवं ज्ञानस्य पञ्चविधत्वविभागोच्छेदादुत्सन्नपत्तिः, व्यवहारतश्चतुर्विधत्वेनोक्ताया अपि भाषाया निश्चयतो द्वैविध्याभिधानवन्नय-
विवेकेनोत्सन्नाभावादिति दिक् (इत्याहुः) ॥ इति मनःपर्यायज्ञानप्ररूपणम् ॥

“सर्वविषयं केवलज्ञानम् ॥” सर्वविषयत्वं च सामान्यधर्मानवच्छिन्ननिखिलधर्मप्रकारकत्वे सति निखिलधर्मविषयत्वम् । प्रमेयवदिति ज्ञाने प्रमेयत्वेन निखिलधर्मप्रकारकेऽतिव्याप्तिवारणायानवच्छिन्नान्तं, केवलदर्शनेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, विशेष्य-
भागस्तु पर्यायवाधाभिमतप्रतीत्यसमुत्पादरूपसन्तानविषयकनिखिलधर्मप्रकारकज्ञाननिरासार्थः । वस्तुतो “निखिलज्ञेयाकारवत्त्वं केवलज्ञानत्वं” । केवलदर्शनाभ्युपगमे तु “तत्र निखिलदृश्याकारवत्त्वमेव”, न तु निखिलज्ञेयाकारवत्त्वमिति नातिव्याप्तिः । न च प्रतिस्वं केवलज्ञाने केवलज्ञानान्तरवृत्तिस्वप्नाकालविनष्टवस्तुसम्बन्धिधर्तमानत्वाद्याकाराभावादसम्भवः, स्वसमानकालीननिखिलज्ञेयाकारव-
त्त्वज्ञाने केवलज्ञानान्तरवृत्तिस्वप्नाकालविनष्टवस्तुसम्बन्धिधर्तमानत्वाद्याकाराभावादसम्भवः, स्वसमानकालीननिखिलज्ञेयाकारव-
त्त्वस्य विवक्षणात् । न च तथापि केवलज्ञानग्राह्ये आद्यक्षणवृत्तित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नविशेष्यताया द्वितीयक्षणे नाशो, द्वितीयक्षण-
वृत्तित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाश्चोत्पादः, इत्थमेव ग्राह्यसामान्यविशेष्यताऽत्रोव्यसम्भेदेन केवलज्ञाने श्रैलक्षण्यमुपपादित-
मित्येकदा निखिलज्ञेयाकारवत्त्वासम्भव एवेति शङ्कनीयम्, समानकालीनत्वस्य क्षणगर्भत्वे दोषाभावात्, अस्तु वा निखिलज्ञेया-
कारसङ्क्रमयोग्यतावत्त्वमेव लक्षणं, प्रमाणं च तत्र ज्ञानत्वमत्यन्तोत्कर्षवद्ब्रूति, अत्यन्तापकर्षवद्ब्रूति, परिमाणत्ववद् इत्याद्यनु-
मानमेव । न चाप्रयोजकत्वं ज्ञानतरतम्यस्य सर्वाभुभवसिद्धत्वेन तद्विश्रान्तेरत्यन्तापकर्षोत्कर्षाभ्यां विनाऽसम्भवात् । न चेन्द्रियाश्रित-
ज्ञानस्यैव तरतमभावदर्शनात्त्रैवान्त्यप्रकर्षो युक्त इत्यपि शङ्कनीयं, अतीन्द्रियेऽपि मनोज्ञाने शास्त्रार्थविधारणरूपे शास्त्रभावना-

प्रकर्षजन्ये शास्त्रातिश्रान्तविषयेऽस्तीन्द्रियविषयसामर्थ्ययोगप्रश्लिषावनेऽध्यात्मशास्त्रप्रसिद्धप्रातिभनामधेये च तरुणभाव-
 दर्शनात् । नन्वेवं भावनाजन्यमेव प्रातिभत्वत्वेकं प्राप्तं, तथा चाप्रमाणं स्यात्, कामातुरस्य सर्वदा कामिनी भावयतो व्यवहितकामि-
 नी साक्षात्कारवद्भावनाजन्यज्ञानस्याप्रमाणत्वव्यवस्थितेः, अथ न भावनाजन्यत्वं तत्राप्रामाण्यप्रयोजकं, किं तु बाधितविषयत्वं,
 भावनानपेक्षेऽपि श्रुक्तिरजलादिभ्रमे बाधोद्भाप्रामाण्यस्वीकारात्, प्रकृते च न विषयबाध इति नाप्रामाण्यं, न च व्यवहितकामिनीवि-
 भ्रमादौ दोषत्वेन भावनायाः क्लृप्तत्वाद्यजन्यत्वेनास्याप्रामाण्यं, बाधितविषयत्ववदोषजन्यत्वस्यापि भ्रमत्वप्रयोजकत्वात्, तथा
 चोक्तं मीमांसाभाष्यकारेण—'यस्य(त्र) च दुष्टं कारणं यत्र च मिष्येत्यादिप्रत्ययः स एवाऽसमीचीनो नान्य इति' । वार्तिककारे-
 णाप्युक्तम्—'तस्माद्दोषात्मकत्वेन, प्राप्ता दुष्टैः प्रमाणताः। अर्थान्यथात्वेहेतुस्य-दोषज्ञानादपोधेताः। इति' अत्र हि तुल्यवेदेवाप्रा-
 माण्यप्रयोजकद्वयमुक्तं, तस्माद्बाधामावेऽपि दोषजन्यत्वादप्राप्रामाण्यमिति वाच्यं, भावनायाः क्वचिदोषत्वेऽपि सर्वत्र दोषत्वानि-
 श्चयात्, अन्यथा शङ्कपीतत्वभ्रमकारणीभूतस्य पीतद्रव्यस्य स्वविषयकज्ञानेऽप्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वं स्यादिति न किञ्चिदेतत्, क्व-
 चिदेव कश्चिदोष इत्येवास्वीकारात्, विषयबाधेनैव दोषजन्यत्वकल्पनात्, दुष्टकारणजन्यस्याप्यनुमानोद्विषयासाधेन प्रामाण्याभ्युप-
 षमात्, अन्यथा परिभाषामात्रापत्तेः । मीमांसाभाष्यवातिककाराभ्यामपि बाधितविषयत्वव्याप्यत्वेनैव दुष्टकारणजन्यत्वस्या-
 प्रामाण्यप्रयोजकत्वमुक्तं न स्वातन्त्र्येणेति चेत्, नैवमु, तथापि परोक्षज्ञानजन्यभावनाया अपरोक्षज्ञानजनकत्वासम्भवात् । न हि बह्व्य-
 नुमित्तिज्ञानं सदस्यकृत्व आशुचमपि वद्विज्ञायात्काराय कल्पते । न चाभ्युपगमानं ज्ञानं परमप्रकर्षशंसं तथा भविष्यतीत्यपि शङ्कनीयं,
 लहनादकृतापादिवदभ्युपगमानस्यापि परमप्रकर्षयोगात् । न च लङ्घनस्यैकस्यावस्थितस्याभावादपरापराप्रयत्नस्य पूर्वपूर्वालिङ्गि-

तल्लूघनोत्पादन एव व्यापाराधावल्लङ्घयितव्यं तावन्नादावेव श्लेष्मादिनां जाल्भ्यात्कार्यो लङ्घयितुं शक्नोत्यभ्यासासादितश्लेष्म-
 क्षयपटुभावश्चोत्तरकालं शक्नोतीति तत्र व्यवस्थितोत्कर्षता, उदकतापे त्वतिशयेन क्रियमाणे तदाश्रयस्यैव क्षयान्न तत्राप्यग्निरूपताप-
 चिरूपोऽन्त्योत्कर्षः, विज्ञानं तु संस्काररूपं शास्त्रपरिवर्तनाद्यन्यथानुपपत्त्योत्तरत्राप्यनुवर्तते इति तत्रापरापरयत्नानां सर्वेषामुपयो-
 गादत्यन्तोत्कर्षो युक्त इति तद्वता भावनाज्ञानेनापरोक्षं केवलज्ञानं जन्यत इति टीकाकृतदुक्तमपि विचारसहं, तस्य प्रमाणान्तरत्वा-
 पत्तेः, 'मनो यदसाधारणमिति' न्यायात्, अन्यथा चक्षुरादिव्याप्तिज्ञानादिसहकृतस्य मनस एव सर्वत्र प्रामाण्यसम्भवे प्रमाणान्तरो-
 च्छेदापत्तेः । चक्षुरादीनामेव (वास) साधारण्यात्प्रामाण्यमित्यभ्युपगमे भावनायामपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । एवञ्च परोक्षभावनाया
 अपरोक्षज्ञानजनकत्वं तस्याः प्रमाणान्तरत्वं चान्यत्रादृष्टचरं कल्पनीयमिति महागौरवमिति चेद्, अनुक्तोपालम्भ एषः, प्रकृष्टभावना-
 जन्यत्वस्य केवलज्ञानेऽभ्युपगमवादेनैव टीकाकृतोक्तत्वात् । वस्तुतस्तु तज्जन्यात्प्रकृष्टादावरणक्षयादेव केवलज्ञानोत्पत्तिरित्येव
 सिद्धान्तात्(न्तः) । यैरपि योगजघर्मस्यतीन्द्रियज्ञानजनकत्वमभ्युपगम्यते, तैरपि प्रतिबन्धकपापक्षयस्य द्वारत्वमवश्यमाश्रयणीयम्,
 सति प्रतिबन्धके कारणस्याकिञ्चित्करत्वात्, केवलं तैर्योगजघर्मस्य मनःप्रत्यासत्तित्वं, तेन सन्निकर्षेण निखिलजात्यंशे निरवच्छिन्न-
 प्रकारताकज्ञाने यो ऽद्यपदार्थविषयकविलक्षणमानसज्ञाने वा तत्त्वज्ञाननामर्थेयं मनसः करणत्वं, चाक्षुषादिसामग्रीकाल इव लौकिकमा-
 नससामग्रीकालेऽपि तादृशतत्त्वज्ञानानुपपत्तेस्तत्त्वज्ञानाल्यमानसे तदितरमानससामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं, तत्त्वज्ञानरूपमानससाम-
 ग्र्याश्च प्रणिधानरूपविजातीयमनःसंयोगघटितत्वं कल्पनीयमित्यनन्तमप्रामाणिककल्पनागौरवम् । अस्माकं तु दुरितक्षयमात्रं तत्र
 कारणमिति लाघवम् । अत एव 'इन्द्रियनेहन्द्रियज्ञानासाचिव्येन केवलमसहायमिति' प्राश्नो व्याचक्षते । स चावरणाल्यदुरित-

प्रकृत्यन्ते ज्ञात्वातिक्रान्तविषयेऽतीन्द्रियविषयसामर्थ्ययोगप्रवृत्तिसाधनेऽध्यात्मशास्त्रप्रसिद्धमातिभनामधेये च तदुत्तमभाव-
 दर्शनात् । नन्वेवं भावनाजन्यमेव प्रातिभवेत्केवलं प्राप्तं, तथा चाप्रमाणं स्यात्, कामादुरस्य सर्वदा कामिनी भावयतो व्यवहितकामि-
 नी साक्षात्कारवद्भावनाजन्यज्ञानस्याप्रमाणत्वव्यवस्थितेः, अथ न भावनाजन्यत्वं तत्राप्रामाण्यप्रयोजकं, किं तु बाधितविषयत्वं,
 भावनाजन्येऽपि शुक्तिरज्ज्वादिभ्रमे बाधोद्देशाप्रामाण्यस्वीकारात्, प्रकृते च न विषयबाध इति नाप्रामाण्यं, न च व्यवहितकामिनीवि-
 भ्रमादौ दोषत्वेन भावनायाः षडृषत्वाद्यजन्यत्वेनास्याप्रामाण्यं, बाधितविषयत्वदोषजन्यत्वस्यापि भ्रमत्वप्रयोजकत्वात्, तथा
 चोक्तं मीमांसाभाष्यकारेण—‘यस्य(त्र) च दुष्टं कारणं यत्र च मिथ्येत्यादिप्रत्ययः स एवाऽसमीचीनो नान्य इति’ । वार्तिककारे-
 णाप्युक्तम्—“तस्माद्दोषात्मकत्वेन, प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता । अयंन्यथात्वहेतुत्वं—दोषज्ञानादपोषणम् । इति” । अत्र हि तुल्यवेदेवाप्रा-
 ण्यप्रयोजकद्वयमुक्तं, तस्माद्बाधाभावोऽपि दोषजन्यत्वाद्प्रामाण्यमिति वाच्यं, भावनायाः स्वचिदोषत्वेऽपि सर्वत्र दोषत्वानि-
 श्चयात्, अन्यथा शङ्कपीतत्वभ्रमकारणीभूतस्य पीतद्रव्यस्य स्वविषयकज्ञानेऽप्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वं स्यादिति न किञ्चिदेतत्, क्व-
 चिदेव कमिशेष इत्येवास्वीकारात्, विषयबाधेनैव दोषजन्यत्वकल्पनाच्च, दुष्टकारणजन्यस्याप्यनुमानोद्देशविषयाबाधेन प्रामाण्याभ्युप-
 गमात्, अन्यथा परिमायामात्रापत्तेः । मीमांसाभाष्यवार्तिककाराभ्यामपि बाधितविषयत्वव्याप्यत्वेनैव दुष्टकारणजन्यत्वस्या-
 प्रामाण्यप्रयोजकत्वमुक्तं न स्वातन्त्र्येणेति चेत्, भवेत्, तथापि परोक्षज्ञानजन्यभावनाया अपरोक्षज्ञानजनकत्वासम्भवात् । न हि बहुय-
 नुमितज्ञानं सहस्रकृत्य आश्रयमपि बहिसाक्षात्काराय कल्पते । न चाम्यस्यमानं ज्ञानं परमप्रकर्षप्राप्तं तथा मविष्यतीत्यपि शङ्कनीयं,
 लङ्घनोदकत्वापादिवदभ्यस्यमानस्यापि परमप्रकर्षयोगात् । न च लङ्घनस्यैकस्यावस्थितस्याभावादपरापरप्रयत्नस्य पूर्वपूर्वातिशयि-

इति वाच्यम्, तदवान्तरैवात्प्रावच्छिन्नहेतुगवेपणायामपि कर्मण्येव विश्रामात् । किं चाभ्यासजनितप्रसर्त्वात्प्रतिसंख्याननिवर्तनी-
 यत्वाच्च न कफादिहेतुकत्वं रागादीनाम् । एतेन 'शुक्रोपचयहेतुक एव रागो नान्यहेतुक इत्याद्यपि' निरस्तम्, अत्यन्तस्त्रीसेवा-
 परस्य क्षीणशुक्रस्यापि रागोद्रेकदर्शनात्, शुक्रोपचयस्य सर्वस्त्रीसाधारणाभिलाषजनकत्वेन कस्यचित् कस्याश्चिदेव रागोद्रेक इत्य-
 स्यानुपचक्षेप । न चासाधारण्ये रूपमेव हेतुः, तद्रहितायामपि कस्याचिद्रागदर्शनात् । न च तत्रोपचार एव हेतुः, द्वयेनापि विमुक्तायां
 रागदर्शनात् । तस्माद्भ्यासदर्शनजनितोपचयपरिपाकं कर्मैव विचित्रस्वभावतया तदा तदा तत्तत्कारणापेक्षं तत्र तत्र रागादिहेतुरिति
 प्रतिपत्तव्यम् । एतेन 'पृथिव्यम्बुभूयस्त्वे रागः, तेजोवायुभूयस्त्वे द्वेषः, जलवायुभूयस्त्वे मोह इत्यादयोऽपि प्रलापा निरस्ताः, तस्य
 विषयविशेषापक्षपातित्वादिति दिक् । कर्मभूतानां रागादीनां सम्यग्ज्ञानाक्रियाभ्यां क्षयेण वीतरागत्वं सर्वज्ञत्वं चानाविलम्बेन शौद्धो-
 दनीयास्तु—'नैरात्म्यादिभावनैव रागादिक्लेशहानिहेतुः, नैरात्म्यावगतावेवात्मात्मीयाभिनिवेशाभावेन रागद्वेषोच्छेदात् संसार-
 मूलनिवृत्तिसम्भवात्, आत्मावगतौ च तस्य नित्यत्वेन तत्र स्नेहात्तन्मूलतृष्णादिना क्लेशानिवृत्तेः ॥ तदुक्तम्—'यःपश्यत्यात्मानं, तत्रा-
 स्याहमिति शाश्वतः स्नेहः ॥ स्नेहात्सुखेषु तृष्यति, तृष्णा दोषांस्तिरस्करुते ॥ १ ॥ गुणदर्शी परितृष्य—त्यात्मनि तत्साधनान्युपादत्ते ॥
 तेनात्माभिनिवेशो, यावत्तावच्च संसारः ॥ २ ॥ इति" । ननु यथेवमात्मा न विद्यते, किं तु पूर्वापरक्षणश्रुटितानुसन्धान ।ः पूर्वहेतु-
 प्रतिबद्धा ज्ञानक्षणा एव तथा तथोत्पद्यन्त इत्यभ्युपगमस्तदा परमार्थतो न कश्चिदुपकार्योपकारकस्त्रभाव इति कथमुच्यते 'भगवान्
 सुगतः करुणया सकलसत्त्वोपकाराय देशनां कृतवान्" इति, क्षणिकत्वमपि यथेकान्तेन, तर्हि तत्त्ववेदी क्षणोऽनन्तरं विनष्टः सन्न कदा-
 च्चनाप्यहं भूयो भविष्यामीति जानानः किमर्थं मोक्षाय यतत इति ? अत्रोच्यते—'भगवान् हि प्राचीनावस्थायां सकलमपि जगद्भूखितं

ध्रुयोऽपि भावनानागतन्याचारकृतम्येनोपजायमानस्तदल्यन्तप्रकर्षादपन्तप्रकर्षामनुभवतीति किमनुपपन्नम् । तदाहाकनद्रोऽपि-“दो-
 षावरणयोर्दानि-निःशेषास्त्यतिज्ञापनात् ॥ क्वचिद्यथा स्वहेतुम्यो, षडिन्त्वर्षलक्ष्य इति ॥१॥” न च निम्नाधौषोपयोगापरतम-
 भावापचीयमानस्यापि श्रेष्ठमणो नात्यन्तिकक्षय इति व्यभिचारः, तत्र निम्नाधौषयोपयोगोत्कर्षनिष्ठाया एवापादवितुमन्न च यत्नान्,
 तदुपयोगेऽपि श्रेष्ठमणुष्टि कारणात्माभिः वैदेशोत्पन्नान्, अन्यथाप्योपयोगाधारस्यैव विनाशप्रसङ्गात्, भिक्त्तसाद्याद्यं सुद्रिक्त्तधातु-
 दोषसाम्यद्युद्दिश्य प्रवर्तेत, न तु तस्य निर्मूलनाशं, अन्यत्रदोषात्पन्त्वयस्य मरणऽरिनामास्तित्वादिति द्रष्टव्यम् । रागापारणापाये
 सर्वज्ञानं वैश्वद्यमागभवतीत्यत्र च न विषादो रजोनीहाराघावरणापाये वृथादिज्ञाने स्या दर्शनात् । न च रागादीनां कपमावर-
 णत्वं, कुड्यादीनामेव पौद्गलिकानां तथात्वदर्शनादिति वाच्यम्, कुड्यादीनामपि प्राविभादारनावाकन्यात्, ज्ञानविशेषे तेषामार-
 णत्ववचातीन्द्रियज्ञाने रागादीनामपि तथात्वमन्ययव्यतिरेकस्यमेव सिद्धम् । रागाद्यपचये योगिनामतीन्द्रियानुमरसम्भवात्पौद्र-
 लिरत्वमपि द्रव्यकर्मसुिगमेन तेषां नासिद्धम् । एतदप्यग्रहणधमस्य ज्ञानस्य तदग्राहकताया विशिष्टद्रव्यसम्बन्ध ईकतानियमात्पौद्र-
 त्वत्परपुरुषज्ञाने तथादर्शनादिति व्येपमृषार्हस्यत्यास्तु-“रागादयो न लोमादिकर्मोदयनिरन्धनाः, किं तु कलादिप्रकृतिहेतुकाः ।
 तथाहि, कफहेतुको रागः, पित्तहेतुको द्वेषः, वातहेतुकश्च मोहः । कफादयश्च सदैव सन्निहिताः, जरीरस्य तदात्मकत्वान्, तत्रो
 न सार्वज्ञमूलवीतरागत्यसम्भर” इत्याहुः । तदनुक्तम्, रागादीनां व्यभिचारेण कलादिहेतुकत्वायोगात्, एतस्ये हि चातप्रकृते-
 रपि रागद्वेषो, कफप्रकृतेरपि द्वेषमोही, पित्तप्रकृतेरपि मोहरागाविति । एकैकस्याः प्रकृतेः प्रत्येक सर्वदोषजननश्वरस्युपगमे च सर्वेषां
 समरागादियश्चप्रसङ्गात् । न च स्वस्वयोग्यकमिकरागादिदोषजनककफाघवान्तरपरिणविविशेषस्य प्रथिमानि कल्पनात्सर्वं दोषेण

इति वाच्यम्, तद्वान्तरैवजात्यावच्छिन्नहेतुगवेषणायामपि कर्मण्येवं विश्रामात् । किं चाभ्यासजनितप्रसरत्वात्प्रतिसंख्याननिवर्तनी-
यत्वाच्च न कफादिहेतुकत्वं रागादीनाम् । एतेन 'शुक्रोपचयहेतुक एव रागो नान्यहेतुक इत्याद्यपि' निरस्तम्, अत्यन्तस्त्रीसेवा-
परस्य क्षीणशुक्रस्यापि रागोद्रेकदर्शनात्, शुक्रोपचयस्य सर्वस्त्रीसाधारणाभिलाषजनकत्वेन कस्यचित् कस्याञ्चिदेव रागोद्रेक इत्य-
स्यानुपत्तश्चेप । न चासाधारण्ये रूपमेव हेतुः, तद्रहितायामपि कस्यचिद्रागदर्शनात् । न च तत्रोपचार एव हेतुः, द्वयेनापि विमुक्तायां
रागदर्शनात् । तस्माद्भ्यासदर्शनजनितोपचयपरिपाकं कर्मैव विचित्रस्वभावतया तदा तदा तत्कारणापेक्षं तत्र तत्र रागादिहेतुरिति
प्रतिपत्तव्यम् । एतेन 'पृथिव्यम्बुभूयस्त्वे रागः, तेजोवायुभूयस्त्वे द्वेषः, जलवायुभूयस्त्वे मोह इत्यादयोऽपि प्रलापा निरस्ताः, तस्य
विषयविशेषापक्षपातित्वादिति दिक् । कर्मभूतानां रागादीनां सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां क्षयेण वीतरागत्वं सर्वज्ञत्वं चानाविलम्बेव। शौद्धो-
दनीयास्तु—'नैरात्म्यादिभावनैव रागादिक्लेशहानिहेतुः, नैरात्म्यावगतवेवात्मात्मीयाभिनिवेशाभावेन रागद्वेषोच्छेदात् संसार-
मूलनिवृत्तिसम्भवात्, आत्मावगतौ च तस्य नित्यत्वेन तत्र स्नेहात्तन्मूलतृष्णादिना क्लेशानिवृत्तेः ॥ तदुक्तम्—'यःपश्यत्यत्मानं, तत्रा-
स्याहमिति शाश्वतः स्नेहः ॥ स्नेहात्सुखेषु तृष्यति, तृष्णा दोषास्तिरस्कुरुते ॥ १ ॥ गुणदर्शी परितृष्य—त्यात्मनि तत्साधनान्युपादत्ते ॥
तेनात्माभिनिवेशो, यावत्तावच्च संसारः ॥ २ ॥ इति" । ननु यथेवमात्मा न विद्यते, किं तु पूर्वापरक्षणबुद्धितानुसन्धानः । पूर्वहेतु-
प्रतिबद्धा ज्ञानक्षणा एव तथा तथोत्पद्यन्त इत्यभ्युपगमस्तदा परमार्थतो न कश्चिदुपकार्योपकारकस्वभाव इति कथमुच्यते "भगवान्
सुगतः करुणया सकलसत्त्वोपकाराय देशनां कृतवान्" इति, क्षणिकत्वमपि यथेकान्तेन, तर्हि तत्त्वेदी क्षणोऽनन्तरं विनष्टः सन्न कदा-
चनान्प्यहं भूयो भविष्यामीति जानानः किमर्थं मोक्षाय यतत इति?, अत्रोच्यते—'भगवान् हि प्राचीनावस्थायां सकलमपि जगद्ःखितं

पश्यंस्तदुत्तिर्षीण्या नैरात्म्यधणिकत्वादि कमवगच्छन्मपि तेषामुपकार्यसत्त्वानां निश्चेद्यथणोत्पादनाय प्रयत्नते, ततो वातसकल-
 जगत्साक्षात्कारः समुत्पन्नकैवलज्ञानः पूर्वोदितकृपाविशेषसंस्कारात् कृतार्थोऽपि देवतायां प्रवर्तते, अधिगततत्वात्पर्यायीषु स्वस-
 न्तविगतिविशिष्टधणोत्पत्तये समुद्यवाः प्रवर्तन्ते," इति न किमप्यनुपपन्नमित्याहुः" तदखिलमज्ञानविलसितम् । आत्माभावे बन्धमोक्षा-
 पेकाधिकरणत्वायोगात् । न च सन्तानोपेक्षया समाधिः, तस्यापि ध्यानतिरेके एकत्वासिद्धेः, एकत्वे चद्रव्यस्यैव नामान्तरत्वात्, स-
 ज्ञातीयधुणप्रबन्धरूपे सन्ताने च न कारकन्यापार इति समीचीनं समुद्रप्रवृत्त्युपपादनम् । अथाह्निष्टधुणेऽह्निष्टधुणत्वेनोपादानत्वमिति
 रूपेण चोपादानत्वमिति विभागस्यैव दुर्वचत्वात् । अह्निष्टधुणेऽह्निष्टधुणत्वेनोपादानत्वे आघाह्निष्टधुणस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गादन्य-
 ष्टिष्टधुणसाधारणस्य हेतुतावच्छेदकस्य कल्पने च ह्निष्टधुणजन्यतावच्छेदकेन साङ्कर्याअन्यजनकधुणप्रबन्धकोटावैककधुणप्रवे-
 दपरित्यागयोर्विनिगमकामावाच । एतेन 'इतरव्याप्त्या द्युक्तिविशेषेण वा जनकत्वम्' इत्यप्युपास्तम् । न चैतदनन्तरमहमुत्पन्न-
 मेवस्य चाहं जनकमित्यवगच्छति धुणरूपं ज्ञानमिति न भवन्मते कार्यकारणभावः, नापि तदवगमाः, ततो याचितकमण्डनेमेतदे-
 कसन्तोत्पत्तितत्त्वादेकाधिकरणं बन्धमोक्षादिकमिति । एतेन 'उपादेयोपादानधुणानां परस्परं वास्यवासकमावाद्दुषोत्तरविशिष्टवि-
 शिष्टवाधुणोत्पत्तेः द्युक्तिसम्भवं' इत्यप्युपास्तम्, युगपद्भावितानामेव विलङ्घ्यमादीनां वास्यवासकमावदर्शनात् । उक्तञ्च—“वास्य-
 वासकयोश्चैव-मसाहित्याम वासना ॥ पूर्वधुणैरनुत्पन्नो, वास्यते नोत्तरधुणो, वास्यते नोत्तरधुणैकसन्तानाधितीयैव मोक्षो-
 पाये सौगतानां प्रवृत्तिः, तदर्थैव च सुगतोद्देशेनेत्यभ्युपगमे च तेषां मिथ्यादृष्टित्वं, तत्कल्पितमोक्षस्य च मिथ्यात्वं स्पष्टयेय, अधिकं

लतायाम् । एतेन ' अखण्डाद्वयानन्दैकरसरस्रक्षणानमेव केवलज्ञानं, तत एव चाविधानिवृष्टिरूपमोक्षाधिगम' इति 'वेदान्तिमं-
तमपि निरस्तम्, तादृशविषयाभावेन तज्ज्ञानस्य मिथ्यात्वात्, कीदृशं च ब्रह्मज्ञानमज्ञाननिवर्तकमभ्युपेयं देवानांप्रियेण, न
केवलचैतन्यं, तस्य सर्वदा सत्त्वेनाविधाया नित्यनिवृष्टिप्रसङ्गात्, ततश्च तन्मूलसंसारोपलब्ध्यसम्भवात्सर्वशास्त्रानारम्भप्रसङ्गाद्-
नुभवविरोधाच्च, नापि वृष्टिरूपं, वृत्तेः सत्यत्वे तत्कारणान्तःकरणाविधादेरपि सत्त्वस्यावश्यकत्वेन तथा तन्निवृत्तेशक्यतया सर्व-
वेदान्तार्थविष्टुवापत्तेः, मिथ्यात्वे च कथमज्ञाननिवर्तकता । न हि मिथ्याज्ञानमज्ञाननिवर्तकं दृष्टम्, स्वमज्ञानस्यापि तत्त्वप्र-
सङ्गात् । न च 'सत्यस्यैव चैतन्यस्य प्रमाणजन्यापरोक्षान्तःकरणदृष्ट्यभिव्यक्तस्याज्ञाननिवर्तकत्वाद्वृत्तेश्च कारणतावच्छेदकत्वेन
दण्डत्वादिवदन्यथासिद्धत्वेन कारणत्वानङ्गीकारात्, अवच्छेदकस्य कल्पितत्वेऽप्यवच्छेदस्य वास्तवत्वं न विहन्यते, यद्रजतत्वेन
मातं तच्छुक्तिद्रव्यमिति वत्, तार्किकैरप्याकाशस्य शब्दग्राहकत्वे कर्णशङ्कुलीसम्बन्धस्य कल्पितस्यैवावच्छेदकत्वाङ्गीकारात्, संयो-
गमात्रस्य निरवयवे नभसि सर्वात्मना सत्त्वेनातिप्रसञ्जकत्वात् । मीमांसकैश्च कल्पितह्रस्वत्वदीर्घत्वादिसंसर्गाविच्छिन्नानामेव
वर्णानां यथार्थज्ञानजनकत्वोपगमाद्द्वन्विधमर्णां ध्वनिगतत्वेनैव भानात्, वर्णानां च विभूनामाधुपूर्वीविशेषाज्ञानादातिप्रसङ्गात्,
वर्णनिष्ठत्वेन ह्रस्वत्वादिकल्पनस्य तेषामावश्यकत्वात्, तद्वदस्माकमपि कल्पितावच्छेदकोपगमे को दोष" इति मधुसूदनतपस्वि-
नोऽपि वचनं विचारसहं, मिथ्यादृग्दृष्टान्तस्य सम्यग्दृशां ग्रहणानौचित्यात्, नैयायिकमीमांसकोक्तस्थलेऽपि अनन्तधर्मात्मकै-
कवस्तुस्वीकारे कल्पितावच्छेदककृतविहम्बनाया अप्रसरात्, विस्तरेणोपपादितं चैतत्सम्मतिवृत्तौ । न चोत्तरीत्या दृष्टेरवच्छेदकत्व-
मपि युक्तं, प्रतियोगितयाऽज्ञाननिवृत्तौ सामानाधिकरण्येन समानविशेष्यकसमानप्रकारकदृष्टेरव त्वन्मते हेतुत्वस्य युक्तत्वात् । अत एव

स्वपृक्तं तपसिना मिद्वान्तचिन्दी - 'द्विषियमारणं, एतममवापादकमन्तःकरणवच्छिन्नसाधिनिष्ठं, अन्यदमानापादकं विप-
 यासिच्छिन्नब्रह्मचैतन्यनिष्ठं, षटमह न आनामीत्युभयावच्छेदानुभवाद्, आद्यं परोक्षपरोक्षसाधारणप्रामात्रेण निवर्तते, अनुमितेऽपि
 नास्तीति प्रतीत्यनुदयात्, द्वितीयं तु साक्षात्कारेण निवर्तते, यदाश्रयं यदाकारं ज्ञानं तदाश्रयं तदाकारमज्ञानं नाशयतीति वद्व्यादौ
 नियमाद्' इत्यादि, तदिकमिदानीं ध्रुवामकृषः सद्य एव विसृतं ? येनोक्तशेषवच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिमाह, एवं हि घटादावपि
 दृष्टमिच्छिष्टाकाशत्वेनैव हेतुतां वदन्ते वदन्ते कापिदृष्यात् ?, अनयेव भिया "चैतन्यनिष्ठायाः प्रमाणजन्यापरोक्षान्तःकरणपूर्वोत्तेवा-
 ज्ञाननाशरत्वास्वीकरोऽपि न दोषः, पारमार्थिकमत्तामोऽपि व्यावहारिकसत्त्वाद्गीकारात् न च स्वमादिवन्मिध्यात्वापत्तिः, स्व-
 रूपतो विध्यात्वस्याप्रयोजकत्वात्, विषयतो विध्यात्वस्य च वाषामावादासिद्धेः, धूमप्रमजन्यवद्व्यनुमितेरप्यथाशितविषयतयाऽ-
 प्रामाण्यानङ्गीकारात्, फलितेनापि प्रतिषिम्बेन वास्तवपिन्त्रानुमानप्रामाण्याच्च, स्वमार्थस्याप्यारिष्टादिसूत्रकाराच्च, कचिच्चदुपलब्ध-
 मन्नादेर्वागैरप्यनुवृत्तेराचावेति" तपस्विनोरुक्तमिति शेषः, एतदप्यविचारमणीयम्, त्वन्मते स्वमन्नागरोर्ध्ववद्वारविशेषस्यापि
 फलं एव इत्थान्नात्वात्, वाषामायेन मक्षण इव घटादेरपि पारमार्थसत्त्वस्याप्रारूहत्वाच्च, प्रपञ्चासत्त्वत्वे वन्वमोक्षादेरापि तथात्वेन व्यवहार-
 मूल एव इत्थान्नात्वात् । एतेन 'अज्ञाननिष्ठाः पारमार्थव्यवहारप्रतिभाससत्त्वमतीत्यनुकूलास्तिष्ठः दृक्तयः कल्पन्ते, आद्यया प्रपञ्चे
 पारमार्थिकसत्त्वप्रतीतिः, अत एव नेयापिकादीनां तथास्युपगमः, सा च श्रवणाद्यम्यासपरियाकेन निवर्तते, ततो द्वितीयया
 प्रवया प्यारहारिकमर्थं प्रपञ्चस्य प्रतीपते, पैदान्त्यश्रवणादस्यासन्तो हि नेमं प्रपञ्चं पारमार्थिकं पश्यन्ति, किंतु व्यावहारिक-
 मिति, सा च तस्माद्यात्कारेण निवर्तते, तदस्तृतीयया दृश्यया प्रतिभासित्युत्पत्तीतिः क्रियते, सा चान्तिमत्त्ववसोपेन सद निव-

तैते, पूर्वपूर्वशक्तेरुत्तरोत्तरशक्तिकार्यप्रतिबन्धकत्वाच्च न युगपत्कार्यत्रयप्रसङ्गः, तथा चैतदभिप्राया श्रुतिः- 'तस्याभिध्यानाद् यो-
 जनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिदृत्तिरिति'। अस्या अयमर्थः- 'तस्य परमात्मनः, अभिमुखबद्धयानाच्छ्रवणाभ्यास परि-
 पांकादिति यावत्, विश्वमायाया विश्वारम्भकाविद्याया निदृत्तिः, आद्यशक्तिनाशेन विशिष्टनाशात्, युज्यतेऽनेनेति योजनं तत्त्व-
 ज्ञानं तस्मादपि विश्वमायानिदृत्तिः, द्वितीयशक्तिनाशेन विशिष्टनाशात्, तत्त्वभावो विदेहकैवल्यमन्तिमः साक्षात्कार इति यावत्,
 तस्मादन्ते प्रारब्धक्षये सह तृतीयशक्त्या विश्वमायानिदृत्तिः, अभिध्यानयोजनाभ्यां शक्तिद्वयनाशेन विशिष्टनाशापेक्षया भूयः-
 शब्दोऽभ्यासार्थक इति इत्यादि'। निरस्तम्, अभिध्यानादेः प्रागपरमार्थसदादौ परमार्थसत्त्वादिप्रतीत्यभ्युपगमेऽन्यथाख्यात्याप्राप्तात्।
 न च तत्तच्छक्तिविशिष्टाज्ञानेन परमार्थसत्त्वादि जनयित्वैव प्रत्याप्यत इति नायं दोष इति वाच्यम्, साक्षात्कृतत्वस्य न किमपि
 वस्त्वज्ञातमिति प्रातिभासिकसत्त्वोत्पादनस्थानाभावात्, ब्रह्माकारदृष्ट्या ब्रह्मविषयतैवज्ञानस्य नाशिता, तृतीयशक्तिविशिष्टं
 त्वज्ञानं यावत्प्रारब्धमनुवर्तत एवेति ब्रह्मातिरिक्तविषये प्रातिभासिकसत्त्वोत्पादनादविरोध इति चेत्, न, धर्मसिद्धयसिद्धिभ्यां
 व्याघातात्, विशेषोपरागेणाज्ञाते तदुपगमे च ब्रह्मण्यपि प्रातिभासिकमेव सत्त्वं स्यात्, तत्तज्ञे कस्यचिदज्ञानस्य स्थितौ विदेह-
 कैवल्येऽपि तदवस्थितिशङ्कया सर्वाज्ञानानिदृत्तौ मुक्तावनान्नासप्रसङ्गाच्च। अथ दृष्टिसृष्टिवादे नेयमनुपपत्तिः, तन्मते हि त्वस्तु-
 सद् ब्रह्मैव, प्रपञ्चश्च प्रातिभासिक एव, तस्य चाभिध्यानादेः प्राक् पारमार्थिकसत्त्वादिना प्रतिभासः पारमार्थिकसदाद्याकारज्ञाना-
 भ्युपगमादेव स्रपपाद इति चेत्, न, तस्य प्राचीनोपगतस्य सौगतमतप्रायत्वेन नव्यैरुपेक्षितत्वात्, व्यवहारवादस्यैव तैरादृतत्वात्,
 व्यवहारवादे च व्यावहारिकं प्रपञ्चं प्रातिभासिकत्वेन प्रतीयतां तत्तज्ञानिनामत्यन्तप्रान्तत्वं दुर्निवारमेव। अथ व्यावहारिकस्यापि

प्रपञ्चस्य तत्त्वज्ञानेन वाधितस्यापि प्रारब्धवशेन वाधितानुष्ठया प्रतिमासः तृतीयस्याः शक्तेः कार्यम्, तेन वाधितानुष्ठया प्रति-
 मासानुष्ठया तृतीया शक्तिः प्रातिभासिकसत्त्वसम्पादनपटीयसी शक्तिरुच्यते, सा चान्तिमत्त्वबोधेन निवर्तत इत्येवमदोष इति
 चेत्, न, वाधितं हि त्वन्मते नाशितं, तस्यानुष्ठितिरिति बदलो व्यापातात् । वाधितत्वेन वाधितत्वावच्छिन्नसत्त्वया वा प्रतिमासस्त्व-
 दप्रारब्धवश्यायमिति चेत्, तृतीया शक्तिर्व्यर्था, यावद्विशेषाणां वाधितत्वे तेषां तथाप्रतिमासस्य सार्वज्ञ्याभ्युपगमं विनानुपपत्तेश्च, द्वितीय-
 शक्तिविशिष्टाज्ञाननाशात् सञ्चितकर्म तत्कार्यं च नश्यति, ततस्तृतीयशक्त्या प्रारब्धकार्ये दग्धज्युस्थानीया वाधितावस्या जन्यते,
 इत्येव वाधितानुष्ठितिरिति चेत्, न, एवं सति षट्पट्टादौ तत्त्वज्ञस्य न वाधितसत्त्वधीः, न वा व्यावहारिकपारमार्थिकसत्त्वधीरिति तत्र
 किञ्चिदन्वयेव करणीयं स्यात्, तथा च लोकशास्त्रविरोध इति सुदृक्तं हरिभद्राचार्यैः—(बौद्धशुक् १४) “अग्निजलभूमयो यद्, परि-
 रापकरा मेषेऽनुभवविद्धाः ॥ रागादयम रौद्रा, असत्प्रवृत्त्यास्पदं लोके ॥८॥ परिकल्पिता यदि ततो, न सन्ति तत्त्वेन कथममी स्यु-
 रिति ॥ परिकल्पिते च तत्त्वे, भवमवविगमौ कथं युक्तौ ॥ ९ ॥ इत्यादि” । तस्माद्ब्रह्मेव्यावहारिकसत्त्वयापि न निस्तारः । प्रपञ्चे
 परमार्थरूपेव व्यवहारदृष्ट्यापि सत्त्वान्तरानवगाहनादिति स्मर्तव्यम् । किं च “सप्रकारं निष्प्रकारं वा ब्रह्मज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति
 वक्तव्यं, आद्ये निष्प्रकारे ब्रह्मणि सप्रकारब्रह्मज्ञानस्यायथार्थित्वाभाज्ञाननिवर्तकता, तस्य यथार्थत्वे वा नोद्वेगसिद्धिः, द्वितीयपक्षस्तु
 निष्प्रकारब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्माप्यज्ञाननिवर्तकत्वादर्शनोद्वातुर्भावनाहं ॥” किं च निष्प्रकारब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्माप्यज्ञाननिवर्तकत्वं न दृष्टमिति
 शूद्रमज्ञानमात्रात्कथमज्ञाननिवृत्तिः ?, न च सामान्यधर्ममात्राप्रकारकसमानविषयप्रमात्वमज्ञाननिवृत्तौ प्रयोजकं, अत्र प्रमे-
 यमिति ज्ञानेऽविव्यक्तिवारणाय सामान्येति, प्रमेयो घट इत्यादावव्यक्तिवारणाय मात्रेति, तेनेदं विशेषप्रकल्पे निष्प्रकारे

चातुगतमिति निष्प्रकारकब्रह्मज्ञानस्यापि ब्रह्माज्ञाननिवर्तकत्वं लक्षणान्वयात् । न च सामान्यधर्ममात्रप्रकारकज्ञानेऽव्याप्तिः, इदमनिदं वा, प्रमेयप्रमेयं वेत्यादिसंशयादर्शनेन (संशयाद्यदर्शनात्सामान्यमात्रप्रकारकाऽज्ञानानङ्गीकारेण) तदनिवर्तकस्य तस्यासङ्ग्रहादिति वाच्यम्, निष्प्रकारकसंशयाभावेन निष्प्रकारकाज्ञानासिद्ध्या निष्प्रकारकब्रह्मज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वायो- गात्, एकत्र धर्मिणि प्रकाराणामनन्तत्वे प्रकारनिष्ठतया निरवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनाधिष्ठानप्रमात्वेन तथा तदज्ञाननिवर्त- कत्वौचित्यात् । अधिष्ठानत्वं च अमजनकाज्ञानविषयत्वं वाऽज्ञानविषयत्वं वाऽखण्डोपाधिर्वा ? , न च विषयतयैव तत्त्वं युक्तम्, प्रमेयत्वस्य च केवलान्वयिनोऽनङ्गीकारान्न प्रमेयमिति ज्ञानाद् घटाद्याकाराज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, द्रव्यमिति ज्ञानात्तदापेक्षवारणात् । न च तस्य द्रव्यत्वविशिष्टविषयत्वेऽपि घटत्वविशिष्टाविषयत्वात्तद्वारणं, द्रव्यत्वविशिष्ट- स्यैव घटावच्छेदेन घटत्वविशिष्टत्वात्, सत्त्वविशिष्टब्रह्मवत्, विशिष्टविषयज्ञानेन विशिष्टविषयाज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमेऽपि ब्रह्मणः सच्चिदानन्दत्वादधर्मवैशिष्ट्यप्रसङ्गः । एतेन “ अन्यत्र घटाज्ञानत्वघटत्वप्रकारकप्रमात्वादिना नाशयनाशकभावेऽपि प्रकृते ब्रह्माज्ञाननिवृत्तित्वेन ब्रह्मप्रमात्वेनैव कार्यकारणभावः, न तु ब्रह्मत्वप्रकारकेतिविशेषणमुपादेयं गौरवादनुपयोगाद्विरोधाच्च ” इत्यपि निरस्तम्, विशिष्टब्रह्मण एव संशयेन विशिष्टाज्ञाननिवृत्त्यर्थं विशेषोपरागैरेव ब्रह्मज्ञानस्यान्वेषणीयत्वात्, शुक्तिरजतादिस्थलेऽ- पि विशिष्टाज्ञानविषयस्यैवाधिष्ठानत्वं बलुप्तमित्यत्राप्ययं न्यायोऽनुसर्तव्यः । किं च ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे तत्र विषयताया अप्यनुप- पन्नत्वात्तद्विषयज्ञानत्वमपि तत्र दुर्लभं, विषयता हि कर्मतेति तदङ्गीकारे तस्य क्रियाफलशालित्वेन घटादिवज्जडत्वापत्तेः, तद्वि- षयज्ञानजनकत्वे च तत्र वेदान्तानां प्रामाण्यानुपपत्तिः । न च तदज्ञाननिवर्तकतामात्रेण तद्विषयत्वोपचारः, अन्योऽन्याश्रयात् ।

न च कल्पिता विषयता कर्मन्वाश्रयोजिका, वास्तवविषयतायाः कुत्राप्यनङ्गीकारादेव्यापद्विषयाश्च तुर्यत्वात् । न च ब्रह्मणि ज्ञान-
विषयताऽसम्भवेऽपि ज्ञान ब्रह्मविषयता तद्विषयग्रहकत्वरूपाऽन्या या काचिदतिरिचनीया सम्भवेतीति नानुसरयिषिः, विषयते गकारा-
प्रतिविषयं विलक्षणः, अत एव ब्रह्मकारणरोधमाया एवाज्ञानानिर्गच्छत्वं, अज्ञानविषयस्वरूपाकारणरोध प्रमात्वस्य सर्वज्ञानुग-
तत्वात् । न चेदमित्याकारं घटाकारमिति अश्नुमिति तदर्थं, आकारभेदेऽप्य स्फुःतरमाश्रित्य इति त्वादिति वाच्यम्, ज्ञान-
निष्ठाया अपि ब्रह्मविषयताया ब्रह्मनिरूपितत्वस्मारयकत्वेन ब्रह्मणि तन्निरूपकत्वमसत्त्वे निर्धर्मकत्वव्याघातात्, उभयपनिरूप्य-
स्य विषयविषयिमास्यैकधर्मत्वेन निर्वाहायोगात् । न च ब्रह्मऽपि कश्चित्तद्विषयतोऽपमे कर्मत्वेन न जडत्वापातः, स्वसमा-
नसत्त्वाकविषयताया एव कर्मत्वापादकत्वात्, घटादौ हि विषयता स्वसमानसत्ताका, दशोत्तरे च्यावहारिकत्वात्, ब्रह्मणि तु
परस्पर्यसति व्यावहारिकी विषयता न तथेति स्फुटमेव वैषम्यादेति वाच्यम्, सत्ताया इव विषयताया अपि ब्रह्मणि पारमार्थि-
कत्वोक्तावपि बाधकाभावात्, परमार्थनिरूपितधर्मस्य व्यावहारिके व्यावहारिकत्ववद्वाच्यवहारिकनिरूपितस्य धर्मस्य पारमार्थिके
पारमार्थिकत्वाया अपि न्यायप्राप्तत्वात् । सत्ताद्युपलक्षणभेदेऽप्युपलक्ष्यमेति न दोष इति चेत्, विषयतायामप्येव एव न्यायः ।
एवं चानन्तधर्मात्सकधर्म्यभेदेऽपि ब्रह्मणि कौटस्थ्यं द्रव्याद्योदेश्यादव्याहृतमेव । तथा चान्यूनानातिरिक्तधर्मात्प्रद्रव्यत्वभाव-
लापलक्षणभेदगुणेन भगवन्तं तुष्टान् स्तुतिकारः (मिदसेनद्राश्रित्वा ४) "अस्वीज्यनन्तद्युच्छ्रितं, विमलकालमनन्तमजितम् ॥
न च हीनकलोऽसि नाधिकः, समता चाप्यल्लित्य चेतते ॥ २९ ॥ इति " । एतेन "चेतन्यविषयवैव जडत्वापरिका, न तु
शक्तिविषयत्वानि, "यतो वाचो निवर्तन्ते," "न स्रष्टुया गृह्यते, नापि पाचः," "तं त्वोपनिषदं पुठरं पृच्छामि" "सावेदनिन्मनुते तं

दृहन्तं वेदेनैव यद्वेदितव्यम्" इत्याद्युभयविधश्रुत्यनुसारेणेतथ कल्पनात् "फलव्याप्यत्वमेवास्य, शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ॥" "ब्रह्मण्यज्ञा-
 ननाशाय, वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥ १ ॥" इति कारिकायामपि फलपदं चैतन्यमात्रपरमेव द्रष्टव्यं, प्रमाणजन्यानन्तःकरणवृत्त्यभि-
 व्यक्तचैतन्यस्य शास्त्रे फलत्वेन व्यवहियमाणस्य ग्रहणे तद्व्याप्यताया अन्वयव्यतिरिकाभ्यां जडत्वापादकत्वे ब्रह्मण इव साक्षिभा-
 स्यानामपि जडत्वानापत्तेः, चैतन्यकर्मता तु चिद्धिब्रत्वावच्छेदेन सर्वत्रैवेति सैव जडत्वप्रयोजिका, न च वृत्तिविषयत्वेऽपि चैतन्य-
 विषयत्वं नियतं वृत्तेश्चिदाकारगर्भिण्या एवोत्पत्तेः, तदुक्तम् - "वियद्वस्तुस्वभावानु - रोधादेव न कारणात् ॥ वियत्सम्पूर्णतोत्पत्तौ
 कुम्भस्यैवं द(ह)शा धियाम् ॥ १ ॥ घटदुःखादिहेतुत्वं, धियो धर्मादिहेतुतः ॥ स्वतः सिद्धार्थसम्बोध - व्याप्तिर्वस्त्वनुरोधतः ॥ २ ॥
 इति," तथा च जडत्वं दुर्निवारमिति वाच्यम्, वृत्त्युपरक्तचैतन्यस्य स्वत एव चैतन्यरूपत्वेन तद्व्याप्यत्वाभावात्, फले फलान्तरा-
 नुत्पत्तेस्तान्निधानां तु स्वतो भानरहितानां तद्व्याप्तित्वश्याश्रयणीयत्वाद् इत्यादि" मधुसूदनाक्तमप्यपास्तम्, वृत्तिविषयताया अपि
 निर्धर्मके ब्रह्मण्यसम्भवात्, कल्पितविषयतायाः स्वीकारे च कल्पितप्रकारताया अपि स्वीकारापत्तेः, उभयोरपि ज्ञानभासकसाक्षि-
 भास्यत्वेन चैतन्यानुपरञ्जकत्वाविशेषात्, ज्ञानस्य स्वविषयानिवर्तकत्वेन प्रकारानिद्व्यतिप्रसङ्गभयस्य च विषयताद्यानिवृत्तिपक्ष इव
 धर्मधर्मिणोर्जात्यन्तरात्मकमेदाभेदसम्बन्धाश्रयणैर्नैव सुपरिहरत्वात्, कृतान्तकोपस्त्वेकान्तवादिनामुपरि कदापि न निवर्तत इति तत्र
 कः प्रतिकारः । यदि च दृग्विषयत्वं ब्रह्मणि न वास्तवं, तदा सकृदर्शनमात्रेणात्मनि घटादाविव दृगपगमेऽपि द्रष्टृत्वं कदापि नापै-
 वीत्यु(त्याद्यु)क्तं न युज्यते । तथा च - "सकृत्प्रत्ययमात्रेण, घटश्चेद्भासते तदा ॥ स्वप्रकाशोऽयमात्मा किं, घटवच्च न भासते ॥ १ ॥ स्वप्रका-
 शतया किते, तद्बुद्धिस्तत्त्ववेदनम् ॥ बुद्धिश्च क्षणनाशयेति, चोद्यं तुल्यं घटादिषु ॥ २ ॥ घटादौ निश्चिते बुद्धिर्नश्यत्येव यदा घटः ॥

र(६)दानैतु तदाश्रय, इति चेतसमपान्तमनि ॥३॥ निश्चित्य सच्छुदात्मानं, यदापेक्षा तदैव तम् ॥ वक्तुं मन्तुं तथा प्यातुं, शुक्रोत्येव हि
 दृश्यन्ति ॥४॥ उपासक इव प्यार्ये-छैविकं विस्मरेद्यदि ॥ विस्मरत्येव सा स्याना-द्विस्मृतिर्न तु वेदनात् ॥५॥” इत्यादि ध्यानवर्दीप-
 णाज्ञाननाशदिति चेत्, अज्ञाननाशक्षण स्वावस्थितस्य विनश्यदवस्थाज्ञानजनितस्य वा दृश्यस्य चिरमप्यनुवृषौ युक्तावनाश्यासः ।
 उक्तप्रमादिदेषत्वेन निवर्तकत्वा इत्यत्वेन च निवर्त्येतेति इत्यत्वेन रूपेणाधिद्यया सह स्वनियत्येत्वेऽपि न दोषः, निवर्त्यतानिबर्तकत-
 योरवच्छेदेक्य एव क्षणमवस्थापत्तेरिति चेत्, प्रमाया अप्रमां प्रत्येव नियर्तकत्वदर्शनेन इत्यत्यस्य निवर्त्यताऽनवच्छेदकत्वात् । न च
 ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वापि प्रमाणासिद्धा, अन्यथा स्वमाद्यस्यास्यारणीभूतस्याज्ञानस्य जागरादिप्रमाणज्ञानेन निवृषौ पुनः स्वमाध्या-
 नाद्रेऽपि शरत्पन्तरेण स्वमातरादीनां पुनरावृषिः सम्भवति, सर्वशक्तिमते मूलाज्ञानस्यैव विधिप्रानेकशक्तिस्वीकारादेकशक्ति-
 द्वितीयस्य च तादृशस्यानष्टगीकाराय अपश्य पुनरुत्पत्तिरिति तु स्यवासनामात्रं, चरमज्ञानं वा मूलाज्ञाननाशकं क्षणविद्येपो
 वेत्यत्र चिनिगमकामावादनन्तोषोषशक्तिक्रोधेष्वनन्तपूर्वपूर्वशक्तीनां प्रतिबन्धकत्वस्य, चरमशक्तिकार्ये चरमशक्तेः, तत्राद्ये च
 चरमज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने महागौरवात्, पूर्वशक्तिनाश इव चरमशक्तिनाशेऽपि एवमूलाज्ञानानुत्थापस्यनुद्वारापेति न किञ्चिदेतत् ।
 यत्नेन “जागरादिघमेण स्वमादिअमतिरौघानमात्रं क्रियते, सर्पघमेण रज्ज्वां धाराअमतिरौघानवत्, अज्ञाननिवृषिस्तु ब्रह्मात्मै-
 वयविद्यानादेव” इत्यपि निरसत्म् । एवं सति ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वायां प्रमाणानुपलभ्येत्त्वमिदृषिमूलमोधानाश्यासात् माभूदुदाह-

रणोपलम्भः, श्रुतिः श्रुतार्थापत्तिश्चैतदर्थे प्रमाणतामवाहते एव । तत्र श्रुतिस्तावत्-“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” मृत्युरविधेति
 शास्त्रे प्रसिद्धं, तथा “तत्त्वमावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” स्मृतिश्च- (गीता अ०७) “देवी ह्येषा गुणमयी, मम माया दुरत्यया ॥
 मामेव ये प्रपद्यन्ते, मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥ (अ० ५) ज्ञानेन तु तदज्ञानं, येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं, प्रकाशयति
 तत्परम् ॥१६॥” इत्यादि । एवं “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति” “तरति शोकमात्मवित्,” “तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ॥
 योगी मायाममेयाय, तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥१॥” इति “अविद्यायाः परं पारं तारयसि” इत्यादि; श्रुतार्थापत्तिश्च- “ब्रह्मज्ञानाद्
 ब्रह्मभावः श्रुयमाणस्तद्व्यवधायकाज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण नोपपद्यत इति ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं गमयति” । “अनुतेन हि प्रत्युढाः”
 “नीहारेण प्रावृताः,” “अन्यद्युष्माकमन्तरं,” (गीता अ०५) “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं, तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥” इत्यादि श्रुतिस्मृ-
 तिशतेभ्योऽज्ञानमेव मोक्षव्यवधायकत्वेनावगतम्, एकस्यैव तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमाच्च, नान्यत्र व्यभिचारदर्शनेन ज्ञान-
 स्याज्ञाननिवर्तकत्वबाधोऽपीति चेत्, न, एतस्यैकजीवमुक्तिवादस्य श्रद्धामात्रशरणत्वात्, अन्यथा जीवान्तरप्रतिभासस्य स्वाभिक-
 जीवान्तरप्रतिभासवीद्विभ्रमत्वे जीवप्रतिभासमात्रस्यैव तथात्वं स्यादिति चार्वाकमतसाम्राज्यमेव वेदान्तिना प्राप्तं स्यात् । उक्तश्रु-
 तयस्तु कर्मण एव व्यवधायकत्वं क्षीणकर्मात्मन एव च ब्रह्मभूयं प्रतिपादयितुमुत्सहन्त इति किं शशशृङ्गसहोदराज्ञानादिकल्पनया
 तदाभिप्रायाविडम्बनेन । निर्विकल्पकब्रह्मबोधोऽपि शुद्धद्रव्यनयादेशतामेवावलम्बताम्, सर्वपर्यायनयविषयव्युत्क्रम एव तत्प्रवृत्तेः,
 न तु सर्वथा जगद्भावपक्षपीतमिति सम्यग्दृशां वचनोद्धारः ॥ शब्द एव स इत्यत्र तु नाग्रहः, यावत्पर्यायोपरागासम्भववि-
 चारसहकृतेन मनसैव तद्ग्रहसम्भवात्, न केवलमात्मनि, किं तु सर्वत्रैव द्रव्ये पर्यायोपरागानुपपत्तिप्रसूतविचारे मनसा निर्विकल्पक

एष प्रत्ययोज्जुभूयंते । उक्ताः च सम्मती - "पञ्चयणपशुकंते, वत्यु द्ब्वद्वियस्ता व सज्यं ॥ ज्ञार दविओवओगो अपच्छिमवियप्पनिज्व-
यणो ॥ १-८ ॥ इति" । पर्यापनंयंन न्युत्प्रान्तं गृहीत्वा विचारेण हुक्तं, यस्तु द्रव्यार्थिकस्य वस्तुत्वं, यथा घटो द्रव्यमित्यत्र
एतन्मेधिकायामपरासद्रूपस्य द्रव्यरभिच्छिन्नापरिच्छिन्नो महाभेदान्वयासम्भार इति भूदेव द्रव्यमिति द्रव्यार्थिकप्रवृत्तिः, तथापि
यत्र स तथा बुद्धरूपप्रहारमान इति यावत्, ततः परं विकल्पवचनाप्रवृत्तेः इत्येतस्या अर्थः ॥ "तसामसि" इत्यादावप्यारम्भस्त-
वदन्यद्रव्यपर्यायोपराणासम्भारविचारान्तरप्रवृत्तावेव बुद्धद्रव्यविषयं निर्धि कल्पकमिति बुद्धदृष्टौ पदज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानस्य को भेदः ।
एकत्र सद्वैतमपरात्र च ज्ञानादेवं विषय इत्येतावति भेदे रौत्ताकालिकं सविकल्पकमेव साधोति सविकल्पकारिकल्पकत्तयोर-
प्यनेकान्त एव श्रेयान् । वदुक्तम् - " एभिः प्रपञ्चिन्मिः प्रपञ्चं, इय पुरितं ओ भंगेऽत्र अभिः प्रपञ्चं ॥ तत्रिः प्रपञ्चमेव या लि-रुडण ण
स पिच्छिओ ममण् ॥ १-३५ ॥ इति" । न च निर्धकल्पको द्रव्योपयोगोऽत्र इदं एवेति तत्र विचारमदृष्टतमनोजन्यतया नुपपत्तिः,
विचारस्योपारम्भकत्वेन राजन्यस्य व्युपगताकारस्य तस्य नैवपि कापायरूपस्यैव तन्मृगमात्रं, अपाये नामजात्यदिरोजानानि-
यमातु बुद्धद्रव्यादेकरूपद्रुतनिधिकातिरिक्त एवेति रिमावनीयं स्वात्मपनिष्ठातैः । ब्रह्माकारत्वोपस्य मानसत्वे "नावेदमि-
न्मनुते चं पृष्टं वेदेनेव तद्वदितव्यं" "तु स्तोपनिषदं पुरुषं वृच्छामि" इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत्, आदरत्वेऽपि "यद्राचानमदु-
दितं," "न बहुषा गृह्यते, नापि पाषा," "पतो पाषो निरतन्ने" इत्यादिश्रुतिविरोधस्तु पर । अत्र यागमवस्थनिषेधक श्रुतीनां
सुख्यद्रुपपरिषयत्वावगादित्वेनोपपत्तिर्नैव दृष्टव्यमप्यत्र यतिपादनात्, यन्मि ए बुद्धयाद्युक्तमभेदाभावात्

“यन्मनसा न मनुते” इत्यादिविरोध एव ॥ “सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा मनसैवानुद्वृष्यः” इत्यादि-
 श्रुतौ मानसीनत्वं तु मनस्युपाधाबुपलभ्यमानत्वं, न तु मनोजन्यसाक्षात्कारत्वं, मनसैवेति तु कर्तरि तृतीया आत्मनोऽकर्तृत्व-
 प्रतिपादनार्था मनसो दर्शनकर्तृत्वमाह, न करणतां, औपनिषदसमाख्याविरोधात् । “कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
 प्रतिपादनार्था मनसो दर्शनकर्तृत्वमाह, न करणतां, औपनिषदसमाख्याविरोधात् । “कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
 धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव” इति श्रुतौ मृद्घट इतिवदुपादानकारणत्वेन मनःसामानाधिकरण्यप्रतिपादनात्, तस्य
 निमित्तकारणत्वविरोधाच्चेति चेत्, न, कामादीनां मनोधर्मत्वप्रतिपादिकायाः श्रुतेर्मनःपरिणतात्मलक्षणभावमनोविषयताया एव
 न्याय्यत्वात्, “मनसा ह्येव पश्यति, मनसा शृणोति” इत्यादौ मनःकरणस्यापि श्रुतेर्दधिकालिकसंज्ञानरूपदर्शनग्रहणेन चक्षुरा-
 दिकरणसत्त्वेऽपि तत्रैवकारार्थान्वयोपपत्तेः, त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणि मानसत्वविधिनिषेधयोर्वृत्तिविषयत्वतदुपरक्तचैतन्याविषयत्वा-
 भ्यामुपपत्तेश्च । शब्दस्य त्वपरोक्षज्ञानजनकत्वे स्वभावभङ्गप्रसङ्ग एव स्पष्टदूषणम् । न च प्रथमं परोक्षज्ञानं जनयतोऽपि शब्द-
 स्य विचारसहकारेण पश्चादपरोक्षज्ञानजनकत्वमिति न दोष इति वाच्यम्, अर्धजरतीयन्यायापातात् । न खलु शब्दस्य परोक्षज्ञा-
 नजननस्वाभाव्यं सहकारिसहस्रेणाध्यन्यथाकर्तुं शक्यं, आगन्तुकस्य स्वभावत्वानुपपत्तेः । न च संस्कारसहकारेण चक्षुषा प्रत्यभि-
 ज्ञानात्मकप्रत्यक्षजननवदुपपत्तिः, यदंशे संस्कारसापेक्षत्वं तदंशे स्मृतित्वापातो यदंशे च चक्षुःसापेक्षत्वं तदंशे प्रत्यक्षापात इति
 भिद्यैव प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरत्वमिति जैनैः स्वीकारात् । “स्वे स्वे विषये युगपज्ज्ञानं जनयतोश्चक्षुःसंस्कारयोरार्थसमाजे-
 नैकज्ञानजनकत्वमेव पर्यवस्यति, अन्यथा रजतसंस्कारसहकारेणासन्निकृष्टेऽपि रजते चाक्षुषज्ञानापत्तेरन्यथाख्यात्यस्वीकारभङ्गप्र-
 सङ्ग” इति चदंस्तपरस्वी तूभयात्मकैकज्ञानानुव्यवसायादेव निराकर्तव्यः, अन्यथा रजतत्रमेऽप्युभयात्मकतापत्तेः, पर्वतो वह्निमा-

निरूप्यन्ति तावपि उभयसामाजादेशे प्रत्यक्षादुमित्यात्मकतापक्षेण । अथ मनस इव शब्दस्य परोक्षापरोक्षज्ञानजननस्वभावाद्दृशी-
 वाराददोषः, मनस्त्वेन परोक्षज्ञानजनकता, इन्द्रियत्वेन चापरोक्षज्ञानजनकतेत्यस्ति मनस्यवच्छेदकभेद इति चेत्, शब्दस्यापि
 विषयाजन्यज्ञानजनकत्वेन वा ज्ञानजनकत्वेन वा परोक्षज्ञानजनकता योग्यपदार्थनिरूपितत्वम्पदार्थभेदपरदृष्टत्वेन चापरोक्षज्ञान-
 जनकभेदति कथं नारच्छेदकभेदः । धार्मिकस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचारवारणाय निरूपितान्तं विशेषणं, इतराप्यावर्त्यं तु स्पष्टमेव ।
 एतच्च ' दशमस्त्वमसि ' ' राजा त्वमसि ' इत्यादिवाक्याद्दशमोऽहमस्मि राजाहमस्मीत्यादिसाक्षात्कारदर्शनात्कल्प्यते, नाहं
 तत्र वाक्यात्पदार्थमात्रोपरिष्ठो मानसः संसर्गषोष इति वाच्यम्, सर्वत्र वाक्ये तथा वक्तुं शक्यत्वेन शब्दप्रमाणमात्रोच्छेदप्र-
 मसीत्यादौ निदृष्याशस्य योग्यत्वादेव योग्यपदार्थनिरूपितत्वप्र मानसज्ञानानन्तरं मानसज्ञानान्तरस्यैव भ्रमनिवर्तकत्वकल्पनात्, धार्मिकस्त्व-
 मस्यादपि तत्पदार्थतावच्छेदकस्यायोग्यत्वेनापरोक्षज्ञानासम्भवाच्च, अयोग्याद्यत्यागयोग्यांगोपादानाभिमुखलक्षणावच्यमेव महावा-
 पदार्थत्वमित्युक्तौ च धार्मिकस्त्वमसीत्यादावपि शुद्धापरोक्षविषयत्वे तद्व्यावर्तकविशेषणदानानुपपत्तिः, तथा च योग्यलक्ष्यपरत्वग्रहे
 उदाहरणस्यानदोर्लभ्यं । अयं च विषयोऽस्माकं पर्यायविनिर्मुक्तिः शुद्धब्रह्मरिपयतापर्यवसायकस्य ब्रह्मण्यनपस्येत्यलं ब्रह्मवादेन ॥

किञ्च त्वम्पदार्थभेदपरादृष्टत्वेनापरोक्षज्ञानजनकत्वोक्तौ 'युपं राजान' इत्येतोऽसिलसम्बोध्यविशेषणकाराजत्वप्रकारकारपरोक्ष-
 वाच्यतापत्तिः, तत्र तादृशमानसाम्युपगमे चान्यत्र कौञ्जपराचः । एतेन" एकवचनान्तत्त्वम्पदार्थग्रहेऽपि न निस्तारः," एकस्मिन्नेव

यूपमिति प्रयोगेऽगतेषु, एकाभिप्रायकत्वम्पदग्रहणे च तण्डमिप्रायकशब्दत्वेन तण्ड्वाब्दबोधहेतुत्वमेव युक्तम् । अत एव 'वाक्यादापि
 ब्रव्यार्थविशेषणः, पदादपि च पर्यायार्थविशेषणः' इति जैनी शास्त्रव्यवस्था । तस्मान्न शब्दस्यापरोक्ष-
 ज्ञानजनकत्वम् । एतेन "अपरोक्षपदार्थभेदपरशब्दत्वेनापरोक्षज्ञानजनकत्वं, अत एव शुक्तिरियमिति वाक्यादाहृत्य रजतप्रमनिवृत्तिः,
 एवं च चैतन्यस्य वास्तवापरोक्षत्वादपरोक्षज्ञानजनकत्वं महावाक्यस्य" इत्यपि निरस्तम्, वास्तवापरोक्षस्वरूपविषयत्वस्य त्वन्नीत्या-
 तत्त्वमस्यादिवाक्ये सम्भवेऽपि 'दशमस्त्वमसि' इत्यादावसम्भवात्, निवृत्ताज्ञानविषयत्वस्य च शाब्दबोधत्पूर्वमभावात् यदा कदाचि-
 भिवृत्ताज्ञानत्वग्रहणे पर्यतो वह्निमानित्यादिवाक्यानामप्यपरोक्षस्वरूपविषयतयाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वे महावाक्यवैयर्थ्यापाताच्च ॥
 "सत्यं ज्ञानमनन्तं" इत्यादिवाक्यानामप्यपरोक्षस्वरूपविषयतयाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वे महावाक्यवैयर्थ्यापाताच्च ॥
 भूतानि जायन्ते" इत्यादिवाक्यानामप्यपरोक्षस्वरूपविषयतयाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वे महावाक्यवैयर्थ्यापाताच्च ॥
 किञ्चैवं घटोऽस्तीतिशब्दे चाशुषत्वमप्यापत्तेत्, अपरोक्षपदार्थभेदपरशब्दत्वेनापरोक्षज्ञानजनकत्वे महावाक्यवैयर्थ्यापाताच्च ॥
 च प्रसज्येत । एवं च भिन्नविषयत्वाद्यप्रवेशेनैवानुमितिसामग्र्या लाघवाद्बलवच्चमिति विशेषदर्शनकालीनत्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षमा-
 त्रोच्छेद इति बहुतरं दुर्घटम् । एतेन "प्रमात्रभेदविषयत्वेनापरोक्षज्ञानजनकत्वम्" इत्यपि निरस्तम्, 'सर्वज्ञत्वादिविशिष्टोऽसि' इत्यादि-
 वाक्यादपि तथाप्रसङ्गात्, ईश्वरो मदभिन्नः, चेतनत्वाद्, मद्भद्र, इत्यनुमानादपि तथाप्रसङ्गाच्चेति । "महावाक्यजन्यमपरोक्षं
 शुद्धब्रह्मविषयमेव केवलज्ञानम्" इति वेदान्तिनां महानेव मिथ्यात्वाभिनिवेश इति विभावनार्थं सूत्रि(सुधी)भिः ॥
 इदमिदानीं निरूप्यते - 'केवलज्ञानं स्वसमानाधिकरणकेवलदर्शनसमानकालीनं न वा,' 'केवलज्ञानक्षणत्वं स्वसमानाधि-
 करणदर्शनक्षणव्यवहितोत्तरत्वव्याप्यं न वा ?' एवमाद्याः क्रमोपयोगवादिनां जिनभद्रगणिकक्षमात्रमणपूज्यपादानां,

युगपदुपयोगवादिनां च मल्लवरादिप्रभृतीनां, 'यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनम्' इतिवादिनां च महावादिश्रीसिद्धसे-
 नपिपाकाराणां साधारण्यो विप्रतिपक्षयः ॥ यत्तु युगपदुपयोगवादिषु सिद्धसेनाचार्याणां नन्दिदृष्टतावुक्तं तदभ्युपग-
 दिति द्रष्टव्यम् । एतच्च तत्त्वं सयुक्तिकं सम्प्रतिगाथाभिरेव प्रदर्शयामः—“मणपद्मवनाणंबो, नाणस्स यं दरिसणस्स य
 विसेसो॥केवलज्ञानं पुणं दे-सर्णंति नाणंति य समाणं॥काण्ड २-३॥” युगपदुपयोगमहाभ्युपगमत्रादोऽयम्—मनःपर्यायज्ञानमन्तः
 पर्यवसानं यस्य स तथा, ज्ञानस्य दर्शनस्य च विच्छेदः पृथग्भाव इति साध्यम् । अत्र च छद्मस्वोपयोगत्वं हेतुर्दृष्टव्यः,
 तथा च प्रयोगः—यदुत्सुखविज्ञानानि बहुत्सुखविदर्शनस्यः पृथक्कालानि, छद्मस्वोपयोगात्मकज्ञानत्वाद्, युत्तमनः-
 क्रियकालत्वं प्रसिद्धयेति टीकाकृतः । दर्शनत्रयपृथक्कालत्वस्य कुत्राप्येकस्मिन्नासितायपि पितृत्वाद्, स्वदर्शनपृथक्कालत्वस्य च
 सिंसायपितृत्वस्योक्तदृष्टान्तयोरभावात्प्रारणत्वं हेतुः, व्यतिरेकी च प्रयोगः, तज्जन्यत्वं वा हेतुः, 'यद्यजन्यं तत्ततः पृथक्कालम्'
 इति सामान्यव्याप्तौ यथा दण्डान् पट इति च दृष्टान्त इति तु युक्तं, केवलज्ञानं पुनर्दर्शनं दर्शनोपयोग इति वा ज्ञानं ज्ञानो-
 पयोग इति वा समानं तुल्यकालं तुल्यकालीनोपयोगद्वयारम्भमित्यर्थः, प्रयोगश्च—केवलिनो ज्ञानदर्शनोपयोगावेककालीनौ,
 युगपदशविर्भूतस्वभावत्वाद्, यादेवं तादेवं, यथा स्वेः प्रकाशतापौ । अयमपि प्राय आप्तमविरोधीति केषाञ्चिन्मूलं, तानपि स्थिपद्वाह
 (सम्मतिः)—“केदं यणंति ज्ञरया, ज्ञाणद् मरया ण पासद् जिणो चि ॥ सुगमवर्त्तवमाणा, वित्थपरालापणामीरू ॥ २-५ ॥”

तथा च प्रयोगः—यदुत्सुखविज्ञानानि बहुत्सुखविदर्शनस्यः पृथक्कालानि, छद्मस्वोपयोगात्मकज्ञानत्वाद्, युत्तमनः-
 क्रियकालत्वं प्रसिद्धयेति टीकाकृतः । दर्शनत्रयपृथक्कालत्वस्य कुत्राप्येकस्मिन्नासितायपि पितृत्वाद्, स्वदर्शनपृथक्कालत्वस्य च
 सिंसायपितृत्वस्योक्तदृष्टान्तयोरभावात्प्रारणत्वं हेतुः, व्यतिरेकी च प्रयोगः, तज्जन्यत्वं वा हेतुः, 'यद्यजन्यं तत्ततः पृथक्कालम्'
 इति सामान्यव्याप्तौ यथा दण्डान् पट इति च दृष्टान्त इति तु युक्तं, केवलज्ञानं पुनर्दर्शनं दर्शनोपयोग इति वा ज्ञानं ज्ञानो-
 पयोग इति वा समानं तुल्यकालं तुल्यकालीनोपयोगद्वयारम्भमित्यर्थः, प्रयोगश्च—केवलिनो ज्ञानदर्शनोपयोगावेककालीनौ,
 युगपदशविर्भूतस्वभावत्वाद्, यादेवं तादेवं, यथा स्वेः प्रकाशतापौ । अयमपि प्राय आप्तमविरोधीति केषाञ्चिन्मूलं, तानपि स्थिपद्वाह
 (सम्मतिः)—“केदं यणंति ज्ञरया, ज्ञाणद् मरया ण पासद् जिणो चि ॥ सुगमवर्त्तवमाणा, वित्थपरालापणामीरू ॥ २-५ ॥”

केचिज्जिनभद्रानुयायिनो भणन्ति—‘यदा जानाति तदा न पश्यति जिन’ इति । सूत्रं—‘केवली णं भंते इमं रयणप्पमं पुढाधिं आयोरहिं पमाणेहिं हेज्जहिं संठाणेहिं परिवारेहिं जं समयं जाणह णो तं समयं पासह ?, हंता गोयमा ! केवली णं’ इत्यादिकं अवलम्ब्यमानाः । अस्य च सूत्रस्य क्लियायमर्थस्तेषामभिमतः—‘केवली सम्पूर्णबोधः, णमिति वाक्यालङ्कारे । भंते इति भगवच् । इमां रतनप्रभामन्वथामिन्नानां पृथ्वीमाकारैः समनिम्नोन्नतादिभिः, प्रमाणैर्द्वेष्यादिभिः, हेतुभिरनन्तानन्तप्रदेशिकैः स्कन्धैः, संस्थानैः परिमण्डलादिभिः, परिवारैर्धनोद्बोधिलयादिभिः । जं समयं णो तं समयमिति च ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ (पा. २-३-५.) इति द्वितीया सप्तमीचाधिका, तेन यदा जानाति न तदा पश्यतीति भावः । विशेषोपयोगः सामान्योपयोगान्तरितः, सामान्योपयोगश्च विशेषोपयोगान्तरितः, तत्स्वाभाव्यादिति प्रश्नार्थः । उत्तरं पुनः—‘हंता गोयमा !’ इत्यादिकं प्रश्नानुमोदकं हंतैत्येतन्निगमनप्रकारेण, गौतमेति गोत्रेणामंत्रणं प्रश्नानुमोदनार्थं पुनस्तदेव सूत्रमुच्चारणार्थं हेतुप्रश्नस्य चात्र सूत्रे उत्तरं । ‘सागारे से नाणे हवइ, अणागारे से दंसणे’ इति, साकारं विशेषावलम्बि अस्य केवलिनो ज्ञानं भवति, अनाकारमतिक्रान्ताविशेषं सामान्यावलम्बि दर्शनं । न चानेकप्रत्ययोत्यन्तिरेकदा निरावरणस्यापि तत्स्वाभाव्यात् । न हि चक्षुर्दर्शनकाले श्रोत्रज्ञानोत्पत्तिरुपलभ्यते । न चावृतत्वात्तदा तदनुत्पत्तिः, स्वसमयेऽप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाणुना मनसा यदा यदिन्द्रियसंयोगत्तरा तज्ज्ञानमिति क्रमः परवाद्यभिमतोऽपि युक्तिमान्?, सर्वाङ्गीणसुखोपलम्भाद्युपपत्तये मनोवर्गणापुद्गलानां शरीरव्यापकत्वस्यैव कल्पनात् सुप्तौ ज्ञानानुत्पत्तये त्वद्दमनोयोगस्य ज्ञान-सामान्ये हेतुत्वेन रासनकाले त्वाचारासनोभयोत्पत्तिवारणस्येत्यमध्यसम्भवाच्च । ततो गुणपदनेकप्रत्ययावुत्पत्तौ स्वभाव एव कारणं नान्यत्, सन्निहितेऽपि च द्वयात्मके विषये सर्वविशेषानेव केवलज्ञानं गृह्णाति, सर्वसामान्यानि च केवलदर्शनमिति स्वभाव

एवानयेति । एते च व्याख्यातारस्तीर्थकराशातनाया अभरिवाः तीर्थकरमाशातयन्तो न विभ्यतीति यावत् । एवं हि निः-
 क्रामान्यस्य निर्विदोषस्य वा वस्तुनोऽभावेन न किञ्चिज्ज्ञानाति केवली न किञ्चित्पश्यतीत्यधिदेशस्यैव पर्यवसानात् । न चान्य-
 द्वास्तुष्टयोपसर्जनविषयतामेषोऽभयप्रतिद्वेष्यतोपगमेऽयग्रहादिसङ्कीर्णरूपप्रसङ्गाद्, उक्तसूत्रस्य तु न भवदुक्त एवार्थः, किं त्वयं-
 त्वाद्, देवत्वाने छदस्यज्ञानीययाचिद्विषयतोपगमेऽयग्रहादिसङ्कीर्णरूपप्रसङ्गाद्, उक्तसूत्रस्य तु न भवदुक्त एवार्थः, किं त्वयं-
 'केवलीया' रत्नप्रभा पृथिवी 'येराकारादिभिः समक तुल्यं जानाति, न तैराकारादिभिस्तुल्यं पश्यतीति किमेवं प्राज्ञं?, हंता-एवमि-
 त्यनुमोदना, दतो हेतौ पृष्टे सति क्लृप्तिवचनं भिन्नात्मनप्रदर्शकं सञ्ज्ञानं साकारं भवति यतो दर्शनं पुनरनाकारमित्यतो
 भिन्नात्मनोऽतौ प्रत्ययाविति' हीकारुतः । अत्र यद्यपि जं समयं इत्यत्र जं इति अस्मावः प्राकृतलक्षणत्वात्, यत्कृतमित्यत्र जं
 समयप्रदार्थस्य चान्यूनानतिरिक्तधर्मविशिष्टस्य रत्नप्रभायां भिन्नलिङ्गत्वादनन्वय इति यत् समकमित्यादिक्रियाविशेषणत्वेन
 व्याख्येयम् । रत्नप्रभार्थमकारादिनिरूपितपारदन्यूनानतिरिक्तीरपयताफञ्जानवान् न तादृशतावदन्यूनानतिरिक्तविषयत्सकदर्श
 नवान् केवलीति फलितोर्थः । यदि च तादृशस्य विशिष्टदर्शनस्य निषेधस्याश्रित्तिर्न तधिषेधः "असतो णत्थि णिमेधो" (विद्ये,
 १५७४) इत्यादिवचनादिति यद्वममीत्येते, तदा 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति वैयाकरणनयाश्रयणेन रत्नप्रभार्थमकारा-
 दिनिरूपितपारदन्यूनानतिरिक्तविषयताकं ज्ञानं, न तादृशं केवलिकर्तृकं दर्शनमित्येव बोधा, सर्वनयात्मके भगवत्प्रवचने यद्यो
 पपमान्यतरनयग्रहणे दोषामावादादिति तु वयमालोचयामः । हेतुयोगपथादपि बलेनोपयोगयोगपथमापत्तीत्याह—'केवलनाशा-

वरण-वखयजायं केवलं जहा नाणं । तह दंसणं पि जुज्झइ, णियआवरणवखयस्संते ॥२-५॥” स्पष्ट, नवरं निजावरणक्षयस्यान्त
 इति दर्शनावरणक्षयस्यान्तरक्षण इत्यर्थः । न चैकदोमयावरणक्षयेऽपि स्वभावहेतुक एवोपयोगक्रम इत्युक्तमपि साम्प्रतं, एवं
 सति स्वभावेनैव सर्वत्र निर्वाहे कारणान्तरोच्छेदप्रसङ्गात्, कार्योत्पत्तिस्वभावस्य कारणेनैव तत्क्रमस्वभावस्य तत्क्रमेणैव निर्वा-
 ह्यत्वाच्च । एतेन “ सर्वव्यक्तिविषयकत्वसर्वजातिविषयकत्वयोः पृथगेवावरणक्षयकार्यतावच्छेदकत्वाद्दर्थतस्तदवच्छिन्नोपयोगद्वय-
 सिद्धिः” इत्यप्यपास्तम् । तत्सिद्ध्यापि तत्क्रमसिद्धेरावरणद्वयक्षयकार्ययोः समप्राधान्येनार्थगतेरप्रसाराच्च । न च मतिश्रुतज्ञाना-
 वरणयोरेकदा क्षयोपशमेऽपि यथा तदुपयोगक्रमस्तथा ज्ञानदर्शनावरणयोर्युगपत्क्षयेऽपि केवलिनामुपयोगक्रमः स्यादिति
 शङ्कनीयं, तत्र श्रुतोपयोगे मतिज्ञानस्य हेतुत्वेन शब्दादौ प्रत्यक्षादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन च तत्सम्भवात् । अत्र तु
 क्षीणावरणत्वेन परस्परकार्यकारणभावप्रतिबन्धकभावाद्यभावेन विशेषात् । एतदेवाह-“ भण्णइ खीणावरणे, जह मइनाणं
 ऽजिणे ण संभवइ ॥ तह खीणावरणिजे, विसंसओ दंसणं गत्थि ॥२-६॥” भण्यते निश्चित्योच्यते, क्षीणावरणे जिने यथा
 मतिज्ञानं मत्यादिज्ञानं अवग्रहादिचतुष्टयरूपं वा ज्ञानं न सम्भवति, तथा क्षीणावरणीये विश्लेषतो ज्ञानोपयोगकालान्य-
 काले दर्शनं नास्ति क्रमोपयोगत्वस्य मत्याद्यात्मकत्वव्याप्यत्वात्सामान्यविशेषोभयालम्बनक्रमोपयोगत्वस्य चावग्रहाद्यात्मक-
 त्वव्याप्यत्वात्केवल्योः क्रमोपयोगत्वे तत्त्वापत्तिरित्यापादनपरोऽयं ग्रन्थः । प्रमाणं तु-“केवलदर्शनं केवलज्ञानतुल्यकालोत्पत्तिकं,
 तदेककालीनसामग्रीकत्वात्, ताटशकायन्तिरवत्”, इत्युक्तकर्तानुगृहीतमनुमानमेवेति द्रष्टव्यम् । न केवलं क्रमवादिनोऽनुमान-
 विरोधः, अपि त्वागमविरोधोऽपीत्याह-“सुत्तंमि चैव साइ-अपज्जवसियं ति केवलं वुत्तं । सुत्तासायणभीरु-हि तं च दट्टव्वयं

होइ ॥२-७॥ साद्यपर्ययमिति केवलज्ञानदर्शने सूत्रे प्रोक्ते, क्रमोपयोगे तु द्वितीयसमये तयोः पर्यवसानमिति श्रुत्योऽपर्यवसित्वा ।
 तेन सूत्राशातनाभिरितिः क्रमोपयोगवादिभिरनपि द्रष्टव्यं । चोऽर्थः । न केवलं 'केवली णं भंते इमं रयणप्यमं पुढवि'
 इत्याद्युक्तसूत्रयथाश्रुतार्थानुपपत्तिमात्रमिति भावः । न च द्रव्यापेक्षयाऽपर्यवसितत्वं समाधेयं, द्रव्यापेक्षयाऽश्रुतयोः च तयोः न केवलं 'केवली णं भंते इमं रयणप्यमं पुढवि'
 'अपितानपितसिद्धे' इति तत्त्वार्थं (५ अ० ३१) सूत्रानुरोधेन द्रव्यार्पणयाऽश्रुतयोः कल्पने युक्तं, अन्यथा पर्यायाणां ह्युत्पाद-
 निपमात्मकताद् भगवतोऽपि कथं तयोरपर्यवसानतेति पर्ययुक्त्याऽश्रुतयोः कल्पने युक्तं, अन्यथा पर्यायाणां ह्युत्पाद-
 तत्त्वान्वयस्य निराकाशत्वात्, अन्यथा श्रुतयथा श्रुतयोः कल्पने युक्तं, अन्यथा पर्यायाणां ह्युत्पाद-
 भाभिन्नोपाधिकोत्पादरिममात्मकरेऽपि केवलद्रव्यादव्यतिरेकतत्त्वपोरपर्ययस्मितत्वं नानुपपन्नम् । अत एव पर्यायत्वारच्छेदकपर्यय-
 विनिर्मुक्तौ शुद्धद्रव्यायां देहाप्रवृत्तेः क्रमैकान्तेऽपि केवलद्रव्यादव्यतिरेकतत्त्वपोरपर्ययस्मितत्वं नानुपपन्नम् । अत एव पर्यायत्वारच्छेदकपर्यय-
 सिद्धान्ते गीयते । तत्र द्रव्यच्छेदकविनिर्मुक्तस्य विशवाधीनत्वादिति चेत्, किमप्युक्तवर्माविनिर्मुक्ततत्त्वपोरपर्ययस्मितत्वं नानुपपन्नम् । अत एव पर्यायत्वारच्छेदकपर्यय-
 र्मदन्वयानुपपत्त्या शुद्धद्रव्यलक्षणया, एत उक्तधर्मस्य विशेषणत्वपरित्यागेनोपलक्षणत्वमात्र विवक्षया । आद्ये आद्यसद एव
 लक्षणायां शुद्धद्रव्यं शुद्धात्मद्रव्यं वाऽपर्ययस्मितमित्येव बोधः स्यात्, सादित्वस्यापि तत्रान्वयप्रवेगे तु केवलद्रव्यं साद्यपर्य-
 यस्मितमित्याकारक एव, उभयपदलक्षणायां तु शुद्धद्रव्यविषयत्वे निर्विकल्पक एव बोध इति केवलज्ञानदर्शने साद्यपर्यवसिते इति
 बोधस्य कथमप्यनुपपत्तिः । अन्ये च केवलत्वोपलक्षितात्मद्रव्यमात्रप्रवृत्ते तत्र सादित्वान्वयानुपपत्तिः, केवलविषयप्रवृत्ते च
 नवविधोपचारमध्ये 'पर्याये पर्यायोपचार' एवाश्रयणीयः स्यादिति समीचीनं द्रव्यायां देहाप्रवृत्तेः नित्यतोपलक्ष्यतावच्छेदकरूपा-

भावेऽपि सम्पुण्ड्रोपलक्ष्यविषयकतादृशबोधस्वीकारे च 'पर्यायोऽपर्यवसिते' इत्यादेरपि प्रसक्तिः । द्रव्यार्थतया केवलज्ञानकेवलदर्शन-
 योरपर्यवसितत्वाभ्युपगमे द्वितीयक्षणेऽपि तयोः सद्भावप्रसक्तिः, अन्यथा द्रव्यार्थत्वायोगात् । तदेवं क्रमाभ्युपगमे तयोरारागमविरोध
 इत्युपसंहरन्नाह— "संतंमि केवले दं-सणम्मि नाणस्स संभवो णत्थि । केवलनाणम्मि य दं-सणस्स तम्हा अनिदुणाहं ॥ २-८ ॥"
 स्वरूपतो द्वयोः क्रमिकत्वेऽन्यतरकालेऽन्यतराभावप्रसङ्गः, तथा चोक्तवक्ष्यमाणदूषणगणोपनिपातः, तस्माद् द्वात्रिंशत्पुपयोगौ केवलिनः
 स्वरूपतोऽनिधनावित्यर्थः । इत्थं ग्रन्थकृदक्रमोपयोगद्वयाभ्युपगमेन क्रमोपयोगवादिनं पर्यनुयुज्य स्वपक्षं दर्शयितुमाह—
 "दंसणनाणावरण-कखए समाणम्मि कस्स पुव्वयो(रं) ॥ होज्ज व समओप्पाओ, हंदि दुवे णत्थि उवओगा ॥ २-९ ॥"
 सामान्यविशेषपच्छिदावरणापगमे कस्य प्रथमतरमुत्पादो भवेत् ? अन्य तरोत्पादे तदितरस्याप्युत्पादप्रसङ्गात्, अन्यतरसामग्र्या
 अन्यतरप्रतिबन्धकत्वे चोभयोरप्यभावप्रसङ्गात् "सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्सेति" वचनप्रामाण्यात्प्रथमं केवल-
 ज्ञानस्य पश्चात्केवलदर्शनस्योत्पाद इति चेत्, न, एतद्वचनस्य लब्धियौगपद्य एव साक्षित्वादुपयोगक्रमाक्रमयोरौदासीन्यात् ।
 यौगपथेनापि निर्वाहेऽर्थादर्शनेऽनन्तरोत्पत्त्यसिद्धेः एकक्षणोत्पत्तिकेवलज्ञानयोरैकक्षणन्यूनाधिकायुष्कयोः केवलिनोः क्रमिको-
 पयोगद्वयधाराया निर्वाहयितुमशक्यत्वाच्च । अथ ज्ञानोपयोगसामान्ये दर्शनोपयोगत्वेन हेतुतेति निर्विकल्पकसमाधीरूपच्छब्दस्थ-
 कालीनदर्शनात् प्रथमं केवलज्ञानोत्पत्तिः केवलदर्शने केवलज्ञानत्वेन त्रिशिष्य हेतुत्वाच्च द्वितीयक्षणे केवलदर्शनोत्पत्तिः, ततश्च
 क्रमिकसामग्रीद्वयसम्पत्त्या क्रमिकोपयोगद्वयधारानिर्वाह इति, एकक्षणन्यूनाधिकायुष्कयोस्त्वेकक्षणे केवलज्ञानोत्पत्त्यस्वीकार एव
 गतिरिति चेत्, न, "दंसणपुव्वं नाणं (२-२२)" इत्यादिना तथाहेतुत्वस्य प्रमाणाभावेन निरसनीयत्वात्, उत्पन्नस्य केवलज्ञानस्य

धायिकभावत्वेन नाशायोपाय । न च मुक्तिसमये क्षापिकचरित्रनाशवदुपपत्तिः धायिकत्वेऽपि तस्य योगर्थ्यनिमित्तकत्वेन
 निमित्तनाशनाशयत्वात्, केवलज्ञानस्य चानिमित्तिकत्वादुत्पत्तौ ज्ञप्तौ चावगणधयातिरिक्तमिचानपेक्षत्वेनैव तस्य स्वतन्त्रप्रमाण-
 त्वव्यवस्थितेः, अन्यथा 'सोपेक्षमसमर्थम्' इति न्यायात्तत्राग्राह्याण्यप्रसङ्गात् । एतेन 'केवलदर्शनसामग्रीत्वेन स्वस्यैव स्वना-
 शकत्वमिति केवलज्ञानक्षणिकत्वम्' इत्यप्यपारतम्, अनैमित्तिकं क्षणिकत्वायोगात्, अन्यथा तदवगण एव तदवगणदृष्टिकार्ये
 नाशक इति सर्वत्रैव सूक्ष्मसूत्र नयसाज्जाड्यस्य दुर्निवारत्वादिति किमितिपल्लवितेन ? । नन्वियमनुपपत्तिः क्रमोपयोगपक्ष एवे-
 त्यक्रमौ द्वावुपयोगौ स्त्वमित्याद्यङ्गते मल्लवादी, "भवेद्वा समयमेककालद्वयत्वादस्त्वयोरिति" तद्वैकोपयोगवादी प्रन्यकृत् सिद्धा
 न्त्यति, हंदि ज्ञायता, द्वावुपयोगौ नैकदेति, सामान्यविशेषपरिच्छेदात्मकत्वात्केवलज्ञानस्य, यदेव ज्ञानं तदेव दर्शनमित्य-
 त्रैव निर्भरं, उभयहेतुसमाजे समूहात्मनोत्पादस्यैवान्यत्र दृष्ट्यान्नात्रापरिदृष्टकल्पनाङ्गेश इति भावः । अस्मिन्नेत्र वादे केवलिनः
 सर्वज्ञतासम्भव इत्याह— "जइ मव्वं सायार, जाणइ एकसमएण सव्वण्णु॥ जुञ्जइ सया वि एत्तं, अदवा सव्वं न ज्ञाणाइ॥ २-२०॥"
 यदि सर्वं सामान्यविशेषात्मक जगत्, साकार तत्तज्जातिव्यक्तित्ववृत्तिवर्धनविशिष्टं । साकारमिति क्रियाविशेषणं वा । निरवच्छि-
 न्तचज्जातिप्रकारतानिरूपिततत्तद्व्यतिविशेष्यतासहितं परस्परं यावद्वृद्धव्यपर्यायनिरूपितविषयतासहितं वा । यथा स्यात्तथेत्यर्थः ।
 जानात्येकसमयेन सर्वज्ञः पश्यति चेति शेषः, तदा सदापि सर्वकालं युज्यते, एव सर्वज्ञत्वं सर्वदक्षित्वं चेत्यर्थः । अथवेत्येतदप
 रीत्ये, सर्वं न जानाति सर्वं न जानीयादेकदेशोपयोगवर्चित्वात्मविज्ञानरदित्यर्थः । तथा च केवलज्ञानमेव केवलदर्शनमिति
 स्थितम् । अव्यक्तत्वादपि दृश्यदर्शनं केवलिनं न सम्भवतीत्याह— "परिसुद्धं सायार, अविअचं देसणं अणायारं । ण य खीणा-

वरणिज्जे, जुञ्जह स(सु)वियत्तमविअत्तं ॥२-११॥” ज्ञानस्य हि व्यक्तरूपं, दर्शनस्य पुनरव्यक्तता । न च क्षीणावरणेऽर्हन्ति
 व्यक्तरूपाऽव्यक्ते युज्येते, ततः ‘सामान्यविशेषज्ञेयसंस्पर्शभूयैकस्वभाव एवायं केवलप्रत्ययः’, न च ग्राह्यद्विवाद्ग्राहकद्वित्वमिति
 सम्भावनापि युक्ता, केवलज्ञानस्य ग्राह्यानन्तेनानन्ततापत्तेः, विषयभेदकृतो न ज्ञानभेद इत्यभ्युपगमे तु दर्शनपार्थक्ये का प्रत्या-
 शा, आवरणद्वयक्षयादुभयैकस्वभावस्यैव कार्यस्य सम्भवात् । न चैकस्वभावप्रत्ययस्य शीतोष्णस्पर्शवत्परस्परविभिन्नस्वभावद्वयवि-
 रोधः, दर्शनस्पर्शनशक्तिद्वयात्मकदेवदत्तस्वभावद्वयात्मकप्रत्ययस्य केवलिन्यविरोधात् । ज्ञानत्वदर्शनत्वयर्माभ्यां ज्ञानदर्शन-
 योर्भेदः, न तु धर्मिभेदेनेति परमार्थः । अत एव तदावरणभेदेऽपि स्याद्वाद एव, तदुक्तं स्तुतौ ग्रन्थकृतैव (निश्चयद्वान्निशिका)
 “चक्षुर्दर्शनविज्ञानं, परमाणवौष्ण्यरौक्ष्यवत् । तदावरणमप्येकं, न वा कार्यविशेषतः ॥ ८ ॥” इति । परमाणवुष्ण्यरूक्षस्पर्शद्व-
 यसमावेशवच्चाक्षुषे ज्ञानत्वदर्शनत्वयोः समावेश इत्यर्थः ॥ इत्थं च चाक्षुषज्ञानदर्शनवरणकर्मापि परमार्थत एकं, कार्यविशेषत
 उपाधिभेदतो वा नैकमिति सिद्धम् । एवमवधिकेवलस्थलेऽपि द्रष्टव्यम् । तदाह-“चक्षुर्वद्विपयाख्याति-स्वधिज्ञानकेवले ॥ शेषवृत्ति-
 विशेषात्, ते मते ज्ञानदर्शने ॥३०॥ इति” । चक्षुर्वच्चाक्षुषवद्विपयाख्यातिः स्पष्टज्ञानाभावः अस्पष्टज्ञानं इति यावत्, भावाभाव-
 रूपे वस्तुन्यभावत्वाभिधानमपि दोषानवहं, शेषा वृत्तयोऽस्पष्टज्ञानानि ताभ्यो विशेषः, स्पष्टताविशेषेण वक्ष्यमाणरीत्या स्पष्टा-
 विषयवृत्तित्वव्यङ्ग्येन, तस्मात्ते अवधिकेवले ज्ञानपदेन दर्शनपदेन च वाच्ये इत्येतदर्थः ॥ क्रमाक्रमोपयोगद्वयपक्षे भगवतो
 यदापद्यते तदाह-“अदिट्टं अण्णायं, च केवली एव भासइ सया वि ॥ एगसमयम्मि हंदी, वयणविगण्णो ण संभवइ ॥२-१२॥”
 आद्यपक्षे ज्ञानकालेऽदृष्टं, दर्शनकाले चाऽज्ञातं, द्वितीयपक्षे च सामान्यांशेऽज्ञातं विशेषांशे चादृष्टं, एवमुक्तप्रकारेण केवली सदा

आपते तत "एकस्मिन् समये ज्ञाते दृष्टं च भगवान् भाषते," इत्येष वचनस्य विकल्पो विशेषो मवर्यने न मवतीति गृह्यतां ।
 न धान्यतरकालेऽन्यतरोपलक्षणानुपगमनतया विषयान्तरग्रहणाद्योक्तवचनविकल्पोपपत्तिः, एवं सति भ्रान्तच्छयस्येऽपि तथाप्रपो-
 गप्रसङ्गात् । यदा कदाचित् बृहद्ब्राह्मिकया ज्ञानदर्शनविषयस्यैव परार्थस्य तदुद्भावतुप्रवेद्यादिति स्मर्तव्यम् । तथा च सर्वज्ञत्वं
 न सम्मरतीत्याह— "अण्णापं पाशतो, आदिष्टं च अरहा विषाणंनो ॥ किं ज्ञाणं किं पाणं, क्व मच्छणू सि वा होइ ॥ २-१३ ॥"
 अज्ञातं पश्यन्नदृष्टं च जानानः किं जानानि किं वा पश्यन्ति? न किञ्चिदित्यर्थः । कथं वा तस्य सर्वज्ञता भवेत्? ।
 न फथमपीत्यर्थः । ज्ञानदर्शनयोर्विषयविधेयकमंखपाशालित्वात्प्येकत्वमित्याह— "केवलनाणमणंतं, ज्ञेयं तह दंसणं पि पण्णत्तं ॥
 सागरमणहणाहि य, जियमपरितं अणाणारं ॥ २-१४ ॥" योरेकत्वं ज्ञानदर्शनयोर्न स्यात्तदाऽप्यविषयत्वादर्शनमनन्त न स्यादिति
 " अण्ते केवलनाणे अण्ते केवलदंसणे " इत्यागमविशेषः प्रसज्येत, दर्शनस्य हि ज्ञानाङ्गरे साकारप्रकृषणादनन्तविशेषवति-
 ज्ञानादनाकारं सामान्यमात्रव्यञ्जिकं केवलदर्शनं, यतो नियमेनैकान्तेनैव परीतमहं समीति कृते विषयभावादनन्तता? । न च
 उभयोस्तुल्यविषयत्वारिद्वेषेऽपि मूढयोःसर्वत्रेभानकृतो विशेष इति वाच्यं, विशेषविशेषभावेन तत्त्वप्रयत्नित्वेरेद्यानिरुपगन्धा-
 वच्छिन्नविषयतया वा तत्र कामचारान् । आंगेधिकस्य च तस्यास्मदादिबुद्धानेवाधिरोहात् । एतथ निरूपितं तत्रं "अं जं जे जे माये"
 इत्यादि(आवश्यक)निर्वृत्ति(२८२)गाथाया नयेधेदेन व्याख्यादयेऽनेकान्तव्ययस्यायामस्मान्निः(पत्र ८ पृष्ठ २)।(अकमोरपोष-
 इयवादी तु शक्यतगाथार्या साकारे यद्वाणं दर्शने तस्य विषयोऽत्रयम्भावो यान्तो विशेषास्वावनरयक्षुण्डसखण्डोपाधिरूपाणि जाति-
 रूपाणि वा सापान्पानीति हेतोश्चेन्नापरीतमन्तमित्पकारप्रक्षेपेण क्पाषटे, क्रमवादे ज्ञानदर्शनयोरेपर्यवसितत्वादिक् नोपपद्यत इति

यदुक्तं तत्राक्षेपगुह्यसमाधत्ते—“ भण्णइ जह चउनाणी, जुज्जइ णियमा तहेव एयं पि । भण्णइ ण पंचनाणी, जहेव अरहा तहेयं
पि ॥ २-१५ ॥ ” भण्यते आक्षिप्यते यथा क्रमोपयोगप्रवृत्तोऽपि मत्यादिचतुर्ज्ञानी तच्छक्तिसमन्वयादपर्यवसितचतुर्ज्ञानी
ज्ञातदृष्टभाषी ज्ञाता द्रष्टा च नियमेन युज्यते । तथैतदप्येकत्ववादिना यदपर्यवसितत्वादिक्रमोपयोगे केवलानि प्रेर्यते, तदपि सर्व-
दिककेवलज्ञानदर्शनशक्तिसमन्वयादुपपद्यत इत्यर्थः । भण्यतेऽत्रोत्तरं दीयते—यथैवाहन्न पञ्चज्ञानी, तथैवैतदपि क्रमवादिना
यदुच्यते, ‘भेदतो ज्ञानवान् दर्शनवाञ्छ’ तदपि न भवतीत्यर्थः । मत्याद्यावरणक्षयेऽप्येकदेशग्राहिणो मतिज्ञानादेरिव, दर्शनावरण-
क्षयेऽपि तादृशदर्शनस्य केवलानि भेदेनानुपपत्तेरिति भावः । इयास्तु विशेषः—यदभेदेनापि केवलज्ञाने दर्शनसंज्ञा सिद्धान्तसम्भवा,
न तु मतिज्ञानादिसंज्ञेति, तत्र हेतू अन्वर्थोपपर्यनुपपत्ती एव द्रष्टव्ये । अयं च प्रौढिवादः, वस्तुतः क्रमवादे यदा जानाति तदा
पश्यतीत्यादेरनुपपत्तिरेव, आश्रयत्वस्यैवाख्यातार्थत्वात् । लब्धेस्तदर्थत्वे तु घटादर्शनेलापामपि घटं पश्यतीतिप्रयोगप्रसङ्गात्,
घटदर्शनलब्धेस्तदानीमपि विद्यमानत्वात् । ‘चक्षुष्मान् सर्वं पश्यति, न त्वन्ध’ इत्यादौ त्वगत्या लब्धेर्योग्यताया वाऽऽख्या-
तार्थत्वमभ्युपगम्यत एव, न तु सर्वत्राप्ययं न्यायः, अतिप्रसङ्गात् । न च सिद्धान्ते विना निक्षेपविशेषमप्रसिद्धार्थे पदद्वत्ति-
रवधार्यते, पट्पट्टिसागरोपमस्थितिकत्वादिक्रमपि मतिज्ञानादेर्लब्ध्यपेक्षयैवेति दुर्बलं, एकस्या एव क्षयोपशमरूपलब्धेस्ताव-
त्कालमनवस्थानात्, द्रव्याद्यपेक्षया विचित्रापरापरक्षयोपशमसन्तानस्यैव प्रवृत्त्युपगमात् । किं त्वेकजीवावच्छेदेनाज्ञानातिरि-
क्तविरोधिसामग्रयसमवहितपट्पट्टिसागरोपमक्षणत्वव्याप्यस्वसजातीयोत्पत्तिकत्वे सति तदधिकक्षणानुत्पत्तिकस्वसजातीयत्वरूपं
तत्पारिभाषिकमेव वक्तव्यं, एवमन्यदप्युक्तम् । क्रमेण युगपद्वा परस्परनिरपेक्षस्वविषयपर्यवसितज्ञानदर्शनोपयोगौ केवलिन्यसर्वा-

र्थत्वान्मत्यादिशानचतुष्टयवन्न स्त इति दृष्टान्तभावनार्थमाह- "एष्यमणिज्जा भावा, समचसुअनाणदंमणाविसओ । ओदिमणपज्ज-
 चाण ष, अण्णोप्पविलकरणाविसओ ॥ २-१६ ॥ तम्हा चउच्चिभाणो, सुज्जइ ण उ नाणदंसण जिणार्णं । सयलमणावरणमणं-
 तमवसयं षं वलं उम्हा ॥ २-१७ ॥" प्रज्ञापनीयारुब्धाभिन्नाया भावा द्रव्यादयः समस्तश्रुतज्ञानस्य द्वादशाह्वाक्यात्मरूप-
 दर्शनाया दर्शनप्रयोजिकायास्तदुपजाताया बुद्धेः चिपय आलम्बनं, मतेरपि त एव शब्दावसिता विषया द्रष्टव्याः, शब्दपरिक-
 र्मणारित्युपोपशमजनितस्य ज्ञानस्य यथोक्तभावविषयस्य मत्त्वान्मविश्रुतयोः सर्वपर्यायसर्वद्रव्यविषयतया तुल्यार्थत्वप्रतिपाद-
 नात्, अर्थाभिमानः पर्याययोः पुनरन्योन्यविलक्षणता भावा विषयः, अवधे रूषिद्रव्यमात्रं, मनाः पर्यायस्य च मन्यमानानि-
 द्रस्यमनाभित्यसवर्धिन्येतानि ॥ तस्माच्चतुर्णां मत्यादीनां विभागो युज्यते तत्तत्क्षयेऽप्युपप्रत्ययेभेदात्, न तु जिनानां
 ज्ञानदर्शनायोः । 'नाणदंसण चि' अविमत्तिको निर्देशः यत्रत्वात् । कुतः पुनरोक्तद्वित्वत आह, यस्मात् केवलं सकलं परिपूर्णं ।
 तदपि श्लः । पतोऽनाचरणं, न ज्ञानानुमसकलविषयं भवति । न च प्रदीपेन व्यभिचारः, यतोऽनन्तमनन्तार्थग्रहणप्रवृत्तं । तदपि
 श्लुः । पतोऽन्यार्थं, ययो दि विरोधिमजातीयेन गुणेन स्याच्चभावे तस्याद्यत्वं, तत्रानन्तत्वननचघमिति माया । तस्मादक्रमोपयो-
 गद्वयात्मक एक एव केवलोपयोगः । तत्रैकत्वं व्यक्त्या, द्वयात्मकत्वं च तृप्तिहत्वयदांशिकज्ञात्यन्तरूपत्वमित्येके । माये स्ति-
 म्थोप्यत्ववदयाप्यतृप्तिजातिद्वयरूपमित्यपरे । केवलत्वमात्राणश्चयात्, ज्ञानत्वं जातिविशेषो, दर्शनत्वं च त्रिपयताविशेषो, दोष-
 क्षयचन्यताश्चन्देदक इति तु पयम् । ननु भवदुक्तपदं ' केवली णं ' इत्यादिश्ले ' जं समर्थं ' इत्यादौ परस्मरमित्याद्यर्थो न
 सर्वस्वसिद्धिः, तादृशप्रयोगान्तरे तथाविवरणाभावात्, तथा (मगवतीशुवक १८ उद्वेग १०) ' नाणदंसणहयाणं पुंन अहं ' इत्याद्या-

गमविरोधोऽपि, यद्दर्शमविशिष्टविषयावच्छेदेन भेदनयार्पणं तद्दर्शमविशिष्टापेक्षयैव द्वित्वादेः साकांक्षत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादि-
 त्याशङ्क्य युक्तिसिद्धः सूत्रार्थो ग्राह्यस्तेषां स्वसमयपरसमयादिविषयभेदेन विचित्रत्वादित्याभिप्रायवानाह—“ परवत्त्वव्ययपक्खा,
 अविमुद्धा तेषु तेषु अत्यसु । अथगइओ अ तसिं, विअंजणं जाणओ कुणइ ॥ २-१८ ॥” परेषां वैशेषिकादीनां यानि
 वक्तव्यानि तेषां पक्षा अविमुद्धास्तेषु तेष्वर्थेषु सूत्रे तत्तन्मयपरिकर्मणादिहेतोर्निबद्धाः । अर्थगत्यैव सामर्थ्येनैव तेषामर्थानां
 व्यक्तिं सर्वप्रवादमूलद्रादशाज्ञाविरोधेन ज्ञको ज्ञाता करोति । तथा च ‘जं समयं’ इत्यादेर्यथाश्रुतार्थे केवली श्रुतावधिमनःपर्याय-
 केवल्यन्यतरो ग्राह्यः, परमावधिकाधोवधिकच्छब्दस्थितिरिक्तविषये स्नातकादिविषये वा तादृशसूत्रप्रवृत्तौ तत्र परतीर्थिकवक्तव्य-
 ताप्रतिबद्धत्वं वाच्यमेवमन्यत्रापीति दिक् । ‘केवलनाणे केवलदंसणे’ इत्यादिभेदेन सूत्रनिर्देशस्यैकार्थिकपरतैवेत्यभिप्रायेणो-
 पक्रमते—“ जेण मणोविसयगया-ण दंसणं णत्थि दब्बजादाणं ॥ तो मणपज्जवणाणं, नियमा नाणं तु णिदिडुं ॥ २-१९ ॥”
 यतो मनःपर्यायज्ञानविषयगतानां तद्विषयसमूहासुप्रविष्टानां परमनोद्रव्यविशेषाणां बाह्यचिन्त्यमानार्थगमकर्तोपधिकविशेष-
 रूपस्यैव सद्भावाद् दर्शनं सामान्यरूपं नास्ति, तस्मान्मनःपर्यायज्ञानं ज्ञानमेवागमे निर्दिष्टं, ग्राह्यसामान्याभावे मुख्यतया
 तद्ग्रहणोन्मुखदर्शनाभावात् । केवलं तु सामान्यविशेषोभयोपयोगरूपत्वादुभयरूपकमेवेति भावः । सूत्रे उभयरूपत्वेन परिपठितत्वाद्-
 प्युभयरूपं केवलं, न तु क्रमयोगादित्याह (द्विषयभेदाद्वैत्यभिप्रायवानाह)—“ चक्खुअचक्खुअवाधिके-वलाण समयम्मि दंसणवि-
 अप्पा ॥ परिपठिआ केवलना-णदंसणा तेण विय(ते) अप्पा ॥ २-२० ॥” स्पष्टा । चक्षुरादिज्ञानवदेव केवलं ज्ञानमध्ये पाठात्
 ज्ञानमपि, दर्शनमध्ये पाठाच्च दर्शनमपीति परिभाषामात्रमेतदिति ग्रन्थकृतस्तात्पर्यम् । मतिज्ञानादेः क्रम इव केवलस्याक्रमेऽपि

सामान्यविशेषात्तद्वृत्त्यै नैवपयोगरूपवया ज्ञानदर्शनरच(मित्येकेदेशिमतममुपन्यस्यति— "दंसणमुगाहमेत्वं, घडोत्ति निव्वत्तणा हवइ
 नात्वं ॥ उइ इत्थं केवलण नि, निममणं इत्थियं चेत् ॥ २-२१ ॥" अथग्रहमात्रं मतिरूपे शोधे दर्शनं, इदं तदित्यव्यपदेश्यं, घट इति
 नियमेन वर्णना नृदाकारामिलाय इतियाम् कारणे कार्योपचाराच्च घटाकारामिलापजनकं घटे मतिज्ञानमित्यर्थः । यथाऽत्रैवं(कं)
 तथा केवल्योरप्येताचन्मात्रं विज्ञेयः । एकमेव केवलं सामान्यांशे दर्शनं विशेषांशे च ज्ञानमित्यर्थः । एकदेशेव क्रमिकमेदपक्षं
 दृश्यति— "दंसणमुच्चं नाणं, नाणणिमित्तं तु दंसणं णत्थि ॥ तेण सुत्तिणिच्छयामो, दंसणनाणा ण अण्णत्तं ॥ २-२२ ॥"
 दर्शनपूर्वं ज्ञानमिति छद्मस्योपयोगद्रायां प्रमिदम् । सामान्यमुपलभ्य हि पश्चात्सर्वे विशेषमुपलभत इति, ज्ञाननिमित्तं तु
 दर्शनं नास्ति कुत्रापि, तथाऽत्रसिद्धेः । तेन सुविनिश्चिनुमः 'दंसणनाणा' इति दर्शनज्ञाने नान्यत्वं न क्रमापादितभेदं
 केवलनि मज्जत इति शेषः । क्रमाभ्युपगमे हि केवलनि नियमाज्ज्ञानोत्तरं दर्शनं वाच्यं, सर्वासां लब्धीनां साकारोपयोगप्राप्त(प्य)-
 त्वेन पूर्वं ज्ञानोत्पत्त्युपगमौचित्यात् । तथा च ज्ञानहेतुमेव केवलनि दर्शनमभ्युपगन्तव्यं, तच्चात्यन्तादर्शनव्याहृतमिति भावः । यच्च
 ध्योपपन्नानिरन्धनक्रमस्य केवलिन्यकारोऽपि पूर्वक्रमदर्शनाच्चञ्जालीयतया ज्ञानदर्शनयोरन्यत्वमिति टीकाकृद्भयाख्याने, तत्स्व-
 भावभेदव्यतिरेकेण सम्भवदपि दर्शने ज्ञानमित्यन्तनिषेधानतिप्रयोजनतया कथं नोमत इति विचारणीयम् । ननु यथा परेषां
 कृत्वाः क्रमो वर्णानिष्ठो पुद्विनिर्गमनत्राघच्छेदोऽस्माकं च भिन्नाभिन्नपर्यायविशेषरूपः, तथा केवलज्ञानदर्शननिष्ठस्तादृशः
 क्रम एवावरणक्षयजन्यतावच्छेदकः स्यादिति बोक्तानुपपत्तिरिति चेत्, न, वर्णक्रमस्य क्रमवत्प्रपत्नप्रयोज्यस्य सुवचत्वेऽप्यक्र-
 मिकारणक्षयप्रयोज्यस्य केवलपुपयोगक्रमस्य दुर्धत्वादेनन्यगत्याऽऽकमिसादप्यावरणद्रपक्षयात् क्रमवदुपपयोगोत्पत्त्यभ्युपगमे

च तन्नाशकारणाभावादधिक्रलकारणात्तादृशोपयोगान्तरधाराया अविच्छेदाच्च "सब्वस्स वि केवल्लिणं)जुगवं दो णत्थि उवओगा" (आव०नि०गाथा ९७९)इति वचनानुपपत्तिः । न च ज्ञानस्य दर्शनेमेवार्थान्तरपरिणामलक्षणो ध्वंस इत्युपयोगाऽर्थोपपद्यं साम्प्रतम्, साधनन्तपर्यायविशेषरूपध्वंसस्यैवावस्थितिविरोधित्वादर्थान्तरपरिणामलक्षणध्वंसस्यातयात्वात् । अन्यथा तत्तत्संयोगविभागादिमात्रेणानुभूयमानघटावस्थित्युच्छेदापत्तेः । न च "जुगवं दो णत्थि उवओगा" इत्यस्योपयोगयोर्युगपदुत्पत्तिनिमित्त एव तात्पर्यं, न तु युगपदवस्थानेऽपीत्युपयोगद्वयधाराणां नाशकारणभावेन राहावस्थानेऽपि न दोष इति साम्प्रते, अक्रमवादिनाप्येवं क्रमावच्छिन्नोपयोगद्वयौगपद्यनिषेधपरत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्, सूत्रासङ्कोचत्वात्, "यदेव ज्ञानं तदेव दर्शनम्" इत्यस्मदुक्तस्यैव युक्तत्वादिति दिक् ॥

मतिज्ञानमेवावग्रहात्मना दर्शनं, अपायात्मना च ज्ञानमिति यदुक्तं दृष्टान्तावष्टमार्थमेकदेशिना तद्ब्रूयन्नाह— "जइ उग्गहमितं दं-सणंति मण्णासि विसेसिया नाणं ॥ मइणाणमेव दंसण-मेवं मइ होइ णिफ्फन्नं ॥ २-२३ ॥" यदि मतिरोचाद्यग्रहरूपा दर्शनं विशेषपिता ज्ञानमिति मन्यते, तदा मतिज्ञानमेव दर्शनामित्येवं सति प्राप्तं । न चैतद्युक्तं, "स द्विविधोऽष्टचतुर्भेद" इति (तत्त्वार्थ अध्याय २ सूत्र ९) सूत्रविरोधान्मतिज्ञानस्याप्राथमिकशक्तिविशेषाच्च— "एवं सेसिदियदं-सणंमिणियमेण होइ ण यजुतं ॥ अह तत्थ नाणमित्तं, घेप्पइ चक्खुंमि वि त्थेव ॥ २-२४ ॥" एवं औपेन्द्रियदर्शनैव्यवग्रह एव दर्शनमित्यभ्युपगमेन (गमे नियमेन) मतिज्ञानमेव तदिति स्यात्, तच्च न युक्तं, पूर्वोक्तिदेशाननिवृत्तेः । अथ तेषु श्रौत्रादिविच्छिन्नेषु दर्शनमपि भवज्ज्ञानमेव गृह्यते, मात्रशब्दस्य दर्शनव्यवच्छेदकत्वात्, तद्व्यवच्छेदश्च तयाव्यवहाराभावात्,

श्रोत्रज्ञानं घ्राणज्ञानमित्यादिव्यपदेश एव हि तत्रोपलभ्यते, न तु श्रोत्रदर्शनं घ्राणदर्शनमित्यादिव्यपदेशः क्वचिदागमे प्रसिद्धः, तर्हि यद्युच्यपि तथैव गृह्यतां चक्षुर्दर्शनमिति नतु चक्षुर्दर्शनमिति । अथ तत्र दर्शनम्, इतरत्रापि तथैव गृह्यतां, युक्तेस्तुल्यत्वात् । इयन्निस्सएतु ॥२-२५॥ " अस्पृष्टेऽर्थे चक्षुषा य उदेति प्रलयः स ज्ञानमेव स चक्षुर्दर्शनमित्युच्यते । अत्रुमित्यादिरूपे मनोजन्यद्धानेऽतिप्रसङ्गमा- ' अयं प्रदेश आसन्नप्रष्टमेयः पूरविशेषत्वाद् ' इत्यादिरूपं तन्मुक्त्वा ! इदमुपलक्षणं, मायनाजन्यद्धानातिरिक्तपरोक्षज्ञानमात्रस्य तस्यास्पृष्टाभिपयार्थस्यापि दर्शनत्वेनाव्यवहारात् । यद्यस्पृष्टाभिपयार्थज्ञानं दर्शनमभिमतं, तर्हि मन-पर्याप्यद्धानेऽतिप्रसङ्ग इत्या- एतेन लक्षणेन मनःपर्याप्यज्ञानमपि दर्शनं प्राप्तं, परकीयमनोगतानां घटादीनामालम्ब्यानां तत्रासन्नेनास्पृष्टेऽभिपये च घटादावर्थे तस्य भाना(धा)त्, न चैतद्युक्तं, आगमे तस्य दर्शनत्वेनापाठात् । 'मप्यन्तेऽश्रोतरम्-नोइन्द्रिये मनोवर्गणाख्ये मनोभिन्ने प्रवर्तमानं मनःपर्याप्येषोषरूपं ज्ञानमेव, न दर्शनं, यस्मादस्पृष्टा घटादयो नास्य विषय इति शेषः, नित्यं तेषां लिङ्गाभ्युपेतत्वात् । तथा चागमः (विद्येपावश्यकं गायत्र्या ८१४) - " ज्ञानं यन्ने शुभाणाञ्चो सि " मनोवर्गणास्तु परात्मगतता अपि स्वाथपारमस्पृष्टजातीया एवेति न तद्वेदेऽपि दर्शनत्वप्रसङ्गः । परकीयमनोगताधीकारविफल्य पथास्य प्राप्तः, तस्य चोम-

यरूपत्वेऽपि छात्रास्थिकोपयोगस्यापरिपूर्णार्थिग्राहित्वान्न मनःपर्यायज्ञाने दर्शनसम्भव इत्यप्याहुः । किं च—“ महसुअनाणणिमित्तो,
 छउमत्थे होइ अत्थउवलंभो ॥ एगयरंमि वि तेसिं, ण दंसणं दंसणं कत्तो ॥ २-२७ ॥ ” मतिश्रुतज्ञाननिमित्तश्छद्मस्था-
 नामर्थोपलम्भ उक्त आगमे । तयोरेकतरस्मिन्नपि न दर्शनं सम्भवति । न चावग्रहो दर्शनं तस्य ज्ञानात्मकत्वात्,
 ततः कुतो दर्शनं?, नास्तीत्यर्थः । ननु श्रुतमस्पृष्टेऽर्थे किमिति दर्शनं न भवेत्तत्राह—“जं पच्चक्खवगहणं, ण इति सुअनाणसंमिया
 अत्था ॥ तम्हा दंसणसदो, ण होइ सयले वि सुअनाणे ॥ २-२८ ॥ ” यस्माच्छ्रुतज्ञानप्रमिता अर्थाः प्रत्यक्षग्रहणं न यान्ति,
 अक्षजस्यैव व्यवहारतः प्रत्यक्षत्वात् । तस्मात्सकलेऽपि श्रुतज्ञाने दर्शनशब्दो न भवति । तथा च ‘ व्यञ्जनावग्रहा-
 विषयार्थप्रत्यक्षत्वमेव दर्शनत्वम्’ इति पर्यवसन्नम् । प्रत्यक्षपदादेव श्रुतज्ञानवदनुमित्यादेर्व्याधितौ परोक्षभिन्नत्वे सतीति विशेषणं
 न देयम् “ श्रुतूण लिंगओ जं ” इत्युक्तस्याप्यत्रैव तात्पर्यं द्रष्टव्यम् । इत्थं चाचक्षुर्दर्शनमित्यत्र नवः पर्युदासार्थकत्वाच्चक्षु-
 दर्शनपदेन मानसदर्शनमेव ग्राह्यं, अप्राप्यकारित्वेन मनस एव चक्षुःसदृशत्वान्न घ्राणदर्शनादीति सर्वमुपपद्यते । तथाचावधि-
 दर्शनमपि कथं सङ्गच्छते, तस्य व्यञ्जनावग्रहविषयार्थग्राहित्वेऽपि व्यवहारतः प्रत्यक्षत्वाभावादित्याशङ्कायाः प्रत्यक्षपदस्य
 व्यवहारनिश्चयसाधारणप्रत्यक्षार्थत्वात्, अर्वाधिज्ञानस्य च नैश्चयिकप्रत्यक्षत्वाव्याहतेः परिहारमभिप्रयन्नाह—“ जं अप्पुडा भावा,
 ओहिन्नाणस्स होति पच्चक्खा ॥ तम्हा ओहिन्नाणे, दंसणसदो वि उवउत्तो ॥ २-२९ ॥ स्पष्टा ॥ उपचुक्तः लब्धनिमित्तावकाशः ॥
 केवलज्ञानेऽपीदं लक्षणमव्याहृतमित्याह—“ जं अप्पुडे भावे, जाणइ पासइ य केवली णियमा ॥ तम्हा ते नाणं दंसणं
 च अविसेसओ सिद्धं ॥ २-३० ॥ ” यतोऽस्पृष्टान् भावान्नियमेनावश्यन्तया केवली चक्षुग्मानित्र पुरःस्थितं जानाति

पश्यति चोभयप्राधान्येन, तस्मात्तत्केवलज्ञानं दर्शनं चाविशेषत उभयाभिधाननिमित्तस्याविशेषात्सिद्धं । मनःपर्याय-
 ज्ञानस्य तु व्यञ्जनानग्रहानिपयार्थं रूपस्यक्षरेऽपि चास्त्रिपये व्यभिचारेण स्वप्राज्ञानच्छेदकावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वाभावात् दर्शन-
 त्वमिति निष्कर्षः ॥ अत्र यद्वीकारकृता "प्रमाणप्रमेययोः सामान्यविशेषात्मकत्वेऽप्यपनीतारणे युगपदुभयस्वभावो बोधः,
 उभयस्यास्यथा रत्नपतारण्यात्न दर्शनोपयोगसमये ज्ञानोपयोगाभावाद्प्राप्यकारिनयनमनःप्रमवार्थविग्रहादिमतिज्ञानो-
 पयोगप्राप्तौ बहुसंक्षुद्धर्शने, अविज्ञानोपयोगप्राप्तौ चाविधिदर्शनमभिर्भवति" इति व्याख्यातं तदर्थजतीयन्यायमनुहरति,
 प्राचीनप्रणयमात्रानुरोधे श्रोत्रादिज्ञानात् प्रागपि दर्शनाभ्युपगमस्यावर्जनीयत्वात्, व्यञ्जनानग्रहार्थानग्रहान्तराले दर्शनानुपलम्भा-
 दनिर्देशाच्च, अमदरेयेयमामथिरुच्यञ्जनानग्रहान्त्यक्षणे "तोहेदुति करेह" इत्यागमेनार्थानग्रहोत्पत्तेरेव भवनात्, व्यञ्जना-
 यग्रहप्राप्तौ दर्शनपरिरूपनस्य चात्यन्तानुचितत्वात् ॥ तथा सति तस्मिन्निर्धार्यसन्निरूपदिपि निकृष्टत्वेनानुपयोगप्रमङ्गाच्च,
 प्राप्यकारीन्द्रियचञ्चानस्यले दर्शनानुपगमे चान्यत्रापि भिन्नतररूपेन न किञ्चित्प्रमाणं, 'नाणमपुष्टे' इत्यादिना ज्ञानादेभेदेन दर्श-
 नस्वमाग्रविषादनान्त, "चक्षुरेद्विषयाख्यातिः" (ब्र-१०-३०) इत्यादिस्तुतिप्रन्थैकगायतयापि तथैव स्वारस्याच्च । छद्यम्यज्ञानो-
 पयोगे दर्शनोपयोगत्वेन हेतुत्वं तु चक्षुष्येव दर्शनं नान्यत्रेति कथं श्रद्धेयं ? तस्माच्छ्रीसिद्धसेनोपज्ञानव्यमते न कुत्रापि ज्ञाना-
 र्शनेनस्य कालभेदः, किं तु स्वप्राज्ञानच्छेदकावच्छेदेन व्यञ्जनानग्रहानिपयीकृतार्थप्रत्यक्षत्वमेव दर्शनत्वमिति फलितम् । यदि
 च चानुपादानपि ज्ञानमामग्रीमामर्ध्यश्राव्यतमानमलाघंशे मितिमात्राघंशे च न दर्शनत्वरूप्यवहारस्तदा विषयताविशेष एव
 दर्शनत्वं, न च कचिदंशे योग्यताविशेषमन्यतावच्छेदकः, कचिच्च माननाविशेषमन्यतावच्छेदकः, केचले च सर्वोद्वे आयरण-

क्षयजन्यतावच्छेदक इति प्रतिपत्तव्यं । न च 'अर्थेनैव धियां विशेष' इति न्यायादर्थानिशेषे ज्ञाने विगमताविशेषाद्विरिषि-
 शङ्कनीयं, अर्थेऽपि ज्ञानानुरूपस्वभावपरिकल्पनात्, अर्थानिशेषेऽपि परैः समूहालम्बनाद्विशिष्टज्ञानस्य व्यापृचये प्रकाशिता-
 विशेषस्याभ्युपगमाच्च । न हि तस्य तत्र भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिज्ञानत्वमेव निरूपकविशिष्टज्ञानत्वं गच्छेत्, दण्डपुण्य-
 संयोगा इति समूहालम्बनेऽतिप्रसङ्गात् । न च भासमानं यद्वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं तद्वद् ज्ञानत्वमेव तथा, दण्डपुण्यसंयोगप्रति-
 योगित्वानुयोगित्वानीति ज्ञाने दण्डविशिष्टज्ञानत्वापत्तेः । न च स्वरूपतो भासमानमित्याहुक्तावपि निस्तारः, प्रतियोगित्वादेर-
 तिरिक्तत्वे प्रकारित्वादेर्ज्ञाननिष्ठस्य कल्पनाया एव लघुत्वात् । अनतिरेके तु दण्डदण्डत्वादिनिर्विकल्पकेऽपि दण्डादिनिशिष्टज्ञान-
 त्वापत्तेः । एतेन 'स्वरूपतो भासमानेन वैशिष्ट्येन गभितलक्षणमपि' अपास्तम्, संयुक्तसमायापदेः सम्बन्धत्वं स्वरूपत इत्यस्य
 दुर्बलत्वाच्च । तस्मात्पराभ्युपगतप्रकारिताविशेषदाकारविशेषः स्याद्वाद्यमुद्रयाऽर्थानुरूपस्वदननुकरो ना ज्ञाने दर्शनेऽनुबन्ध-
 पदेशहेतुरनाविलस्तत्समय एवार्थज्ञानयोरविनिगमेनाकाराकारिभावस्वभावाविमोचोदित्वा पुनरस्माकं मनीषीन्ममः ॥
 तस्माद्बुद्ध्यात्मक एक एव केवलानवोष इति फलितं स्वमनुपदर्शयति—'सादृश्यपञ्चमिदं, विदोषि ते तत्समं ह्यहं एवं' । परनि-
 स्थियवत्त्वं, च एगसम्यंतरूपाओ ॥ २-३१ ॥ " सादृश्यपञ्चमिदं, तन्मनीषीधिकारां, नानेननां-
 तदिति यावत् । अयं च स्वसमयः स्वसिद्धान्तः । यस्त्वेकसमयान्तरोत्पाद्यत्वयोर्भेदः, तन्मनीषीधिकारां, नानेननां-
 नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति भावः । 'एवमभूतवस्तुतत्प्रद्वानरूपं' तन्मन्यदर्शनमपि गम्यग्यानविशेष एव, गम्यन्दर्शनन्वस्यापि
 सम्यग्ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषरूपत्वाद्धियतविशेषरूपत्वाद्धेत्याह— " एवं विगमपण्णत्ते, गद्दमानस्य भावयो भावे ॥ प्रुग्निगद्दना-

मिणिशोरे, दंतगलरो हवद शुणो ॥२-३२॥” जिनप्रशस्तमावविषयं समृहालम्बनं रुचिरूपं धानं मुख्यं सम्यग्दर्शनं उद्यासनो
 पनीतार्थविषयं घटादिस्नानमपि मान्कं उदिति तात्पर्यार्थः ॥ ननु सम्यग्ज्ञाने सम्यग्दर्शननियमवर्द्धनेऽपि सम्यग्ज्ञाननियमः कथं
 न स्यादित्यत्राह—“सम्मन्नाणेणियमे-ण दंतणं दंतणे उ मयजिच्चं ॥ सम्मन्नाणे च इमं, नि अत्थओ होइ उववणं ॥ २-३३ ॥”
 सम्यग्ज्ञाने निगमंन सम्यग्दर्शनं, दर्शने पुनर्भजनीयं विकल्पनीयं, सम्यग्ज्ञान एकान्तरूपो न सम्भवति,
 अनेकान्तरूपो तु सम्पत्तीति । अतः सम्यग्ज्ञानं चेदं सम्यग्दर्शनं चेत्यर्थः, अर्थतः सामर्थ्येनै (ध्वदि)कमेवोपपन्नं भवति ।
 तथा च सम्पत्त्वमिष्य दर्शनं ज्ञानविशेषरूपमेवेति निर्णयम् । (अथ ग्रन्थकृत्प्रकास्तिः)
 प्राणां वाणां विमुत्प्रविषयो-न्मेषसूक्ष्मशिक्षायां, चेऽरण्यानी-भयमधिगता नद्यमार्गानिमिज्ञाः ॥

तेषामेषा समपथजिजां सम्मतिमन्त्रगाथा, विश्वासाय स्वनयविपणिप्राप्त्यद्यथाजिज्यधीधी । १ ॥

मेषांस्त्रेदोन्नुत्तरमधिगतः तस्मिन् सिद्धसेन-स्तरमादेते न ह्यष्टु विपमाः सूरिपदाख्योऽपि (मी) ॥२॥
 पितरामान्यं पुरुषपदभाक्षेपलाक्ये विशेषे, तदपेण स्फुटमभिहितं साधनन्तं यदेव ॥

तस्मैरंशैः क्रमयदिवमप्युच्यमानं न दुष्टं, तत्सूरीणामियममिमता सुखयगौणच्ययस्था ॥ ३ ॥

तसोऽपगमपिच्चनुःश्लेषनिदानिदानोद्गयाः, श्रुता पशुतराः श्रुते नयविषयादपक्षा यथा ॥
 तथा क इय विस्मयो भवतु सूरिपक्षत्रये, प्रधानपदधी जियां क नु र्थीयसी हृद्यते ॥ ४ ॥

प्रसह्य सदसत्त्वयोर्न हि विरोधनिर्णायकं, विशेषणविशेष्ययोरपि नियामकं यत्र न ॥
प्रसह्य मतिरपेक्षया स्यात्पदा, किमत्र भजनोर्जिते स्वसमये न सङ्गाच्छते ॥ ५ ॥

गुणागुणविभेदतो मतिरपेक्षया स्यात्पदा, किमत्र भजनोर्जिते स्वसमये न सङ्गाच्छते ॥ ५ ॥

प्रमाणनयसङ्गता स्वसमयेऽप्यनेकान्तधी-नयस्मयतदस्थतोऽल्लसदुपाधिकिमीरिता ॥
कदाचन न बाधते सुगुरुस्मप्रदायकम्, समञ्जसपदं वदन्त्युपधियो हि सदृशनम् ॥ ६ ॥
रहस्यं जानन्ते किमपि न नयानां हतधियो, विरोधं भाषन्ते विविधबुधपक्षे यत खलाः ॥

अमी चन्द्रादित्यप्रभृ(क्व)तिविकृतिव्यलयगिरा(रो), निरातङ्काः कुत्राप्यहह न गुणान्वेषणपराः ॥७॥

स्याद्वादस्य ज्ञानविन्दोरमन्दा-न्मन्दारद्रोः कः फलास्वादगर्वः ॥ ८ ॥
द्राक्षासाक्षात्कारपीयूषधारा-दारादीनां को विलासश्च रम्यः ॥ ८ ॥

गच्छे श्रीविजयादिदेवसुगुरोः स्वच्छे गुणानां गणैः, प्रौढिं प्रौढिमधास्त्रि जीतविजयाः प्राज्ञाः परामैयरुः ॥
तत्सार्थीभृतां नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशु-स्तत्त्वं किञ्चिदिदं यशोविजय इत्याख्याभृदाख्यातवान् ९

॥ इति श्रीज्ञानविन्दुप्रकरणं समाप्तम् ॥

प्रभूतावधानधारि-रूर्चालसरस्वती-न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महोपाध्यायश्रीयशोविजयग-
णिप्रणीते अपूर्णावस्थं सविवरणं १ श्रीज्ञानविन्दुप्रकरणं २ पूर्णं श्रीज्ञानविन्दुप्रकरणं च सम्पूर्णं ॥

